

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

РУДАКЕВИЧ Олег Михайлович

УДК 32:303.4

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ**

Спеціальність 23.00.01 – теорія та історія політичної науки

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня

доктора політичних наук

Науковий консультант –
доктор політичних наук, професор
Варзар Іван Михайлович

Тернопіль – 2011

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ЯК ОБ'ЄКТ ПОЛІТОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ ТА МЕТОДОЛОГІЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ	14
1.1. Осмислення культурної детермінації політичного життя народів і держав в історії політичної думки	16
1.2. Наукові парадигми дослідження суті національної політичної культури в сучасній літературі	37
1.3. Концептуальні основи національної політичної культури та їх евристичний потенціал	65
1.4. Методологія дослідження національної політичної культури на основі соціетального підходу	88
Висновки до розділу 1	108
РОЗДІЛ 2 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ НАЦІЇ	114
2.1. Методологія аналізу національної політичної культури як соціокультурної системи та процесу	114
2.2. Політико-культурна суб'єктність нації з точки зору холістичної методології	137
2.3. Соціоструктурний підхід до дослідження нації як суб'єкта політичної культури	151
2.4. Об'єкти політико-культурної детермінації. Ідея соціетальної матриці національної політичної культури	165
Висновки до розділу 2	175
РОЗДІЛ 3 ІМПЕРАТИВИ, ФУНКЦІЇ ТА ІНФРАСТРУКТУРА НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ЯК ОБ'ЄКТИ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНОЇ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ	179
3.1. Підходи до осмислення природи імперативів національної політичної культури та їх методологічний потенціал	179
3.2. Теоретико-методологічні проблеми дослідження функцій національної політичної культури	189
3.3. Інфраструктура національної політичної культури з позицій комунікативного підходу	205

3.4. Просторово-часовий континуум національної політичної культури....	218
Висновки до розділу 3	233
РОЗДІЛ 4 ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДОЛОГІЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ ОСНОВНИХ СОЦІСТАЛЬНИХ ЕЛЕМЕНТІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ	238
4.1. Методологія аналізу елементів національної політичної культури пізнавального характеру.....	238
4.2. Особливості методології пізнання функціонування культурних форм національної політичної культури поведінкового та інституційного рівнів.	263
4.3. Місце і роль національної ідентичності та національної ідеї в політичній культурі національних спільнот	291
4.4. Засади типології національної політичної культури.....	319
Висновки до розділу 4	336
ВИСНОВКИ.....	344
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	352

ВСТУП

Розвиток людської цивілізації відбувається шляхом урізноманітнення й ускладнення моделей суспільно-політичного процесу. Це розширяє предметне поле політичної науки та стимулює розроблення нових методів пізнання політичної реальності. Прикладом новаторського підходу до дослідження політичних систем стало впровадження в 50-х рр. ХХ ст. концепту політичної культури, що дало змогу вийти за межі інституційного підходу в дослідженні політики та оцінити вплив суб'єктивного чинника на суспільно-політичні стани й трансформації. Незважаючи на певний спад інтересу до політико-культурних досліджень наприкінці ХХ ст., нині, в умовах стрімкого розвитку глобалізаційних процесів, помітно зріс інтерес до культурних основ політики, зокрема до національної політичної культури як найбільш динамічного й впливового чинника відродження та формування націй і національних держав.

Особливо актуальним дослідження національної політичної культури є для українського та інших народів, які, набувши суверенного статусу, мають за короткий історичний період сформувати політичну культуру національного типу. У цьому контексті науковий інтерес викликають передусім теоретико-методологічні проблеми відродження і набуття сучасних рис політичною культурою української етнічної нації та національних меншин, забезпечення їхнього діалогу та формування спільних політичних цінностей, які стануть політико-культурною основою модерної української нації.

Міжнародна спільнота вимагає не лише поваги і підтримки національних культур, а й утвердження їхньої толерантної взаємодії та формування основ глобальної політичної культури. З огляду на це одним із актуальних питань є формування спільних культурних цінностей і нормативів європейських націй як основи забезпечення конструктивної взаємодії національних культур, на чому наголошено, зокрема у Доповіді Групи видатних осіб Ради Європи «Жити разом: поєднання різноманіття і свободи в Європі ХХІ століття» (червень 2011 р.).

З часу, що минув після появи концепції політичної культури Г. Алмонда, суттєво вдосконалився інструментарій політології, сформувалися нові наукові дисципліни – культурологія, політична етнологія та етнополітологія, розроблені оригінальні й універсальні теорії національних спільнот. Використання концептуальних засад сучасних політичної та інших суспільствознавчих наук дає змогу зробити новий крок у дослідженні політичної культури загалом та її національних різновидів. Йдеться про обґрунтування загальної теорії національної політичної культури, придатної для аналізу стану й тенденцій розвитку сучасних націй та їхніх політичних культур. У цьому контексті актуальним є вирішення наукової проблеми концептуалізації методології дослідження національної політичної культури, зокрема розробка нових підходів до аналізу та осмислення політико-культурних явищ і процесів, які б відповідали природі та сутнісним характеристикам об'єкта і предмета дослідження, сучасному рівню соціогуманітаристики та насущним потребам цивілізаційного розвитку.

Аналіз вітчизняної наукової літератури засвідчує, що на тлі значної кількості праць із різних аспектів політичної культури власне теоретико-методологічні засади вивчення національної політичної культури ще не стали предметом окремої монографічної або дисертаційної праці. Українською політичною наукою не освоєне поняття «національна політична культура», не розроблено відповідної методології дослідження проблеми, що охоплена цим терміном. Домінуючий у зарубіжній політології індивідуалістичний підхід до осмислення політичної культури також не сприяє концептуалізації політичної культури колективних суб'єктів. Наведені аргументи і факти свідчать про актуальність теми дисертаційного дослідження для сучасної політичної науки і практики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою частиною комплексної науково-дослідної теми «Посттоталітарна трансформація українського суспільства: політико-культурний аспект», яка

досліджувалась кафедрою філософії та політології Тернопільського національного економічного університету у 2005–2009 рр. (державний реєстраційний № 0105U000852), та комплексної науково-дослідної теми «Світоглядні та соціокультурні засади формування модерної української нації» цієї ж кафедри, запланованої на 2010–2015 рр. (державний реєстраційний № 0110U001444). У розробці останньої автор бере участь як керівник.

Мета і завдання дослідження. *Мета* дослідження полягає в концептуалізації теоретико-методологічних засад дослідження національної політичної культури на основі соціетального підходу.

Відповідно до визначеної теми окреслено такі *завдання*:

– дослідити методологічні підходи до осмислення культурної детермінації політичного життя народів і держав в історії політичної думки та сучасній вітчизняній і зарубіжній науковій літературі;

– обґрунтувати місце і роль соціетального підходу як засадничого методологічного принципу, що визначає сукупність методів дослідження національної політичної культури та специфіку їхнього застосування;

– розробити концепцію національної політичної культури та з'ясувати евристичний потенціал її основних ідей;

– базуючись на соціокультурному, системному та синергетичному підходах, розробити модель національної політичної культури як цілісної відкритої системи та її динаміки;

– концептуалізувати феномен «політико-культурна суб'єктність нації» та розробити методологію дослідження національної спільноти як суб'єкта політичної культури;

– розкрити зміст і методологічний потенціал поняття «імператив (імперативи) національної політичної культури»;

– розробити методологію дослідження функцій національної політичної культури та охарактеризувати механізм її детермінуючого впливу на політичну сферу життєдіяльності суспільства;

– обґрунтувати засади комунікативного підходу до формування процесуальної моделі національної політичної культури; на цій основі розкрити сутність та соціальне призначення інфраструктури національної політичної культури;

– окреслити методологічні засади дослідження основних соціетальних форм національної політичної культури та узагальнення їхнього змісту у матричній формі;

– визначити критерії типології національної політичної культури, що відповідають специфіці нації як суб'єкта політики та політичної культури.

Об'єкт дослідження: процес методологічної рефлексії політичної культури національних спільнот.

Предмет дослідження: теоретико-методологічні засади дослідження національної політичної культури.

Гіпотеза дослідження базується на припущенні, що методологія дослідження національної політичної культури має формуватися, перш за все, на соціетальному підході, який зосереджує увагу на колективній природі та колективних (соціетальних) формах її функціонування. Це обумовлено тим, що нація як самоорганізована етнополітична спільнота виступає колективним суб'єктом політичної діяльності, а отже і колективним суб'єктом національної політичної культури. Ідейною основою концептуалізації теоретико-методологічних засад дослідження національної політичної культури можуть розглядатися теорія політичної культури та теорія нації в їх діалектичному поєднанні.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційної роботи є соціетальний підхід, який орієнтує на осмислення політичної культури на системно-цілісному рівні національного буття. Його реалізації сприяє використання соціокультурного, системного та синергетичного підходів, їхніх методик, що дає змогу представити національну політичну культуру як систему, яка розгортається в просторі й часі.

Теоретичне обґрунтування методології дослідження національної політичної культури базується також на міждисциплінарному підході – творчому поєднанні теоретичних засад політології, культурології, етнополітології та інших наук, – що дає змогу належним чином врахувати сутнісні риси нації як суб'єкта і об'єкта політичної культури. У застосуванні культурологічного методу акцент зроблено на засадах інформаційно-семіотичної теорії культури, яка орієнтує на виявлення політико-культурних символів і знаків, що акумулюють політичний досвід народу та визначають напрям національного розвитку. Застосування етнополітичного підходу, зокрема національного принципу, дало змогу виявити і простежити взаємозв'язок та взаємодію етнічної і політичної складових у політико-культурній системі нації.

Використання функціонального, комунікативного та синергетичного підходів забезпечило аналіз процесів становлення й розвитку національної політичної культури, обґрунтування концептуальних поглядів на інфраструктуру національної політичної культури як її важливий компонент. На основі біхевіористського та інституціонального (неоінституціонального) підходів розкрито зміст поведінкового та інституційного рівнів національної політичної культури.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у концептуалізації теоретико-методологічних засад дослідження національної політичної культури та розробленні рекомендацій щодо їхньої реалізації. У межах проведеного дослідження:

уперше:

– обґрунтовано методологію дослідження національної політичної культури на основі соціетального підходу, який уможлиблює характеристику нації як колективного суб'єкта та носія політичної культури, дає змогу досліджувати культуру на системно-цілісному рівні, виявляти й аналізувати загальнонаціональні (соціетальні) політико-культурні форми та їхній

детермінуючий вплив на політичну сферу життєдіяльності нації; соціетальна дослідницька парадигма передбачає активне використання в осмисленні національної політичної культури соціокультурного, холістичного, системного, структурно-функціонального та синергетичного підходів;

– розроблено концепцію національної політичної культури на основі діалектичного поєднання сучасних теорій культури, політичної культури та нації в контексті соціетального підходу. З'ясовано, що основні змістові елементи категорії «національна політична культура» мають значний евристичний потенціал: орієнтують дослідника на з'ясування відповідності елементів політичної культури життєвим потребам та інтересам нації; акцентують увагу на тому, що формування та функціонування національної політичної культури передбачає наявність певного рівня національної самосвідомості та національної ідентичності членів спільноти; визначають роль національної ідеї як концептуалізуючого та системоутворюючого ядра національної політичної культури тощо;

– як важливий концепт теорії національної політичної культури та методологічний засіб дослідження національної політичної культури обґрунтовано і впроваджено в науковий дискурс поняття «імператив (імперативи) національної політичної культури»; зазначене поняття, що акумулює вимоги сучасної цивілізації до змісту, структури і функціонування національної політичної культури, має перспективу стати важливим інструментом практичної політичної діяльності, спрямованої на вдосконалення політико-культурної системи нації;

– на основі комунікативного підходу до дослідження національної політичної культури розроблено її процесуальну модель, яка визначає етапи розгортання культури в просторі і часі та виявляє аспекти і проблеми, котрим приділяється в науковій літературі недостатньо уваги. На основі комунікативної моделі національної політичної культури обґрунтовано поняття «інфраструктура національної політичної культури», розкрито структуру та

соціальне призначення комплексу взаємопов'язаних засобів духовно-ідеологічного, морально-правового, матеріально-технічного, соціально-організаційного (інституційного) характеру, що забезпечують належні умови для формування, функціонування й розвитку національної політичної культури;
набули подальшого розвитку:

– характеристика підходів до осмислення культурної детермінації політичного життя народів і держав в історії політичної думки та в сучасній вітчизняній і зарубіжній науковій літературі. Встановлено, що в цьому процесі культура постає або як зовнішня, автономна відносно політики система чи її окремі елементи, що залучені до політичного процесу (мораль, право тощо), або як феномен, породжений політикою, органічно властивий їй – т. зв. «політична культура». Останній підхід, впроваджений у дослідницьку практику Г. Алмондом у 50-х рр. ХХ ст., є домінуючим сьогодні. В добу Нового часу культурні чинники політичного життя почали осмислюватись на основі ідеї нації та національних цінностей, тому на рубежі ХVIII–ХІХ ст. культурна детермінація політичного життя стала націєцентричною, що проявляється і на сучасному етапі розвитку людства;

– соціокультурний, системний та синергетичний підходи до аналізу національної політичної культури, на основі яких сформовано її цілісну модель, що охоплює, крім функціональних елементів культури, націю як суб'єкта і носія політичної культури, об'єкти політико-культурної детермінації та інфраструктуру національної політичної культури;

– зміст поняття «політико-культурна суб'єктність нації», яке характеризує спроможність нації формувати нові політичні цінності й цілі, переосмислювати наявні культурні елементи, творчо запозичувати політичний досвід інших країн. На основі холістичного та соціогрупового підходів розкрито культуротворчу роль нації як цілісного системного утворення;

– методологія дослідження основних соціетальних форм пізнавального, поведінкового та інституційного рівнів національної політичної культури, узагальнення їх змісту в матричній формі;

– підходи до типології національної політичної культури на основі врахування специфіки нації як суб'єкта політики та політичної культури;

уточнено:

– зміст і співвідношення понять «національна політична культура», «політична культура нації» та «етнополітична культура нації»;

– зміст і структуру національної ідеї, її роль як концептуалізуючого і системоутворюючого елемента системи національної політичної культури; обґрунтування теоретико-методологічної та практичної доцільності використання, широкого та вузького трактувань поняття «національна ідея», а також понять «ідея нації» та «ідея національної держави», зміст яких здебільшого включається у поняття «національна ідея».

Науково-практичне значення одержаних результатів. Загальним результатом дисертаційної роботи є обґрунтування методології дослідження національної політичної культури на засадах соціетального підходу, що є основою для аналізу й осмислення політико-культурних процесів у національних спільнотах. Розроблені теоретико-методологічні засади є важливим підґрунтям для подальших наукових досліджень, що розвиватимуть теорію політичних систем, національної культури та нації загалом, формування і вдосконалення соціетальної парадигми соціокультурного буття. Результати дослідження можуть бути також використані для комплексного аналізу політико-культурних процесів в Україні, оцінювання їхньої спрямованості на відродження і розвиток української нації, її модернізацію в контексті базових імперативів національної політичної культури. Теоретичні положення дисертації можуть застосовуватися при формуванні державної гуманітарної політики у сфері розвитку української політичної культури, політичної і громадянської соціалізації молоді та інших верств населення у контексті

стратегії розвитку держави та національної безпеки, інтеграції України в політичний, правовий та етичний простір Європи. Положення та ідеї дисертаційної роботи можуть бути використані для вдосконалення змісту й методики викладання курсу політології у вищих навчальних закладах України, розробки низки спецкурсів з політологічних спеціальностей – «теорія політичної культури», «порівняльна політологія», «основи етнополітології» та ін.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею автора. Усі висновки та рекомендації, сформульовані в результаті дослідження, отримані дисертантом особисто і відображені в опублікованих працях. У дисертації не використовувалися ідеї й розробки, що належать співавторам, разом з якими були опубліковані окремі наукові праці.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати наукового дослідження доповідались і обговорювалися на таких міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових конференціях і симпозіумах, зокрема: III Міжнародному конгресі українців (м. Харків, 1996 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Політична культура посткомуністичної України: проблеми дослідження та національно-демократичної трансформації» (м. Тернопіль, 1996 р.), організованої за ініціативою автора дисертації; міжнародній науковій конференції «Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості» (м. Запоріжжя, 1997 р.); науково-практичній конференції «Шляхи вдосконалення етики державних службовців» (м. Київ, 2002 р.); науково-практичній конференції «Історичні, філософські та політико-правові аспекти розвитку українського парламентаризму, виборчих кампаній» (м. Тернопіль, 2006 р.); VII міжнародному семінарі «Етнічність і влада» (м. Ялта, 2008 р.); міжнародній науковій конференції «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії» (м. Харків, 2008 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Культура і економіка» (м. Донецьк, 2008 р.); 6-й міжнародній конференції «Правові та соціополітичні аспекти взаємовідносин ЄС–Україна» (м. Донецьк, 2008 р.); сьомому

міжнародному симпозіумі «Проблеми інтеграції науково-освітнього, інтелектуального потенціалу в державотворчому процесі: Україна–Туреччина» (м. Івано-Франківськ, 2009 р.); IV Всеукраїнській науково-практичній конференції за міжнародною участю «Вивчення і впровадження іноземного досвіду вдосконалення діяльності органів влади» (м. Полтава, 2009 р.); науково-практичній конференції за міжнародною участю «Демократичне врядування: наука, освіта, практика» (м. Київ, 2009 р.); науково-практичній конференції «Ціннісні пріоритети освіти у XXI столітті: соціалізація та соціальна адаптація особистості» (м. Київ, 2010 р.); науковій конференції «Методологія політичної науки (II читання)» (м. Львів, 2010 р.), других Слобожанських політологічних читаннях «Права і свободи людини в контексті українського державотворення» (м. Харків, 2010 р.); Російській науково-практичній конференції за міжнародною участю «Національне питання в Росії: минуле, сучасне, майбутнє» (м. Белгород, Росія, 2011 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Трансформаційні процеси на пострадянському просторі на рубежі XX–XXI століть: інституційний, соціокультурний та етнонаціональний вимір» (м. Ужгород, 2011 р.).

Публікації. Основні наукові положення дисертації опубліковано в 4-х монографіях, дві з яких індивідуальні (2009 р., 2010 р.), одній брошурі, 28 статтях у наукових фахових виданнях України з політичних наук, 19 публікаціях в інших виданнях, серед яких наукові статті та матеріали наукових конференцій.

Структура і обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів (16 підрозділів), висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг тексту становить 351 сторінку, з них основна частина – 330 сторінок. Список використаних джерел налічує 665 найменувань на 65 сторінках.

РОЗДІЛ 1

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ЯК ОБ'ЄКТ ПОЛІТОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ ТА МЕТОДОЛОГІЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ

Поняття «політична культура» активно увійшло в політичний дискурс у другій половині 50-х рр. ХХ ст. завдяки новаторським ідеям американського вченого Габрієла Алмонда, висловленим у статті «Порівняльні політичні системи» [599]. Саме на розкриття сутності й змісту феномена політичної культури покладалась велика надія щодо виявлення глибинних чинників, які обумовлюють особливості політичного життя народів і держав, культивовані ними політичні системи та політичні режими, внутрішню та зовнішню політику.

Осмилення і застосування алмондівської концепції політичної культури доволі швидко привело суспільствознавців до висновку, що явища і процеси, які позначаються цим терміном, відомі із стародавніх часів і враховувалися в наукових студіях та практичній діяльності. «Політична культура, – зауважує з цього приводу англійський політолог Д. Каванах, – це швидше новий термін для старої ідеї. Поняття культури, духу, настроїв та сукупності цінностей, які формують спосіб здійснення політики народу, були відомі з тих пір, коли люди почали обговорювати питання політики» [630, с. 48].

Мета цього розділу – дати характеристику національної політичної культури як об'єкта політологічного пізнання і методологічної рефлексії в історії політичної думки та сучасних політологічних дослідженнях. Важливим завданням є також розкриття концептуальних засад категоріального визначення «національної політичної культури» та обґрунтування методології її дослідження.

Перш ніж перейти до аналізу теоретичних положень, які характеризують взаємозв'язок і взаємодію культури й політики в життєдіяльності народів і держав, зауважимо, що термін «культура» (від лат. *cultura* – вирощувати, обробляти), який в античному світі стосувався переважно землеробства, лише у

ХУІІІ ст. почали використовувати для характеристики людини: культурною вважалася освічена людина із витонченими манерами поведінки. Поруч із поняттям «культура» в Стародавній Греції та Стародавньому Римі вживалося поняття «цивілізація» (від грецького *civis* – громадянин полісу та лат. *civilis* – громадський, державний). Оскільки ознаками цивілізації є виникнення та розвиток міст, винахід письма, поява держави і публічної влади, термін «цивілізація» значною мірою відображав те, що сьогодні відноситься до політики та політичної культури. Наприкінці ХУІІІ ст. поняття культури почало поширюватись на політико-правову сферу життя.

Досліджуючи взаємозв'язок і взаємодію культури й політики, їх осмислення в історії суспільствознавчої думки, потрібно мати на увазі деякі пізнавальні проблеми. Перша з них – не лише відносна новизна концепту «культура», а й багатоманітність підходів до трактування її суті, структурних елементів та проявів. Культура постає як раціональність у суспільному житті, освіта і освіченість, релігійна віра і мораль, філософія і наука, мова, письмо і мистецтво, ідеї, цінності, ідеали, символи, орієнтації, міфи, моделі поведінки, традиції, усталені суспільні інститути, досвід життєдіяльності особи, суспільної групи й народу загалом. Кожен дослідник звертає увагу на детермінуючу дію як окремих культурних форм, так і їхніх комплексів чи культури загалом.

Ще одна проблема пов'язана з можливістю різного трактування співвідношення змісту понять «культура», «політика», «політична культура», їхнього місця і ролі в соціальних системах, способі існування, ступені автономності, відкритості, взаємодії тощо. Спектр теоретично можливих взаємозв'язків цих феноменів символічно можна представити так:

$$\begin{aligned} & K \parallel P; K > P; K \rightarrow P; P > K; K \leftarrow P; K \leftrightarrow P; \\ & P \rightarrow PK; P > PK; K \rightarrow PK; PK \rightarrow P; K, PK \rightarrow P; \\ & PK \rightarrow K, \end{aligned}$$

де К – культура; П – політика; ПК – політична культура; (||) – автономне, паралельне існування; (>) – ширше поняття; (→) – формуюча дія, детермінація; (↔) – взаємовплив. Аналіз наукової літератури має дати відповідь на питання: «Якої точки зору дотримувались суспільствознавці певної епохи щодо співвідношення культури і політики та змісту поняття «політична культура?»».

1.1. Осмислення культурної детермінації політичного життя народів і держав в історії політичної думки

Враховуючи той факт, що в 50-х рр. ХХ ст. у науковий обіг активно вводиться теоретично обґрунтований концепт «політична культура», можна вважати, що історіографія питання про культурну детермінацію політичного життя народів і держав охоплює два періоди: досучасний (до середини ХХ ст.) та сучасний. У межах першого періоду доцільно виокремити донаціональний (до середини ХУІІІ ст.) та націєцентричний етапи. Останній характеризується теоретичним осмисленням сучасних націй, які активно формуються в епоху модернізації, концептуалізацією культури як важливої суспільствознавчої категорії, зацікавленням проблемами «національного духу», національного характеру та національної культури, впровадженням у науковий дискурс поняття «політична культура», хоч і без належного теоретико-методологічного обґрунтування. Проблеми взаємозв'язку та взаємодії культури та політики в минулі історичні епохи автор розкрив у наукових статтях та виступах на наукових конференціях [413; 436; 441; 445].

Значну кількість політико-культурних ідей було сформовано у філософії Стародавнього Сходу, для якої характерне виявлення єдиного духовного канону життя, традиціоналізм – поцінування старого, освяченого віками, прагнення віддатись природному ходу речей, джерелом якого є взаємодія двох протилежних начал – Інь і Ян.

Згідно з Конфуцієм (551–479 рр. до н.е.) базовим принципом суспільного та державного устрою є шанування традицій. «Той, хто повторює старе і довідується про нове, може бути поводитирем», – зазначав мислитель. Особлива

увага має проявлятися до моральних засад політичного життя. «Якщо ж наставляти людей за допомогою моральних вимог і встановлених правил поведінки відповідно до *лі*, – писав Конфуцій, – то люди не лише будуть соромитися поганих справ, але й щиро повернуться на праведний шлях» [206, с. 28]. Інший видатний китайський філософ Мо-Дзи (479–400 рр.) критикував конфуціанців за абсолютизацію давніх звичаїв. «Я вважаю, – писав він, – всього доброго та корисного, що дійшло до нас із давнини, треба дотримуватись, але треба створювати також нові корисні та хороші речі» [298, с. 31].

Давньогрецькі поліси, різноманітність їхнього устрою та постійна трансформація давали філософам значний історичний досвід для осмислення політичної організації суспільного життя. Платон (428/27–347 рр.) у своїх діалогах «Держава», «Політика» та праці «Закони», розробляючи вчення про ідеальну державу, висвітлює питання, які не лише характеризують взаємодію культури й політики, а й безпосередньо стосуються політичної культури. По-перше, він вказав на визначальну роль інтелекту, світоглядних позицій у забезпеченні життєдіяльності держави. «Поки в державах не будуть царювати філософи, чи так звані нинішні царі і владики не стануть шляхетно і ґрунтовно філософувати, і це не зіллється воєдино – державна влада і філософія... до тих пір... держави не позбавляться од зла...» [350, с. 44]. По-друге, в ідеальній державі мають проявлятися такі чотири основні чесноти: вона має бути «мудра, мужня, розсудлива і справедлива» [350, с. 41]. По-третє, встановлення та існування певного типу державного правління – аристократії, тимократії, олігархії, тиранії та демократії – залежить від типу душевного складу громадян, їхнього характеру [350, с. 45–51]. З цього випливає суттєва роль громадянської соціалізації населення, особливо нового покоління. Можна стверджувати, що в рамках вчення Платона про ідеальну державу розкривається зміст ідеальної моделі політичної культури полісу.

Аналіз праць Арістотеля (384–322 рр. до н. е.) «Політика», «Афінська політія», «Етика» показує, що важливу роль у налагодженні політичного життя

автор відводить моральним чинникам і вихованню підростаючих поколінь. У виховному процесі, читаємо в «Політиці», – «першу роль повинно відігравати прекрасне, а не тваринне. Адже ні вовки, ні якийсь інший звір не піддаватиме себе небезпеці задля прекрасної мети...» [13, с. 217]. Давньогрецькі поліси мислитель розглядав як зв'язок між людьми, мета якого – забезпечити їхнє щасливе життя. Тип держави залежить від того, наскільки члени цієї спільноти здатні до високих моральних дій. «...Різні способи та різні засоби, за допомогою яких окремі народи прагнуть здобути щастя й чесноти є найголовнішою причиною існування різних видів держав і більшості державних устроїв» [13, с. 192]. Філософ розкриває не лише закономірності функціонування державного механізму та необхідність їхнього свідомого використання (тобто на власне політичну культуру), а й вплив соціальних чинників на політичне життя, взаємодію соціального, культурного й політичного. Так, для політиці, зокрема, важливою є сформованість та активна позиція середнього класу.

Учень Арістотеля Олександр Македонський, утворивши першу в світі імперію, прагнув культурного єднання завойованих країн на основі синтезу культури греків-завойовників та підкорених народів. Ця культура вже мала риси космополітичної і відображала проблеми переходу людини з античної полісної колективності до народжуваного рабовласницького монархічного державного індивідуалізму [158, с. 141].

Настанови давньогрецьких філософів щодо соціокультурних та моральних засад політики творчо розвивали римляни. Розмірковуючи над питанням про «найкращий державний лад», Марк Тулій Цицерон (106–43 рр. до н. е.) запитував себе: «А що може бути прекрасніше від становища, коли державою править доблесть? Коли той, хто повеліває іншими, сам не перебуває у рабстві жодної із пристрастей? Коли він перейнявся всім тим, до чого привчає і закликає громадян...?» [566, с. 63]. Цицерон вживав у своїх працях поняття культури стосовно філософії. Йому належить фраза: “*cultura animi philosophia*

est” – «культура духу є філософія» [249, с. 14]. Давньоримські мислителі та політики особливу увагу приділяли правовим засадам суспільного життя, використовуючи поняття «cultura juris» – «правова культура».

У Середньовіччі культура трактувалася з позицій провіденціалізму – розуміння історії як виявлення волі Бога та реалізацію Божого плану спасіння людства. Видатний християнський теолог Августин Блаженний (354–430 рр.) розвинув ідею історичного процесу як шляху до «царства Божого», виявляючи та засуджуючи пороки «царства земного». «...Два царства, – писав він, – створені двома видами любові: земною любов’ю до себе, що породжує зневагу до Бога, і небесною – любов’ю до Бога» [2, с. 118]. Поганській Римській імперії Августин протиставив «царство Боже» – християнську общину, об’єднану любов’ю до Бога та християнськими чеснотами.

Епоха Відродження (кінець XIII – XVI ст.) заклала підвалини нового етапу в історії світової культури, серед яких базовими є секулярне світобачення, пантеїзм, антропоцентризм, ідеал сильної особистості, яка, прагнучи щастя на землі, розвиває творчі здібності своєї активної натури. Суть нової епохи визначили друкарський верстат, компас і артилерія. Остання, руйнуючи стіни колись неприступних лицарських замків, клала край феодалній роздробленості і зумовила формування національних монархій. Своєрідною «біблією» європейських монархів стала книга Ніколо Макіавеллі (1469–1527 рр.) «Державець», у якій розкриті «секрети» функціонування політичної «кухні» тогочасних державців, тобто засади їхньої політичної культури, які часто не збігалися з принципами християнської моралі [273]. Могутність держави, згуртованість її народу, вважав Н. Макіавеллі, залежать від дотримання її населенням громадянської доброчесності, спільних традицій і звичаїв, законів і права, сповідування єдиної релігії й використання спільної мови. У праці «Міркування на першу декаду Тіта Лівія» мислитель зазначив: там, «де немає страху перед Богом, неминуче є те, що царство або гине, або страх перед державцем компенсує в ньому брак релігії» [274, с. 407]. Н. Макіавеллі – один

із фундаторів теорії національної держави в основі якої є теза про те, що обов'язок перед власною країною і народом мають переважати всі інші обов'язки і будь-які докори сумління. Тому потрібно формувати національний патріотизм, національне, а не наймане військо, яке діє не за гроші, а за ідею.

Суспільно-політичний рух під назвою «Реформація», що охопив на початку ХУІ ст. майже всю Європу, привів до нових суттєвих зрушень у сфері культури та політичного життя багатьох народів. Протестантська цивілізація сформувала особливу культуру та етику, що й нині визначає свідомість і звичаї мільйонів людей. Ідейний лідер Реформації Мартін Лютер (1483–1546 рр.) у працях «До християнського дворянства німецької нації про виправлення християнства» та «Про свободу християнина» виступив за утвердження принципу «всезагального священства», національних держав і церков на засадах національної свободи. Жодна влада, на погляд М. Лютера, не може заставляти людину вірити у будь-що, бо тоді «вона грубо втручається в Правління Господа, спокушає і псує душі» [265, с. 273]. Особливо великий вплив Реформація мала на формування і консолідацію німецької нації.

Новий час (ХУІІ–ХІХ ст.) є періодом формування й утвердження в Європі буржуазних суспільних відносин, утвердження національних держав, розвитку філософського та наукового знання, кодифікації національних мов. Італійський філософ Джамбаттіста Віко (1668–1744 рр.) розглядає історію культури як об'єктивний процес, пов'язаний з діяльністю людей. У праці «Основи теорії науки про спільну природу націй» (1725 р.) він розробив теорію історичного коловороту – розвитку націй за циклами, що складаються з трьох етапів: «Століття Богів» (бездержавність, панування жерців), «Століття Героїв» (аристократична держава) і «Століття Людей» (демократична республіка або представницька монархія)). На останньому етапі інтелект розвинувся так, що вимозі досягти справжню сутність речей, у т. ч. й рівність громадянського статусу людей в умовах демократії [56, с. 376–380]. В дусі сучасного семіотичного трактування культури Д. Віко стверджує, що кожному етапу

національного буття відповідає своя мова: Століття Богів створило ієрогліфічну мову (мову за допомогою «німих релігійних рухів»); Століття Героїв – мову героїчних знаків, гербів; Століття Людей – розмовну, артикульовану мову [56, с. 159, 380–382].

У просвіті народу вбачав головне завдання з удосконалення суспільства французький мислитель Ш. Монтеск'є (1689–1755 рр.). «У часи неосвіченості, зазначав він, – люди не знають сумнівів, навіть коли творять велике зло, а в епоху просвіти вони тремтять навіть при здійсненні великого блага» [296, с. 160]. Закони держави, їхній дух («дух законів») мають відповідати особливостям країни, її народу. Йдеться про спосіб життя народу, рівень свободи, що передбачається устроєм держави, релігійні вірування, вдачу, звичаї, сфери виробничої діяльності, рівень багатства, а також клімат, якість ґрунтів, географічне розташування країни, її розміри тощо. Розум і сформовані ним закони становлять основу культури. Розум, вважав Ш. Монтеск'є, «управляє всіма народами землі..., а політичні та громадянські закони кожного народу повинні бути не більше, ніж окремим випадком цього розуму» [296, с. 168]. У якості таких законів французький мислитель обґрунтовує принцип поміркованості (дух поміркованості має «бути духом законодавця»); принцип правління, згідно з яким почуття є основою певного типу державного правління; принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову, що є необхідною умовою збереження політичних свобод та ін.

Кожна з форм державного правління має свою основу. Республіканська форма базується на почутті добродетності, монархія – на почутті честі, а деспотія – на всезагальному страху. Ш. Монтеск'є звертає увагу на політичний характер суспільної організації при кожній із форм правління. Для республіканської форми правління характерні «любов до республіки... плюс любов до демократії, а любов до демократії є... любов до рівності та поміркованості» [296, с. 196–197]. Монархії характеризуються нерівністю людей, ієрархічністю суспільної організації, однак в них панують

поміркованість і законність. У деспотіях навпаки є ознаки повернення до рівності, оскільки всі рівні в страху перед свавіллям деспота, всі відчужені від влади, панує беззаконня, невпевненість у завтрашньому дні. Поряд із християнською та моральною доброчесністю Ш. Монтеск'є веде мову і про «політичну доброчесність» – про «прагнення до політичного блага», коли «людина любить закони своєї країни і любов'ю до них керується в своїй діяльності»; вона на перший план висуває суспільне, а не особисте благо [296, с. 162].

Наведені базові ідеї мислителя про засади та умови організації політичної влади розкривають, по-суті, основи політичної культури людства, особливості її прояву в різні історичні епохи та в різних умовах життєдіяльності народів. Не випадково російський дослідник О. Дука вважає Ш. Монтеск'є фундатором націєцентричного підходу до дослідження політичної культури [128, с. 103–104].

Для розуміння цивілізованих форм внутрішньонаціональних і міжнародних політичних відносин важливе значення має творча спадщина фундатора німецької класичної філософії Іммануїла Канта (1724–1804 рр.). Людина у своїй поведінці, стверджував він у праці «Основи метафізики моральності», повинна керуватися вимогами «категоричного імперативу», згідно з яким максима її поведінки могла б бути принципом загального законодавства, а особистість не повинна виступати знаряддям (засобом) здійснення будь-яких планів, навіть найшляхетніших [168, с. 260, 270]. Важливою умовою повсюдної реалізації «категоричного імперативу» в умовах свободи є право, яке передбачає примусовість, що забезпечується державою. І мораль, і право («правова держава») – важливі чинники людської практики, особливо політичного життя.

Німецький філософ Йоган Готфрід Гердер (1744–1807 рр.) – перший мислитель Нового часу, який ужив термін «політична культура» («Ідеї до філософії історії людства» (1784–1791 рр.) [74, с. 333, 368]. При цьому

«політична культура» трактується у широкому філософському смислі як взаємодія культури і політики. Доречно зауважити, що цей дослідник, який багато зусиль зосередив на розробці так званої етнічної концепції нації, не вбачав політичного чинника у її природі та сутності. Головною і визначальною рисою нації він вважав мову, оскільки в ній «сконцентровано розум даного народу та його характер», а також спільне походження і спільність території проживання людей. На думку філософа, «найбільш природною державою є та, яка складається з одного народу, з єдиним національним характером».

Культура суттєво впливає на стан політичного життя народів, сприяючи його суверенності, або, навпаки, поневоленню. Ставлячись із симпатією до слов'янських народів (особливо українського, якого називав «степовою еладою»), Й. Г. Гердер відзначав такі якості цих народів, як людяність і милосердя, покірність і простоту, через що ці народи ставали жертвами недоброзичливих сусідів. Проте, на його думку, ці народи все-таки здобудуть свою незалежність. Для цього важливе значення має національне виховання молодих поколінь. Роль історичного прогресу філософ вбачав у втіленні ідеї гуманізму, яка реалізується націями в тісному взаємозв'язку та взаємодії. *«Народ, – зазначав Гердер, – передає свій духовний набуток іншому народові. Так у великому поступі націй набувають вищого рівня мистецтво, наука, культура, мова – це найкращий спосіб їхнього вдосконалення, який вибрала природа»* [75, с. 44]

Ще один німецький філософ і громадський діяч – Йоган Готліб Фіхте (1762–1814 рр.), знамениті «Промови до німецької нації» якого відіграли значну роль у пробудженні німецької етнічної та національної самосвідомості, розкриває роль культури в суверенізації та консолідації нації. Основою філософії Фіхте є свобода як вища людська цінність. Серед національних цінностей мислитель виокремлює власне політичні цінності – свободу, національний суверенітет, національну державу та політизовані духовні цінності – мову, знання, моральність, любов до батьківщини. Розширення

свободи Фіхте пов'язує із нагромадженням знань. Свобода є її основою моральності. Отже, знання, свобода і моральність органічно пов'язані між собою і є підґрунтям суверенного існування народу.

Народ у Фіхте виступає субстанцією, яка тотожна поняттю «духовності». Він тільки тоді здатний до духовного (культурного та морального) оновлення, коли оберігає свої первісні риси і, перш за все, мову. Основою мови є не абстрактні, а чуттєво-образні способи вираження. Держава і національний дух відносяться одне до одного як засіб і мета. Державу має підтримувати і спрямовувати «любов до батьківщини». Ця любов, наголошує Фіхте, «має навіть керувати державою, як беззаперечно найвища, остання і незалежна інстанція, насамперед обмежуючи її у виборі законів для досягнення основної мети держави – внутрішнього спокою» [542, с. 50].

Західноєвропейські філософські системи Нового часу, ідеї французької революції та німецького романтизму суттєво вплинули на народознавчі студії та суспільно-політичну поведінку українських інтелектуалів середини XIX ст. Перш за все, йдеться про провідні постаті Кирило-Мефодіївського товариства – М. Костомарова, В. Білозерського, М. Гулака й Т. Шевченка. В документах Товариства та творі Миколи Костомарова (1817–1885 рр.) «Закон Божий (Книга буття українського народу)» з позицій християнського соціалізму розкриті такі цінності українського народу та всього слов'янства, як свобода і справедливість, демократичний республіканський лад, федеративна загальнослов'янська держава, рівність і братерство між громадянами і народами [218].

Єдність духовної культури, національного характеру та політичного життя М. Костомаров переконливо розкрив у творі «Дві руські народності» (1861р.). Базуючись на історичному та етнопсихологічному підходах, мислитель виокремив культурні відмінності між російською (великоруською) та українською (південноруською) народностями. З точки зору політичної культури важливим є те, що М. Костомаров з'ясував не лише вплив

психологічного складу, народної вдачі, моральності, релігійного, естетичного, сімейно-побутового та господарського чинників на суспільно-політичний стан народу, а й розкрив зміст основних компонентів політичної культури українців і росіян. «...Можна зробити висновок, – зазначає історик, – що плем'я південноруське мало перевагу особистої свободи, великоруське – перевагу общинності. За уявленнями перших, зв'язок людей базується на взаємній згоді і може розпадатися за їх згодою; другі прагнули встановити необхідність і нерозривність одного разу встановленого зв'язку і саму причину цього зв'язку віднести до Божої волі, і, таким чином, зняти можливість її людської критики» [217, с. 50].

Помітний внесок в осмислення особливостей політичного життя слов'янських народів Володимира Антоновича (1834–1908 рр.). Йому належить визначення основних рис політичної сутності українців, поляків і росіян. В українців, вважав історик, домінує вічевий принцип («принцип широкого демократичного ладу»), визнання рівного політичного права для кожної одиниці суспільства, що не сприяє державотворенню. У поляків – принцип аристократизму, що зумовлює боротьбу між різними верствами населення. Росіяни сповідують принцип авторитету державної влади, а звідси – міцного самодержавства [11, с. 224].

Важливу роль у наближенні до наукового трактування національної культури загалом та її політичної складової як соціетальних феноменів відіграли європейська соціологія і соціальна психологія, що утвердилися як наукові дисципліни у XIX ст., та психоаналіз (фрейдизм і неофрейдизм), сформований у першій половині XX ст.

Засновник соціології Огюст Конт (1798–1857 рр.) розглядав суспільство як систему, елементи якої забезпечують перетворення сукупності індивідів у солідарне суспільство на основі консенсусу (ідеї «солідаризму»). У праці «Система позитивної політики» (1851–1857 рр.) науковець дійшов висновку, що розвиток суспільства, політичної влади і держави тісно пов'язаний з

еволюцією людської свідомості. Послідовна зміна трьох основних типів світогляду – теологічного, метафізичного та позитивістського (наукового) – зумовила відповідні стадії суспільного розвитку з характерною для них культурою. Нова соціально-політична система – «соціократія» – має базуватися на науковому знанні про суспільство, яке дає соціологія. Головний морально-політичний закон соціократії відображає взаємодію любові, порядку і прогресу: «любов як принцип, порядок як основа, прогрес як мета» [237, с. 247]. Ідея О. Конта про те, що прогрес, досягнення політичної мети можливі лише тоді, коли в країні панує порядок, встановлений моральними, політичними й правовими нормами, є важливими для кожного суспільства. Все більшої актуальності набуває також наукове обґрунтування політики та впровадження наукових засад формування політичної культури населення.

Особливо важливим для усвідомлення природи і суті національних спільнот та їхньої культури є вчення про соціальне як колективне, надіндивідуальне, теорію якого розробив фундатор французької академічної соціології Еміль Дюркгейм (1858–1917 рр.). «*Матерія* соціального життя, – зазначав вчений, – не може пояснюватися чисто психологічними чинниками, тобто станом індивідуальної свідомості» [130, с. 14]. Суспільство – це, перш за все, сукупність колективних ідей, переконань, почуттів, серед яких основне місце займають моральні складові («моральна близькість»). Колективна солідарність є двох видів: механічна та органічна. Перша базується на схожості основних ознак індивідів, їхній спільній свідомості, друга – пов'язана з поділом праці. Обидва види солідарності наявні в кожному суспільстві, але їх співвідношення різне. Для нації («народності»), вважав Е. Дюркгейм, властива наявність «спільної волі»: прагнення дотримуватися одного закону і мати спільну державу. «Спільна воля», на нашу думку, не лише показник згуртованості і зрілості народу, а й важливий культуротворчий чинник та основа функціонування національної політичної культури.

Особливе теоретико-методологічне значення для дослідження політичної культури мають праці відомого німецького соціолога й політолога Макса Вебера (1844–1920 рр.). По-перше, він означив усі гуманітарні дисципліни як «культурні науки», а культуру розумів як «спосіб життя людей». Не лише господарську етику світових релігій, а й політичне панування, право і державу та їхнє функціонування науковець інтерпретував як культурні феномени – «методику способу життя».

По-друге, науковець застерігав від догматизації наукових понять. «...У науках про людську культуру, – зазначав він, – утворення понять залежить від місця, яке займає в даній культурі проблема, що розглядається, а вона може змінюватися разом із зміною самої культури» [53, с. 407].

По-третє, М. Вебер пояснює евристичну роль у дослідницькій діяльності «ідеальних типів» як мисленневих образів «з якими дійсність *співставляється, порівнюється* для того, щоб зробити яскраво вираженими значущі компоненти її емпіричного змісту» [53, с. 393]. Очевидно, що теорія національної політичної культури має сформувати не лише її узагальнюючий ідеальний образ, а й розробити моделі її основних типів і форм, які б стали інструментом наукового аналізу політико-культурних реалій.

По-четверте, у визначенні нації М. Вебер наголошує на зв'язку національної спільноти із прагненням мати власну державу. «Поняття нація, – зазначає він, – може бути визначене приблизно так: вона є даною у чуттєвості спільнота, адекватним вираженням якої могла б бути власна держава, яка, відповідно, зазвичай прагне народити з себе державу» [564, с. 249]. На цій підставі можна зробити висновок, що національна держава є однією з базових політичних цінностей будь-якої нації. У творчості самого М. Вебера простежується орієнтація на сильну німецьку державу та її необхідність як важливого чинника життєдіяльності нації. Однак науковець не підтримував радикально-націоналістичних поглядів. Він вважав, що принцип сильної національної держави має поєднуватися із засадами індивідуальної свободи,

одночасно протидіючи егоїстичним груповим інтересам, які підривають національну єдність та творчу потугу держави.

Важливі теоретико-методологічні проблеми національної політичної культури (хоч і без використання відповідного поняття) дослідив один із фундаторів вітчизняної політології та націології – Михайло Драгоманов (1841–1895 рр.) (праці «Що таке українофільство?», «Чудацькі думки про українську національну справу», «Пропащий час» та ін.) [126]. Виступаючи за трансформацію культурницького руху українства в політичний, він основну увагу зосередив на питаннях політичних свобод громадян, розвитку демократії, громадянського суспільства, самоврядування та федералізації імперської Росії, що мало врешті привести до суверенізації українства. Одним із найвагоміших внесків у політичну теорію М. Драгоманова є формування ним етичних засад українського визвольного руху та політичної науки. Універсальне етичне кредо науковця звучало так: «Чиста справа потребує чистих засобів». Як зауважує А. Круглашов, аналіз драгоманівських праць та історичного досвіду спонукає до висновку: «не мета виправдовує засоби, а засоби визначають кінцевий результат діяльності політика» [228].

Вагомий внесок у розвиток політичної думки зробив український мислитель та політичний діяч Іван Франко (1856–1916 рр.). У формуванні нації та її життєдіяльності, вважав він, культура не може бути відмежована від політики. Наголошуючи на цьому, І. Франко вживає термін «неполітична культура» як заперечення чи ігнорування цього факту. У нас «неполітичної культури», писав він, бути не може, бо, в решті-решт культура українського народу має багато політичних чинників (плекання мови, письменництва, шкільництва і т. ін.) [545, с. 168]. І. Франко акцентує увагу на великому мобілізаційному потенціалі «ідеалу національної самостійності». «...Не забуваймо ж, – зазначав він, – що тисячні стежки, які ведуть до його осущення, лежать просто-таки під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомості того

ідеалу... буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи, може, звернемо на зовсім інші стежки» [545, с. 170–171].

Кожна нація володіє притаманними тільки їй психологічними властивостями, які невидимими силовими лініями єднають людей у спільноту. Із сукупності психічних феноменів, властивих нації, виокремимо ті, що, з одного боку, належать до соцієтальних форм, а з іншого – найтісніше пов'язані із складовими національної культури. Для цього виокремимо теоретико-методологічні засади обґрунтування колективних форм психічного життя, що представлені в науковому доробку відомих соціальних психологів і психоаналітиків Г. Лебона, В. Вундта, З. Фройда та К. Юнга.

Йдеться, перш за все, про висновок Густава Лебона (1841–1931 рр.) щодо особливої ролі психічного чинника у життєдіяльності народів. У праці «Психологія народів і мас» (1898 р.) він стверджував, що на долю народу вирішальною мірою не впливають ні природно-географічні, ні економічні, ні класові, ні соціальні процеси. «Кожна раса («раса» – відповідник поняття «нація». – *О. Р.*) містить у своїй духовній організації ті закони, які управляють її долею... Іноді нам здається, що народами керують таємні сили, подібно до того, як щось невідоме змушує жолудь розвиватися в дуб чи комету – рухатися своєю орбітою» [246, с. 232].

Важливою є також ідея Вільгельма Вундта (1832–1920 рр.) про пріоритет психології соціуму перед психологією індивіда, яку він обґрунтував у праці «Проблеми психології народів» (1912 р.), а також логіка його судження, яка дає орієнтири для дослідження й розвитку національної культури. Учений стверджує, що пріоритет колективних форм у психології забезпечує культурна основа життя народів – передусім мова, міфи і звичаї. «Мова, – вважав В. Вундт, – містить у собі загальну форму наявних у дусі народу уявлень та закони їх зв'язку. Міфи приховали в собі первинний зміст цих уявлень у їх обумовленості почуттями й потягами. Врешті-решт, звичаї являють собою спільне спрямування волі, яке виникло з цих уявлень і потягів» [64, с. 225]. На думку цього науковця,

до субстанційних елементів національної психології належать надперсональні відчуття, уявлення і воля, які емпірично доступні досліднику.

Евристично продуктивною у розкритті способу мислення та поведінки індивідів та соціумів є концепція несвідомого Зігмунда Фрейда (1856–1939 рр.) та Карла Юнга (1875–1961 рр.). «Наші свідомі дії, – зазначав З. Фрейд, – впливають зі сформованого, зокрема впливом спадковості, несвідомого субстрату. Він містить незлічимі сліди прародичів, з яких утворюється расова (національна – *O. P.*) душа» [547, с. 282–283]. Учений сформулював «біогенетичний закон»: трагедія, що сталася колись у первісній орді, повторюватиметься на кожній сімейній сцені; великі події на ранніх етапах життя народу, трагічні сторінки його історії будуть збережені у пам'яті нових поколінь, які передаються як спадок несвідомою генетичною силою, що формує інстинкти і природні бажання індивіда.

У концепції К. Юнга ідея несвідомого набуває колективного, соціетального характеру, чим суттєво відрізняється від індивідуалістичного підходу З. Фрейда. «Колективне несвідоме, – константував К. Юнг, – є частиною психіки, яку можна відрізнити від особистісного несвідомого тим фактом, що, на відміну від останнього, воно не зобов'язане своїм існуванням особистісному досвіду, тобто не є персональним набуттям» [591, с. 71]. За К. Юнгом, колективне несвідоме існувало задовго до появи свідомості й продовжує ставити за мету «власні цілі», незважаючи на розвинену свідомість, а інколи і всупереч їй. Несвідоме складається з архетипів та інстинктів – їхніх корелятивів, що пронизують національну культуру. Через колективне несвідоме, його архетипи народ і його душа пов'язані з природою, землею і світом загалом. «Архетип і його функція, – зауважував науковець, – це частина і прояв у людині доісторичної, ірраціональної психології» [590, с. 136].

Дослідники розкрили роль психічних феноменів у формуванні та функціонуванні культури, а також значення культури для національної психології. Як тільки у первісній орді виникають обмеження у вигляді релігії, моральних норм, зазначав З. Фрейд, у подальшому історичному розвитку формується «Над-

Я» у вигляді совісті. З цього і починається культура. Поступове зміцнення «Над-Я», яке робить людину моральною і соціальною, «...є найвищою мірою дорогоцінним скарбом культури» [548, с. 356].

Подібних поглядів дотримується і К. Юнг, який вважав, що архетипи упродовж тисячоліть супроводжували людину і були джерелом міфології, релігії і мистецтва. Ідеї, на думку філософа, не можна вважати власністю тільки так званих творців. «Ідеї народжуються з чогось більшого, ніж конкретна людина. Ми не формуємо їх, а самі формуємося з їх допомогою» [591, с. 6]. Культура, що сформувалася як психологічні наслідки заборон (поява правил, норм, моральності, релігії – за З. Фройдом), дій колективного несвідомого, стаючи сховищем і носієм психічного спадку колективу, набуває здатності постійно і цілеспрямовано впливати на психологію спільноти. Так культура шліфує національний характер і загострює національні почуття, спрямовує психічну енергію на досягнення життєво важливої мети. Поєднання культури і психіки народу насамперед з її колективним несвідомим пояснює особливу стійкість основ національного життя. Якщо культура за несприятливих умов життєдіяльності спільноти зазнає руйнації, то глибинні психологічні механізми сприятимуть її відродженню в параметрах, які відповідають сутнісним засадам буття народу.

Взаємодія культурної і політичної сфер життєдіяльності народів активно відбувається в умовах формування модерних націй та національних держав. Тому звернемо увагу на важливі теоретичні напрацювання визнаних націологів кінця XIX – першої половини XX ст. Е. Ренана, О. Бауера, Ф. Майнеке та Г. Кона.

Ернест Ренан (1823–1892 рр.) – фундатор психологічної теорії нації, згідно з якою нація – «це душа, засада духовна». Дві речі творять цю душу, цей духовний принцип, зауважив він у праці «Що таке нація?»: «Одна – це спільне володіння багатим спадком споминів, друга – спільна згода, бажання жити разом, користатися спільним і надалі неподільним спадком» [397, с. 118].

Звернемо увагу на те, що друга складова сутнісної ознаки нації, крім суто психологічних, передбачає і політичні прояви. Йдеться про т. зв. «щоденний плебісцит», який має знову й знову підтверджувати факт наявності спільної історичної пам'яті та волі народу жити разом; про необхідність жертвності індивіда: свідомо віддавати перевагу національному перед особистісним; про усвідомлення і практичну реалізацію права нації на самовизначення («права на самого себе») як альтернативу «божественному праву королів» та «праву сильнішого» диктувати свою волю. Усвідомлення і практична реалізація цих засад національного буття вказує, на нашу думку, на наявність у народу основ власне національної політичної культури.

Ідеолог австромарксизму та прихильник психологічної теорії нації Отто Бауер (1882–1938 рр.) значну увагу приділяв культурним засадам національного життя. Основою «культурної єдності нації», наголошував він, є феномен колективної людської психіки: почуття спільної долі, сформованість «національного характеру» та «національна аперцепція». Суть останньої полягає в тому, що запозичення чужого досвіду має супроводжуватись його трансформацією відповідно до власної природи та поглядів на майбутнє життя. Особливо значущим, на наш погляд, є висновок О. Бауера про те, що національні інтереси виступають окремим типом колективних інтересів, які мають бути захищені політично і юридично, зокрема через автономізацію нації від держави та втілення програми «національно-культурної автономії» [24]. Ідея національних потреб та інтересів є методологічною підставою виявлення й аналізу національної культури та її політичної складової, оскільки саме життєві потреби обумовлюють появу відповідей на них з боку культури.

На формування і розвиток націології у першій половині ХХ ст. суттєвий вплив мала ідея Фрідріха Майнеке (1862–1954 рр.), висловлена ним у праці «Космополітизм і національна держава» (1908 р.), про існування двох основних типів національних спільнот – культурної та політичної. Для нашого дослідження цікавим є трактування дослідником культури, визначення її ролі в

генезі не лише культурної, а й політичної нації, а також розкриття змісту тих феноменів, що належать до власне національної політичної культури.

Культуру науковець трактує як духовну сферу національного життя. «Спільна мова, спільна література і спільна релігія – ось ті найважливіші культурні скарби, які творять і згуртовують культурну націю», – зазначав Ф. Майнеке [271, с. 504]. Щодо природи політичних націй, – вони «мають своїм підґрунтям переважно об'єднавчу силу спільної політичної історії і спільного духу творення» [271, с. 504]. В генезі політичної моделі нації мова йде про такі компоненти політичної свідомості народу як «спільна політична історія» та «історична пам'ять», «почуття політичної спільності», «воля бути нацією», «національна ідея», «ідея самовизначення», «ідея суверенності народу (нації)», а також уявлення про роль держави в консолідації народу, його «націоналізації» [271, с. 503–507].

Оскільки Ф. Майнеке поділяв нації на культурні і політичні, то він не міг вести мову про культурні чинники формування політичної нації у зв'язку з можливим виникненням проблеми в обґрунтуванні його концепції. Однак з точки зору сучасного трактування культури можна стверджувати, що дослідник виявив і проаналізував дію елементів системно-національного рівня політичної культури: національної ідеї, ідеї національного суверенітету тощо, які відіграють роль політико-культурних атракторів націєтворчого процесу та формування національної культури. Варто зазначити, що процес народження політичної нації Ф. Майнеке характеризує як трансформацію культурної нації за допомогою політичних чинників [271, с. 505–506], а отже, не заперечує роль мови і духовної культури у функціонуванні нації політичного типу. Крім того, зауважує вчений, «культурна нація може бути водночас і політичною, тож часто не знаєш, що її сильніше згуртовує – політичний чи релігійно-церковний чинник» [271, с. 504]. Очевидний факт взаємоперекриття чинників формування та механізмів функціонування т. зв. «культурної» і «політичної» націй схиляє

нас до думки, що нація як особливий вид спільноти завжди поєднує культурні (ширше – етнічні) та політичні ознаки.

Ваємозв'язок і взаємодія культури й політики в націєгенезі оригінально представлена у працях класика американської етнополітологічної думки Ганса Кона (1891–1971 рр.), об'єктом осмислення якого був націоналізм (основні праці «Націоналізм» (1924 р.) та «Ідея націоналізму» (1944 р.)). Згідно з позицією дослідника, нації є ідеологічними проектами: об'єктивацією двох типів націоналізмів – «західного» (волонтаристського) та «східного» (органічного). «Націоналізм, – писав Г. Кон, – це ідея, *idée forse*, яка наповнює людський мозок і серце новими думками й новими почуттями та спонукає людей втілювати свої переконання в організованій діяльності». І далі: «Націоналізм вимагає національної держави: створення національних держав зміцнює націоналізм» [201, с. 629]. Зазначений підхід, на погляд сучасного вітчизняного дослідника В. Вілкова, веде до відмови як від ідеї культурної нації, так і заперечує ліберальний погляд на націю як прояв свободи волі індивідуумів утворювати союз громадян – громадянську націю [60, с. 233]. Однак, якщо врахувати, що ідеологія – це феномен культури (сукупність ідей, ідеалів, міфів тощо, що виражають інтереси великих груп людей), то потрібно визнати, що позиція етнополітолога хоч і заслуговує критики за однобічність, проте може бути охарактеризована як одна з культурних концепцій нації.

Фундатор консервативного напрямку української емігрантської суспільно-політичної думки В'ячеслав Липинський (1882–1931 рр.) не лише обґрунтував оригінальну концепцію нації, зробивши наголос на спільності території проживання населення спільноти та територіальному патріотизмові («любов до своєї землі, до всіх без вийнятку її мешканців» [255, с. 376]), а й дав власне трактування «політичної культури нації». Трактуючи політику як «умілість... здобування влади та організації громадянства», В. Липинський визначає політичну культуру як «уміння використовувати для політичної творчості дані науки» [255, с. 352]. Як базові цінності української політичної культури

В. Липинський обґрунтовує єдність народу, національну державу, свідому і політично умілу аристократію, територіальний національний патріотизм, політично спроможну ідеологію та політичну науку. При цьому він застерігає, що «політична культура однієї нації не може бути механічно перейнята нацією іншою» [255, с. 354].

Наприкінці другої світової війни (починаючи з 1943 р.) воєнне відомство США сформувало групу науковців для дослідження національного характеру громадян ворожих держав для того, щоб розробити рекомендації з найбільш ефективного поборювання противників. Згодом набутий досвід поширили на наукові студії «російського характеру» та більшовизму (праці Н. Лейста, Дж. Горера, Г. Дікса та ін.), а також характеру інших народів і держав, які мали конфліктні відносини із США. Національний характер тлумачився як комплекс політичних, моральних, культурних та інших уявлень, властивих окремим народам та закріплених у національних традиціях. Знання його сутнісних рис допомагало пояснювати політичну поведінку народів та прогнозувати майбутні політичні події. Враховуючи цей факт, окремі науковці роблять висновок, що саме концепт «національний характер» є безпосереднім попередником поняття «політична культура» [14, с. 247–248]. З цим частково можна погодитися, однак варто мати на увазі, що через відсутність ефективних методик чіткого і однозначного виміру змісту національного характеру цей концепт почав втрачати свою пізнавальну роль, що й зумовило пошук більш тонкого інструментарію для аналізу психокультурних основ політичних явищ і процесів.

Аналіз поглядів мислителів різних епох щодо впливу культури на політичне життя народів і держав дає змогу зробити такі висновки.

Культура в її різноманітних сенсах та проявах із античних часів розглядалася як потужний детермінуючий чинник змісту та спрямування політичного життя народів і держав. При цьому культура постає або як зовнішня, автономна відносно політики система, або такі її елементи, що

залучені до політичного процесу, або ж феномен, що породжений самою політикою і є її невід'ємною складовою. До середини ХХ ст. домінував перший погляд на співвідношення культури та політики, хоч паралельно проявлялися й інші трактування діалектики цих двох систем. Примітним є також те, що культура, її сутність та структура представлена переважно як духовна сфера суспільного життя, яка тісно пов'язана з психічними складом народу, його характером.

На певних етапах розвитку людства суспільствознавці зосереджували увагу на різних складових культури, які мали суттєвий вплив на політичне життя народів: у Античну добу – на морально-етичних нормах, в епоху Середньовіччя – на догматах релігійної віри, в епоху Відродження – на гуманістичних ідеях, у Новий час – на наукових знаннях та просвіті, в Новітню добу – на впливі національної культури та характері, свідомих і несвідомих компонентах людської психіки. Причому, культурні складові та їхня дія розглядалися здебільшого на соціетальному рівні суспільної організації – як колективні форми, що властиві суспільним групам та народу загалом.

З другої половини ХУІІІ ст. осмислення культурних чинників політичного життя ґрунтується на ідеї нації та національних цінностях. Можна стверджувати, що на рубежі ХУІІІ–ХІХ ст. культурна детермінація політичного життя набирає націєцентричного характеру й змісту. Ще один висновок полягає у тому, що дослідження політико-культурної взаємодії переміщається з суто політичного (політико-владного) та політико-соціального рівня на системно-національний, коли нація та національна держава усвідомлюються не лише як основні суб'єкти політичного життя, а й як вищі політичні цінності, які визначають характер і зміст всієї системи політичної культури.

Незважаючи на те, що до середини ХХ ст. поняття «політична культура» не було належно концептуально обґрунтоване, науковці наближалися до усвідомлення того факту, що політична практика, опираючись на весь арсенал культури, особливо її духовну складову, формує та вдосконалює культурні

елементи власне політичного характеру і змісту – політичні знання, ідеї, цінності, ідеали, традиції, принципи і норми, символи та моделі поведінки, підсвідомі настанови та ідеологічні системи. Для розуміння колективної природи елементів національної культури та соціетального характеру їхнього функціонування важливе значення мали соціологія, соціальна психологія, психоаналіз, також теорії нації (націологія), які зосередили свою увагу на макровиявах психіки та культури народів та їхній вирішальній детермінуючій ролі в політичній та інших сферах суспільного життя.

1.2. Наукові парадигми дослідження суті національної політичної культури в сучасній літературі

Першим, хто чітко й аргументовано висловився про феномен політичної культури, став американський політолог і соціолог Габрієл Алмонд (1911–2002 рр.). «Кожна політична система, – зазначив учений у 1956 р., – вмонтована у певну модель орієнтацій на політичні дії. Я вирішив корисним назвати це політичною культурою» [599, с. 396]. Підхід Г. Алмонда та його послідовників до трактування політичної культури нації ми проаналізували в статтях «Феномен політичної культури» та «Концептуальні погляди Г. Алмонда на політичну культуру нації» [420; 454].

Виявляючи мотиви впровадження в політичну науку поняття «політична культура», потрібно взяти до уваги, що в післявоєнний час (на початку другої половини ХХ ст.) науковці вважали своїм обов'язком пояснити причини кризи і загибелі італійської та німецької демократій, а також політичну нестабільність у цих країнах. Подібні проблеми назріли і в світовому масштабі, оскільки в більшості країн, які стали на шлях самостійного розвитку, демократичні стандарти США та інших високорозвинених країн Заходу не мали достатньої підтримки. На думку німецького дослідника Д. Берг-Шлоссера, одним із найважливіших імпульсів до вивчення політичної культури був пошук відповіді на запитання: чому не вдається «пересадити в Африку вестмінстерську модель,

і взагалі, чому в країнах, які розвиваються в регіонах несвропейської культури, не виникають стабільні політичні системи?» [606, с. 9].

Ще одна обставина пошуку нових політичних парадигм полягала в тому, що старі теоретико-методологічні підходи не могли пояснити новітні політичні процеси, тому науковці активно розвивали методологію психологічного, біхевіористського та системно-функціонального підходів. Їхнє поєднання логічно привело до появи нової пізнавальної конструкції, що була спроможна пояснювати актуальні політичні явища і процеси. Нею виявилася концепція політичної культури. Тому можна погодитися з російським ученим Ю. Пивоваровим, який стверджує, що «концепція політичної культури виникає як результат багатьох, до того ж різноспрямованих рухів, що відбувалися і всередині науки, і в суспільстві. В певний момент (середина 1950-х рр.) ці лінії перетнулися (чого, до речі, могло і не бути): спалах, прояснення розуму... і на світ народилася «політична культура» [343, с. 74].

Розкриваючи зміст власної концепції політичної культури, Г. Алмонд і С. Верба в спільній монографії «Громадянська культура» (1963 р.), присвяченій порівняльному аналізу політичної культури п'яти держав – США, Великобританії, ФРН, Італії та Мексики, сформулювали важливі положення теоретико-методологічних характеру, в т. ч. щодо національної політичної культури.

1. Поняття «культура» в концепції політичної культури вживається в сенсі сукупності «психологічних орієнтацій». «Ми, – зазначають Г. Алмонд і С. Верба, – усвідомлюємо той факт, що антропологи використовують термін «культура» в різних значеннях і, внівши його у словник політичної науки, ми ризикуємо привнести його багатозначність разом з його перевагами. Ми підкреслюємо, що використовуємо термін «культура» тільки в одному розумінні: психологічних орієнтацій стосовно соціальних об'єктів» [600, с. 15]. Науковці також зауважили, що вони ведуть мову про політичну культуру так само, як могли би говорити про економічну чи релігійну культуру, тобто як сукупність певного типу орієнтацій.

2. Г. Алмонд і С. Верба визначали різновиди політичних орієнтацій елементами політичної культури, ґрунтуючись на підході Т. Парсонса та Е. Шілза, згідно з яким «орієнтації» належать до інтерналізованих аспектів соціальних об'єктів та відносин і охоплюють когнітивні, афективні й оцінні складові [637]. В системі політичної культури *когнітивні політичні орієнтації* – це знання і віра стосовно політичної системи, її ролей і обов'язків щодо цих ролей, знання того, що саме бере система з навколишнього середовища (світу) і що віддає (тобто, що є «на вході» і що – «на виході» системи). *Афективні політичні орієнтації* характеризують почуття стосовно політичної системи, її ролей, функціонування та поведінку залучених до неї людей. *Оцінні політичні орієнтації* – це судження і думки про політичні об'єкти, які здебільшого представляють комбінацію ціннісних стандартів і критеріїв, інформації і почуттів [600, с. 14].

3. Використання концепту «політична культура» суттєво змінює підхід до з'ясування психолого-культурних чинників політичного життя нації, який практикувався досі. «Ми, – наголошували науковці, – воліємо говорити про «політичну культуру» нації («political culture” of a nation»), а не про «національний характер» чи «модель особистості», про «політичну соціалізацію», а не про дитячий розвиток чи сприйняття дітьми загальних понять...». Водночас Г. Алмонд і С. Верба зазначили, що «це дослідження було б неможливе без попередньої роботи істориків, соціальних філософів, антропологів, соціологів, психологів і психіатрів, які порушили проблему співвідношення між психологічними та політичними характеристиками нації» [600, с. 11].

4. Зміст поняття «політична культура нації» («political culture of a nation») розкриває «розподіл зразків орієнтацій відносно політичних об'єктів серед членів нації» [600, с.13]. Такими об'єктами є політична система суспільства загалом, об'єкти на «вході» цієї системи, на її «виході» та сама особа як політичний актор.

У контексті нашого дослідження необхідно відзначити ті положення алмондівської концепції, які найбільш значимі для вивчення національної політичної культури (поняття «національна політична культура» та «політична культура нації» на цьому етапі дослідження використовуємо як рівнозначні). Крім зазначеного вище підходу до її трактування, як розподілу зразків орієнтацій щодо політичних об'єктів серед членів нації, доцільно звернути увагу на розкриття змісту такої важливої складової політичної культури, як «національна ідентичність». На думку науковців, цей елемент характеризує наступне: «Які знання має індивід про свою націю і політичну систему взагалі, про її історію, розмір, розташування, силу. Які його почуття стосовно цих системних характеристик? Які його (більш чи менш) усвідомлені погляди на них?» [600, с. 16]). Саме виявлення і характеристика національної ідентичності в структурі політичної культури країни дає певні підстави стверджувати, що досліджується національна політична культура чи її певний аспект. Для розкриття змісту та особливостей національних політичних культур важливу пізнавальну роль виконує також концепція ідеальних типів політичної культури, які в певному співвідношенні наявні в кожній національній культурі (парохіальної, підданської та участі) [600, с. 16] та обґрунтування критеріїв типології національних політичних культур, за допомогою яких виокремлюються англо-американський, континентально-європейський, тоталітарно-індустріальний та доіндустріально-змішаний типи.

Разом із певним пізнавальним потенціалом підхід Г. Алмонда до політичної культури загалом та її національного різновиду має суттєві недоліки. По-перше, потрібно вказати на надто вузьке й відмінне від визнаного суспільствознавцями трактування культури. На це звертають увагу і більшість критиків концептуальних ідей Г. Алмонда. Так, У. Мішлер і Д. Поллак зазначають, що «поняття культури, що було запозичене з антропології, соціології і психології, в результаті багаторічних зусиль політологів повністю змінило свій зміст. Якщо в антропології це поняття підкреслює комплексний і цілісний характер культури,

її укоріненість в історії, зв'язок із суспільством та етнічністю, консервативний характер тощо, то в політичній науці «культура» виявилася пов'язаною з індивідуальними установками, множинністю і навіть різноманітністю її складових, динамізмом та мінливістю» [641, с. 273].

По-друге, ще один обмежуючим чинником концепції Г. Алмонда є індивідуалістичний у рамках біхевіористської методології підхід до трактування політичної культури. В онтологічному плані індивідуалізм передбачає, що суспільство складається лише з людей та їхніх дій, а яких-небудь надіндивідуальних сутностей в ньому немає (соціальний атомізм). Прихильники методологічного індивідуалізму вимагають, щоб соціально-історичні та економічні «макроподії» пояснювалися через сукупності чи конфігурації дій, установок, диспозицій, зв'язків та обставин окремих індивідів. У трактуванні Г. Алмонда та його послідовників політична культура виступає як характеристика певних поглядів та емоцій індивіда (зміст його політичних орієнтацій) у той час, коли будь-яка культура неможлива без колективної праці, взаємодії та співжиття людей. Вона є процесом і результатом формування колективного досвіду, а отже, представляє і колективні орієнтації та установки, що мають детермінуючий вплив на політичну життєдіяльність соціуму. Безперечно, індивідуалістичний підхід як метод дослідження має ту перевагу, що дає змогу здійснювати соціологічні заміри політичних знань, емоцій та оцінок громадян (членів нації) і далі використовувати статистичні закономірності для їхнього аналізу й узагальнення. Однак, на нашу думку, без урахування змісту соціетальних елементів національної політичної культури, насамперед національних цінностей та ідеалів, національних міфів і символів, національної ідеології, моделей колективної поведінки та функціонування традиційних інститутів – узагальнююча картина національної політичної культури матиме надто спрощений і метафізичний характер, позбавлений безпосереднього зв'язку з національними потребами та інтересами, особливостями ментальності,

історичними традиціями, мріями народу про кращий суспільно-політичний устрій і сенс щасливого життя.

По-третє, поняття «нація» у працях науковців трактується як державна спільнота, що відповідає поширеному в Америці та Західній Європі політичному (або громадянському) розумінню нації. За цих обставин термін «political culture of a nation» може розумітися як політична культура держави чи країни. Однак досліджувані Г. Алмондом та С. Вербою спільноти представляють нації різних типів: США, Великобританія і Мексика – політичну модель, а Німеччина й Італія – етнічну. На цю важливу обставину науковці належної уваги не звернули.

По-четверте, суттєвим недоліком концепції є відсутність належної уваги класиків політичної культурології до з'ясування специфіки нації як суб'єкта, носія та користувача політичної культури. Очевидно, що природа національного феномена, його особливі потреби й інтереси, способи й умови успішної життєдіяльності, роль психологічних та власне культурних (етнокультурних) чинників формування політичної та інших сфер суспільного життя впливають на формування, структуру й функції національної культури та її політичної складової. Проте Г. Алмонд та його послідовники розглядали націю не як суб'єкт, а як об'єкт політичних орієнтацій. Це й спричинило недостатнє вивчення системно-національного рівня політичної культури і зосередження дослідницької уваги здебільшого на політико-владних складових політичної культури суспільства. В результаті цього не була усвідомлена важливість і актуальність самого поняття «національна політична культура», яке відображає зміст окремого різновиду політичної культури і не може бути підмінений термінами «політична культура суспільства» чи «політична культура держави».

Ще одним недоліком концепції, що розглядається, є ідеалізація політичної культури США. Характерне для американської нації співвідношення базових типів політичної культури – парохіальної, підданської та активістської – формує т. зв. «громадянську культуру», яка відповідає модерному суспільству і

властивому йому ліберально-демократичному політичному режиму. Така постановка питання робить теорію політичної культури американоцентричною й ідеологічно забарвленою.

Г. Алмонд і його однодумці творчо розвивали засади піонерських моделей політичної культури. У. Розенбаум, зокрема, обґрунтував необхідність дослідження таких макрооб'єктів політичних орієнтацій як інститути державного управління, «інші» в політичній системі та власна політична діяльність особи, що дало можливість розширити і конкретизувати перелік складових політичної культури суспільства. Мова йде про «політичні ідентифікації», «політичну віру», «правила гри» тощо [646, с. 6–8].

Щоб «операціоналізувати» концепт політичної культури, він вважав за необхідне вивчати конкретні прояви політичних орієнтацій у поведінці політичних акторів. Згодом і Г. Алмонд та С. Верба запропонували вдосконалити матрицю політичної культури, визначивши основними об'єктами орієнтацій політичну систему, політичний процес та політичне управління [601, с. 27–28]. Орієнтація на політичну систему охоплювала й націю як політичну спільноту.

Вагомий внесок у творче осмислення та розвиток концепції політичної культури Г. Алмонда та С. Верби представляє колективна монографія «Повертаючись до громадянської культури» (1980) [657]. У цьому виданні фундатори політичної культурології та провідні вчені США і Європи аналізують новаторські ідеї вчення про політичну культуру та зміст її демократичного різновиду – громадянської культури, порівнюють результати дослідження політичних орієнтацій громадян п'яти країн світу США, Великобританії, ФРН, Італії та Мексики кінця 50-х рр. і наступних двох десятиліть ХХ ст. [597; 612; 613; 631; 647]. В окремому розділі монографії Г. Алмонд розкриває «Інтелектуальну історію концепту громадянська культура» [602].

Базову концепцію політичної культури було розвинуто в напрацюваннях нідерландських дослідників Ф. Хюнкса та Ф. Хіксурса, які запровадили нові

критерії патернів політичних орієнтацій: «*суб'єктивний політичний інтерес*» (високий, середній, низький) як орієнтація на політичну систему суспільства загалом; «*політична довіра*» (висока, низька) як вияв орієнтації на «вихід» політичної системи; «*участь у політичних акціях*» (висока, низька) як орієнтація політичного актора на себе. Це дало змогу виявити не три, а дев'ять ідеальних типів політичної культури (субкультур): приходську (парохіальну), підкорення, спостереження, громадянську, громадянську партисипаторну, участі, клієнтську, автономну і протестну [624, с. 77–78].

Суб'єктивістсько-індивідуалістична концепція політичної культури Г. Алмонда невдовзі після її оприлюднення почала зазнавати й серйозної критики. Йшлося про те, що культурні складові політичного життя мали би проявлятися не лише у сфері свідомості, а й у діяльності та поведінці його суб'єктів. Один із провідних американських політичних культурологів Р. Такер у 1973 р. висловився на користь більш вільного «культурного підходу до політики». Він, зокрема, стверджував, що Г. Алмонд, С. Верба та інші дослідники помилково наполягали на суб'єктивно-психологічному визначенні політичної культури, в результаті чого їхні погляди розійшлися з переконаннями більшості антропологів, які трактували культуру і як поведінкове, і як психологічне явище [656, с. 176–177]. Крім моделей поведінки, до складових політичної культури нації, на думку Р. Такера, належать і традиційні політичні інститути нації. Приблизно в цей же час Д. Пол визначив політичну культуру як «конфігурацію цінностей, символів, а також зразків поведінки, що лежать в основі політики суспільства» [643, с. 3].

Пошук американською політичною наукою засад, на яких побудована і функціонує політична культура країни, характеризує також оригінальна модель національної політичної культури Д. Елазара. Політична культура США, на думку дослідника, «має коріння в двох контрастуючих концепціях американського політичного порядку, витoki яких пов'язані з періодом перших поселень у країні. Згідно першої – політичний порядок розглядається в

контексті ринку (marketplace): первинні суспільні відносини виступають як продукти домовленості між індивідами і групами, що діють у відповідності з егоїстичними інтересами. У другій – політичний порядок характеризується як співдружність (commonwealth) – стан, при якому народ виявляє спільний інтерес, на основі якого громадяни об'єднують зусилля в прагненні створити і підтримувати найкраще правління через упровадження моральних принципів, що поділяються всіма» [619, с. 258]. Сформована на цій основі американська політична культура представляє собою синтез трьох різновидів політичної культури: індивідуалістичної, моралістичної і традиційної.

Загалом можна зробити висновок, що американська політологія крок за кроком розширяла компонентний склад політичної культури, відносячи до її складових соціетальні компоненти ідеального (суб'єктивного) характеру (колективні орієнтації, національні політичні цінності, ідеали, принципи тощо), а також матеріалізовані артефакти: символи, моделі поведінки, традиційні політичні інституції, держава певної форми правління й устрою, партійна система, виборча система, інститути місцевого самоврядування та ін.

Однак політологи США, на наш погляд, так і не створили цілісної концепції національної політичної культури, яка на основі синтезу теорії політичної культури та націології органічно поєднала б усі три рівні структури та функціонування національної політичної культури – політико-владний, політико-соціальний та системно-національний. Це підтверджує і факт нинішньої стурбованості американців станом своєї спільноти, відчувши потребу трансформації національних цінностей та підтримки національної ідентичності на основі спільної національної культури. Не випадково один з найбільших авторитетів американської політології кінця XX – початку XXI ст. С. Хантінгтон задається запитанням: “Куди піде Америка? Чи буде вона нацією індивідів з рівними правами і спільною культурою та вірою, чи перетвориться на асоціацію расових, етнічних і культурних субнаціональних груп, що втримуються разом надією на матеріальні статки, завдяки розвиненій економіці

й компетентному правлінню. Основні баталії у цій війні, – зазначає вчений, – включають бої за “американське кредо”, тобто за єдність нації, за мову і за стрижневу культуру” [555, с. 228].

Порівняльне дослідження політичних орієнтацій США, Великобританії, Італії, ФРН та Мексики, яке провели Г. Алмонд та С. Верба наприкінці 50-х рр. ХХ ст., послужило імпульсом до зацікавлення концептом політичної культури європейських дослідників. Використовуючи теоретико-методологічні напрацювання американських політологів, вони намагалися самостійно осмислювати цей феномен культурного й політичного життя (Д. Каванах, Р. Інглегарт, С. Патем у Об’єднаному Королівстві [630; 627; 636]; Д. Берг-Шлосер, К. Зонтхаймер, Г. Мейер у ФРН [606; 653; 281]; Дж. Мішель, М. Сімон у Франції [634]; Є. Вятр, Т. Вроблевська в Польщі [662; 665] та ін.). Розглянемо особливості німецької політичної культури та її дослідження німецькими політологами.

Вибір ФРН визначається, по-перше, тим, що німецька спільнота належить до так званих етнічних націй, а її держава – до яскраво вираженого національного типу; по-друге, німецький народ у ХХ ст. пережив суттєві трансформації, які дають можливість розглядати політичне життя нації за умов різних форм державного правління, устрою та політичних режимів; по-третє, в таких обставинах яскраво виявляються глибинні риси ментальності та політичної культури нації й політико-культурні зміни, що відбуваються на їхньому фоні.

Термін «політична культура» в німецькій науковій літературі набув наукового аналітичного статусу в 70-і рр. минулого століття завдяки зусиллям таких науковців, як Д. Берг-Шлосер, Х. Гернстенбергер, П. Райхель, К. Шелл та ін. Перший з них опублікував у 1972 р. монографію «Політична культура» [606], присвячену методологічним проблемам дослідження політико-культурного феномена. Німецькі науковці, як і Г. Алмонд, дійшли висновку, що поняття «політична культура» має фокусуватися на «суб’єктивному вимірі

політики». Однак деякі положення алмондівської концепції політичної культури вони піддали критиці й переосмисленню. Зокрема, сумніви викликала характеристика американської політичної культури (т. зв. «громадянської культури») як нормативної та недооцінка національно-специфічних елементів у політичній культурі різних країн.

Характерною особливістю досліджень післявоєнної політичної культури Німеччини було те, що її стан і перспективи порівнювалися з досвідом Веймарської республіки (1919–1933 рр.) та процесами, що відбувалися в Третьому рейху (1933–1945 рр.). В оцінці змісту й характеру політичної культури Веймару акцент робиться на тому, що політичні орієнтації її основних політичних сил суттєво різнилися, що не давало змоги говорити про наявність єдиної політичної культури нації. За оцінкою Д. Ленерта і К. Мегерле, «у Веймарській республіці не існувало ні єдиної, ні домінуючої політичної культури, так що політичну культуру у Веймарській республіці слід завжди розглядати з точки зору її фрагментації» [632, с. 83].

За умов крайньої фрагментації політичної культури, відсутності консолідаційних чинників та економічної кризи до влади прийшли нацисти під лозунгом єднання: «Один народ – один фюрер – один рейх!». Використовуючи популістський націоналізм, влада А. Гітлера почала формувати новий порядок – «німецьке народне співтовариство». Причому, і це важливо зауважити, нацисти скористалися традиційною вірою німців у державу як інститут, що гарантує порядок і безпеку. За словами фахівця з національної психології В. Хельпах, у республіці «виникає політична культура, яка виводить всі блага буття із земної держави і заставляє сповна віддавати їй належне» [102, с. 110]. Підсилена традиційною вірою в державу, нацистська пропаганда та утопічні прожекти про швидке всесвітнє панування німецької нації породили в суспільстві націонал-шовіністичні настрої, що уможливило розпалювання другої світової війни. Авантюрна політика А. Гітлера та

необґрунтованість політичної віри німецького народу спричинили жахливі наслідки.

Політична психологія населення післявоєнної Німеччини характеризувалася деморалізацією та ущемленням національної свідомості. Національна трагедія та почуття вини зумовили тривалий національний нігілізм і апатію. Нові німецькі держави – ФРН та НДР, що утворилися в 1949 р., народ не сприйняв як продукт власної політичної волі. У 1966 р. відомий філософ К. Ясперс писав: «...ми отримали свою свободу не в результаті самостійного, свідомого, пов'язаного з великими жертвами акту самоствердження, а у вигляді подарку»; у німців «немає ні політичного ідеалу, усвідомлення мети, немає майже нічого, крім прагнення до добробуту і безпеки» [596, с. 68–69].

У цих умовах дослідники зосередили увагу на шляхах і способах формування в суспільстві консенсусу. Наголос було зроблено на двох основних чинниках утвердження політико-культурного компромісу – «конституційному» і «базовому». Основу першого становить визнання політичними акторами формалізованих у Конституції ФРН цінностей і нормативів держави як верховної інстанції, що встановлює порядок і мету. Йдеться, перш за все, про демократичні цінності та «правила гри». «Базовий» консенсус, що виражається в згоді щодо принципових питань економічної та соціальної політики, формується в процесі взаємодії життєвих інтересів суб'єктів історичної творчості. Саме завдяки реалізації базового чинника реальністю стали німецьке «економічне чудо» та ефективна соціальна політика, суспільство повірило у свою владу і державу. В результаті цього визнання отримав і другий чинник – демократичні цінності, демократія як «найкраща форма співжиття народу».

У 60–70-х рр. минулого століття економічно й духовно розвинене західнонімецьке суспільство пережило «тиху революцію», що була зумовлена переходом до постмодерних цінностей. К. Зонтхаймер у зв'язку з цим зауважив, що розвинене постіндустріальне суспільство суттєво «розширило спектр моральних та соціальних норм. У них зменшилася однозначність і зв'язаність,

але посилилася ліберальність та вибірковість» [653, с. 25]. В таких умовах зросла значущість нових ціннісних орієнтацій, особливо в політичній культурі, що орієнтують членів соціуму на активну життєву позицію, критичне ставлення до держави, контроль за її діяльністю та намагання силами громадськості піднімати й вирішувати назрілі проблеми. Після об'єднання ФРН і НДР німецька держава стала провідною силою інтеграційного процесу в Європі. Національні гідність і гордість німецького народу в умовах розвиненої демократії, правової, соціальної держави знову зайняли належне місце в політичній свідомості й культурі, сприяють реалізації амбітних мирних планів та суспільному прогресу [45; 102; 356]. Політичний досвід німецького народу ХХ ст. показав, що національні цінності як засади суспільного життя є важливими складовими політичної культури. Їхня недооцінка, як і перебільшення, може негативно вплинути на життєдіяльність народу.

Сучасна німецька націологія продовжує розпочате Й. Г. Гердером, Й. Фіхте, К. Майнеке та іншими мислителями минулої доби з'ясування сутності нації та ролі в її генезі культури. Відомий німецький філософ Курт Хюбнер – автор книги «Нація: від забуття до відродження» (1991 р.) – вважає безсумнівним і аксіоматичним те, що нації є прадавнім феноменом історії. Вони – тип духовно-культурної спільноти, що існував уже в античну добу. Критикуючи модерністські концепції нації, науковець підкреслює: «Феномен нації жодним чином не є відкриттям дев'ятнадцятого століття, він із давніх-давен був субстанціональною основою держави» [564, с. 9]. Вбачаючи в духовній культурі основу нації, К. Хюбнер категорично виступає проти мультикультурного суспільства: «...Мультикультурний синтез і хаос міфів, релігій, культів, філософських шкіл спричиняє всезагальну релятивізацію цінностей, все більшу втрату ідентичності і прогресуюче розкорінення національних зв'язків» [564, с. 36].

Інший сучасний німецький науковець – історик Отто Данн – у праці «Нації та націоналізм у Німеччині 1740–1990» відстоює політичну модель нації.

«...Німецька нація, – пише він, – трактувалась як *мовна і культурна спільнота*. Таке етнічне визначення було настільки широким, що охоплювало багато тих, хто у політичному відношенні взагалі не відчував себе частиною німецької нації» [104, с. 30]. Фундаментом політичної нації є політична культура. «Об'єднані в одну націю групи населення, – зазначає О. Данн, – мають різні культурні традиції, які вони безперешкодно продовжують зберігати: тому нація являє собою мультикультурне співтовариство. ...Однак в сфері *політичної культури* нація повинна знайти об'єднуючу спільну основу, виробити певний консенсус для того, щоб утвердитися в якості стійкої спільноти політичної солідарності. Цей базисний консенсус відносно політичного устрою складає основу національної культури» [104, с. 11]. Така основа формується шляхом «щоденного плебісциту» і вимагає, щоб кожне нове покоління підтверджувало або видозмінювало свої політичні ідеали.

На важливій ролі у формуванні націй (не тільки політичних, а й етнічних) політичної культури наголошують націологи й інших країн Заходу. Так, авторитетний англійський вчений, автор оригінальної етнічної теорії нації Ен. Сміт зазначає, що нації як «справді новітні феномени» вимагають ряд передумов і спільних ознак, у т. ч. «єдиного юридичного кодексу спільних прав і обов'язків, з правами громадянства», «єдиної «політичної культури», загальної освіти всього суспільства і засобів масової інформації, аби підготувати майбутні покоління до виконання ролі «громадян» нової нації» [488, с. 77].

Порівнюючи націологічні концепції К. Хюбнера та О. Данна, можна зробити висновок про однобічність трактування ними сутності нації й, відповідно, національної культури та місця в ній політичної складової. Очевидно, не можна обмежувати національну культуру лише духовними цінностями, як і залишати їх за межами цієї культури. Складовими національної політичної культури є, на наш погляд, як політичні за природою цінності (національний суверенітет, національна держава тощо), так і духовні надбання

нації, які суттєво впливають на політичні процеси та стан країни (мова, моральні принципи й норми, релігія та ін.) [440, с. 121–149].

Дослідження політичної культури в Радянському Союзі розпочалося лише у 80-х рр. минулого століття. Спочатку воно присвячувалося здебільшого «критичному» аналізу «апологетичного характеру буржуазних концепцій політичної культури» та «розвінчуванню їх антикомуністичної, антисоціалістичної сутності» [468, с. 150].

У пострадянських республіках, в умовах докорінної трансформації суспільних відносин розпочалося активне вивчення власної політичної культури. Якщо для американського та західноєвропейського політологічного дискурсу актуальним було і є питання про обґрунтування політико-культурних умов стабільної демократії, то в суверенних нині державах об'єктом зацікавлення стали такі аспекти: 1) як особливості пострадянської політичної культури пояснюють труднощі та невдачі демократичного транзиту? 2) якою має бути культура модерної нації й сучасної цивілізованої держави?

Прикладом цілеспрямованої політики держави з формування модерної національної політичної культури є Росія. У ній належна увага приділяється і політико-культурним дослідженням, і практичним діям, спрямованим на відродження російських політичних традицій. На особливе зацікавлення науковців зазначеною проблемою вказують монографії І. Глебова, А. Лукіна, П. Лукіна, О. Малінової, В. Пенькова, Ю. Півоварова, К. Гаджієва ін. [79; 264; 276; 341; 344; 362] та наукові статті концептуального характеру А. Ахієзера, Е. Баталова, М. Бірюкова, О. Зьовіна, Б. Макаренко, Н. Карпова, О. Малінової, А. Шатілова та ін. [17; 21; 34; 141; 175; 277; 576].

Серед практичних дій, спрямованих на розробку й утвердження політичних цінностей, адекватних російським реаліям та життєвим інтересам, важливу роль відіграв багатомісячний захід під назвою «Дні російської політичної культури», організований у 2006 р. зусиллями влади і громадянського суспільства. Як зазначає О. Чадаєв, «...центральна ідея,

покладена в основу цього заходу, – створити простір, в якому було б допустимо й доречно обговорювати ціннісні основи сучасної російської державності й актуальної політики» [567, с. 3]. Центральним питанням Днів став «концепт російської політичної культури», його сучасний зміст і мобілізуюча роль [567, с. 4]. Учасники форуму порушували, перш за все, питання, які характеризують національну політичну культуру: Що означає бути росіянином? У чому суть російського національного характеру, російської нації і державності? Яка роль російської мови в політичному житті країни? Якими мають бути стосунки Росії із Заходом? У чому сенс російської політичної традиції, національної солідарності, російської віри? [204].

Аналіз літератури показав, що серед російських науковців немає єдності у поглядах на сутність і структуру політичної культури. Відомий політолог Ю. Півоваров зауважує: «політична культура» – це конкретна концепція, що придумана конкретним Габріелем Алмондом». Вона відповідає певним реаліям західного світу і досвіду дослідницької діяльності західної науки. На питання, чи можна положення цієї концепції використовувати до російського політичного життя, науковець заявив, що викликає великий сумнів спроба «надати статусу універсальності такому способу пізнання реальності, який опирається на унікальний досвід Заходу» [343, с. 77]. Водночас, зазначає він, можна і доцільно скористатися певними ідеями та прийомами дослідження політичної культури західних вчених. Сам Ю. Півоваров значну увагу приділяє дослідженню історичних витоків політичних традицій та їхнього зв'язку з особливостями духовного життя росіян [344; 345; 346].

Інший відомий російський дослідник М. Бірюков розробив «когнітивну модель політичної культури», згідно з якою основою цієї культури є знання, що зосереджені у соціальній онтології, цінностях та нормативах (регуляторах) [34]. Однак більшість науковців не лише дає широке визначення політичної культури, яке поєднує психологічні, поведінкові та інституційні компоненти, а й розглядає це поняття у контексті взаємодії всієї культури соціуму (моралі,

релігії, освіти, науки тощо) й політики. Президент Російської академії політичних наук О. Малінова, зауважує, що «культуралізм», який трактується дуже широко, добре вживається в національні інтелектуальні традиції [277, с. 20]. За таких обставин для аргументації політико-культурних явищ і процесів у сучасній Росії використовуються історіософські традиції російської суспільної думки XIX–XX ст. (праці Н. Данилевського, В. Ключевського, І. Ільїна, М. Бердяєва та ін.). Проте поруч із позитивною роллю, такий підхід має й певні загрози. По-перше, зазначає О. Малінова, – «цитати класиків самі по собі, – не аргументи, а швидше – гіпотези, які мають бути перевірені. По-друге, використовуючи цю спадщину некритично, ми ризикуємо потрапити в теоретичні пастки, які не передбачають емпіричної перевірки, погано піддаються фальсифікації» [277, с. 20].

І політологи, і політики намагаються виявити специфіку російської політичної культури, її так званий «код» чи «генотип», який базується на ментальності народу. Найбільш поширеними трактуваннями головної риси російської політичної культури вважають концепцію унікального авторитаризму Росії та концепцію постійної боротьби демократичної (ліберальної) та авторитарної тенденцій, що, на погляд О. В. і П. В. Лукіних, набули характеру міфів, які потрібно спростовувати [263, с. 56–57].

В. Сурков обґрунтовує холістичний характер російської політичної культури та російської культури загалом. У нашій мисленнєвій і культурній практиці, поснює він, – *«синтез переважає над аналізом, ідеалізм над прагматизмом, образність над логікою, інтуїція над розумом, загальне над окремим»* [508]. Це яскраво проявилось в політичному житті російського народу в минулому і спостерігається сьогодні, зазначає В. Сурков. «По-перше, це прагнення до політичної цілісності через ідеалізацію владних функцій. По-друге, ідеалізація цілей політичної боротьби. По-третє, персоніфікація політичних інститутів» [508]. Природний холізм російської національної

політичної культури, робить висновок науковець, потрібно підтримувати цілеспрямованою дією органів влади та ініціативами громадян.

Для розкриття змісту політичної культури російського суспільства здебільшого використовуються поняття «російська політична культура», «політична культура Росії». Однак окремі науковці вживають і поняття «національна політична культура». Останнє поняття фігурує, наприклад, у колективній монографії «Політична культура: теорія і національні моделі» (1994 р.). В ній розкрито історію становлення та стан політичної культури Росії та провідних країн світу: Німеччини, Франції, Італії, Іспанії, Великобританії, США, Канади, Японії. Керівник дослідницького проекту професор К. Гаджієв акцентує увагу на тому, що політико-культурні підходи «розроблялись і отримали подальший розвиток в рамках порівняльної політології» [362, с. 7]. Порівняння, як відомо, набирає статусу наукового, коли базується на критеріях, що стосуються сутнісних рис певного кола явищ і процесів та має в своїй основі ідеальну модель досліджуваного феномена. Критично оцінивши підходи до типології політичної культури Г. Алмонда, У. Розенбаума, Д. Елазара, У. Блюма, К. Гаджієв обґрунтував власну методикку цього пізнавального процесу. «Найбільш прийнятними критеріями» типології політичних культур він визнав основні типи і моделі політичних систем, в рамках яких формуються і функціонують відповідні різновиди політичної культури: «ліберально-демократична, авторитарна й тоталітарна», між якими «розташовується цілий спектр можливих національних, регіональних чи інших варіантів і різновидів політичної культури» [362, с. 83].

На думку К. Гаджієва, кожній суспільній формації відповідає особлива модель політичної культури, яка в кожній країні проявляється в конкретно-специфічній формі. Що стосується основних елементів базової моделі, то вони, як правило, характеризуються універсальністю і визначаються загальносвітоглядними установками й орієнтаціями людей, незалежно від національно-державної приналежності. Ці універсальні компоненти

проявляються в кожній країні у специфічній формі, наголошує науковець [362, с. 78–79].

Однак, якщо розглядати типологічну систему К. Гаджієва з т. з. дослідження національної політичної культури, то її основний недолік полягає в тому, що, йдучи від загального (загальної моделі політичної культури) до політичної культури конкретної нації, науковець оминув проміжну ланку аналізу – типологію політичної культури за її основними суб'єктами – особа, суспільна група, етнос, нація, населення держави, цивілізація, світова спільнота. А для того, щоб перейти до аналізу й оцінки конкретних національних політичних культур, потрібно розробити загальну модель національної політичної культури, яка б в ідеальній формі виразила специфіку суб'єкта, носія та користувача цієї культури – нації, її потреби та інтереси, характерні для її політичного життя цінності й інші елементи культури, шляхи і способи їхнього формування та функціонування.

Проголошення державного суверенітету України не могло означати, що українська національна культура почне швидко опановувати політичний простір. На відміну від російської державності, яка в роки радянської влади (РФСР) мала хоч і деформований, але російський національний характер, радянська державність в Україні (Українській РСР) була позбавлена власних національних традицій та ідеалів. Тому незалежна Україна значною мірою тривалий час була заповідником радянського способу мислення й поведінки. Національно-демократичні сили виявилися надто слабкими, а інерція радянської політичної культури – надто сильною, щоб молода держава та весь її політикум почали динамічно набувати українського національного характеру, як це спостерігалось, наприклад, у прибалтійських державах.

Проте, незважаючи на таку сувору реальність, з перших років незалежності України спостерігається активізація досліджень політичної культури. Стан і проблеми дослідження української політичної культури розкрито автором дисертації в окремій статті [464] та брошурі «Політичне відродження

українського народу (Шляхи формування новітньої української політичної культури)» (1998 р.), опублікованій у співавторстві з М. Гутором [423].

Серед наукових доробок, у яких розглядаються теоретико-методологічні основи дослідження політичної культури сучасного українського суспільства та інших країн як цілісних систем, варто відзначити монографії В. Бебика, М. Головатого та В. Ребкало «Політична культура сучасної молоді» (1996 р.) [25], Л. Нагорної «Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії» (1998 р.) [301]; В. Бурдяк та Н. Ротар «Політична культура країн Європи в контексті інтегративних процесів: монографія» (2004 р.) [45], О. Проскуріної «Політична культура інформаційного суспільства» (2008 р.) [384], В. Корнієнка та В. Добіжа «Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні» (2009 р.) [213], Г. Щедрової «Громадянське суспільство та політична культура: теоретичний та прикладний аспекти» (2009 р.) [588] та колективні монографії «Політична культура населення України (результати соціологічного дослідження)» (1993 р.) [359] і «Політична культура сучасного українського суспільства (політичні цінності та орієнтації головних суб'єктів історичного процесу)» (1997 р.) [363].

Деякі монографічні праці присвячені окремим функціональним складовим політичної культури, які належать до її соціетальних форм. Йдеться про дослідження В. Корнієнка «Еволюція політичного ідеалу (від плюралізму до синтезуючої єдності)» (1999 р.) [211]; М. Розумного «Ідея і нація в інформаційну епоху» (2006 р.) [403]; Г. Дашутіна «Політичний ідеал: світовий досвід і сучасна Україна» (2006 р.) [106]; Ю. Шайгородського «Політика: взаємодія реальності і міфу» (2008 р.) [572]; О. Шермана «Політичний стереотип: місце у політичному процесі та технології формування засобами масової інформації» (2008 р.) [578]; С. Сліпця «Політичні цінності: теорія і методологія пізнання та реалізації» (2009 р.) [485].

Варто відзначити також статті концептуального характеру, присвячені політичній культурі суспільства, О. Бабкіної, В. Бебика, Є. Головахи,

О. і В. Кокорських, В. Лісового, В. Литвина, В. Матусевича, М. Молчанова, Л. Нагорної, Є. Подмазко, О. Радченка та ін. [20; 26; 82; 197; 258; 260; 279; 302; 388], збірник наукових статей «Політична культура: теорія, проблеми, перспективи» (2004 р.) [357], а також навчальні посібники на тему політичної культури, підготовлені П. Сасом, М. Остапенко та колективами авторів [328; 331; 361; 472]. Заслуговують на увагу матеріали наукових конференцій на політико-культурну тематику [358; 360].

За роки незалежності України захищено дисертаційні роботи, в яких теоретичному осмисленню піддається політична культура українського суспільства, її сучасні проблеми, тенденції розвитку та методологія дослідження. Серед докторських дисертацій відзначимо дослідження В. Корнієнка, присвячене політичному ідеалу [212], М. Розумного – ролі ідей у формуванні націй [404], Ю. Шайгородського – політичним міфам [573], О. Гриценко – політико-культурному аспекту ролі мас-медіа в демократичній трансформації суспільства [96], М. Іванова – політичній освіті як засобі формування політичної культури [153], О. Проскуріної – політичній культурі інформаційного суспільства [385].

Заслуговують також на увагу кандидатські дисертації О. Клименко, В. Мельник, Т. Нагорняк, Ж. Панченко, Т. Порякової, М. Ходаковського, В. Ясинської, присвячені загальній характеристиці стану та тенденцій розвитку політичної культури сучасного українського суспільства [187; 282; 305; 378; 560; 595] та О. Добржанської, Н. Жабінець, В. Козьми, В. Колотило, В. Логвинчук, В. Набруско, І. Плахотнюк, Є. Риженко, О. Терешкун, в яких досліджуються окремі структурні елементи політичної культури [122; 131; 196; 208; 262; 351; 398; 514].

Проведений аналіз вітчизняної наукової літератури показав, що тема «Національна політична культура» поки що не стала предметом окремого монографічного чи дисертаційного дослідження, а поняття «національна політична культура» ще не є загальновизнаним та маловживаним. Науковці

(політологи, соціологи, історики, інші суспільствознавці) для характеристики політичної культури макросоціуму використовують поняття, які стосуються не нації, а державної спільноти, її населення, народу: «політична культура населення України», «політична культура українського суспільства», «політична культура українського народу», «політична культура України» тощо. Про це говорять і назви основних праць на політико-культурну тематику, що опубліковані в Україні [295; 301; 359; 363; 472]. Все-таки окремі науковці вживають поняття «національна політична культура» або близькі за змістом терміни («політична культура нації», «українська політична культура», «вітчизняна політична культура», «політична культура українців» тощо), хоч і без належного розкриття їхнього змісту та відмежування від інших політико-культурних понять.

Щодо ставлення до поняття «національна політична культура» у вітчизняній науковій літературі можна виокремити такі дослідницькі позиції: свідоме використання поняття «національна політична культура» та його тлумачення як такого, що характеризує один із основних різновидів політичної культури, виокремлених за її суб'єктом і носієм (В. Бебик, В. Бурдяк, М. Головитий, В. Григор'єв, В. Ковалевський, В. Лісовий, В. Ребкало, Н. Ротар); постановка питання лише про національний аспект політичної культури суспільства, що характеризує її специфіку швидше як форму, а не глибинний зміст (А. Чередніченко, С. Сочинська, Г. Ангелова); фактичне ототожнення поняття «національна політична культура» з термінами «політична культура народу», «політична культура суспільства» чи «політична культура держави (країни)» (Є. Головаха, В. Литвин, П. Сас та ін.); невикористання поняття «національна політична культура» через певні причини (дотримання традиції радянського суспільствознавства уникати епітетів «національний», «національне» тощо до політичних явищ і процесів, наукова необґрунтованість поняття, відсутність відповідного поняття у зарубіжній літературі чи його маловживаність, несформованість модерної

української нації, фрагментарність політико-культурного простору тощо) (О. Проскуріна. Г. Щедрова та ін.); використання поняття «етнополітична культура», яке може розглядатись як важлива складова національної політичної культури (Т. Бевз, О. Картунов, І. Курас, Л. Нагорна, Є. Скуратівський та ін.). Зауважимо, що недостатня увага до поняття «національна політична культура», його обережне, з певними застереженнями, вживання властиве науковій літературі й інших європейських країн.

До теми «Політична культура» в контексті сучасного українського відродження одним з перших звернувся філософ Василь Лісовий. У статті «Політична культура. Політична культура українців» (її перший варіант надруковано в журналі «Розбудова держави» у 1993 р. (№ 3)) філософ дає характеристику політичної культури українців як етнічної нації і розкриває передумови формування на її основі української національної держави [259, с.116 – 136]. На думку В. Лісового, головною умовою формування модерної української спільноти є відродження української етнічної нації (насамперед її самосвідомості), яка в минулому зазнала значної руйнації та русифікації і перебуває в загрозовому «незавершеному стані» [259, с. 132]. З цього, зокрема, випливає, що саме на основі політичної культури української етнічної нації, її базових духовних та політичних цінностей має формуватися політична культура модерної української нації, що об'єднає усіх громадян держави.

Дослідник сформулював та реалізував методологічні засади теоретичного аналізу «політичної культури українців». Це, зокрема, забезпечення історичного підходу до дослідження політико-культурного феномена, що розкриє процес становлення політичної культури нації і охарактеризує її як «спадщину»; оцінка цієї «спадщини» з погляду сучасних ціннісних критеріїв – її позитивні та негативні набутки; з'ясування сучасного стану політичної культури українців: «які політичні ідеали вони прагнуть здійснити, які способи поведінки демонструють, які політичні установи будують»; яке призначення в політичному житті позасвідомих чинників етнокультурного походження чи

тоталітарного минулого; яка роль у становленні нової політичної реальності раціонального чинника [259, с. 124–125].

Найбільш конкретно щодо змісту поняття «національна політична культура» висловилися Віра Бурдяк та Наталія Ротар у монографії «Політична культура країн Європи в контексті інтегративних процесів» (2004 р.). Хоча базовою категорією політико-культурного аналізу у них є «політична культура суспільства», в дослідженні використовується і поняття «національна політична культура», яке відображає, на погляд науковців, одну з «форм» політичної культури [45, с. 36]. Разом з тим підкреслюється, що «національна політична культура» є «найширшим поняттям», яке «охоплює народну, масову та елітарну культуру» і виступає як «певний синтез різноманітних елементів різних культур» [45, с. 36, 37]. Зауваження про «найширший» зміст цього поняття вказує на те, що «національна політична культура» охоплює все багатство та розмаїття досвіду, набутого суспільними групами та нацією загалом, а уявлення про «синтез різноманітних елементів різних культур» підкреслює, що в національній політичній культурі представлені узгоджені світоглядні позиції та прагнення різних суспільних верств і політичних сил. Таке діалектичне поєднання загального (спільного) та особливого говорить про складність і внутрішню суперечливість поняття «національна політична культура».

Зосереджуючись переважно на формуванні, утвердженні та розвитку демократії й демократичної культури в контексті інтегративних процесів у Європі, В. Бурдяк та Н. Ротар водночас розглядають основні атрибути національних спільнот, їхній культурний аспект: історичну пам'ять нації, її мову, традиції, національну ідентичність, національний суверенітет, національну ідею тощо. Особливо це стосується дослідження пострадянських держав, які, на відміну від інших європейських спільнот, переживають процес суверенізації, національного відродження та розбудови національних держав.

Монографія В. Бебика, М. Головатого та В. Ребкала «Політична культура сучасної молоді» (1996) розкриває низку загальнотеоретичних питань політичної культури, в т. ч. її національного різновиду. Зокрема, професор В. Ребкало використовує поняття «національна політична культура» [25, с. 22–24] та «національно-політична культура» [25, с. 22]. Він звертає увагу на те, що політична культура – це продукт тривалого історичного розвитку і визріває він на основі загальної культури народу. У цьому процесі ключову роль відіграє становлення національної самосвідомості, адже «національна самосвідомість виступає творцем ціннісних орієнтацій народу» [25, с. 23]. Однак дослідник застерігає від «роздмухування тільки національного, поки воно не утвердилося в свідомості як державно-національне в духовній і державно-правовій сферах, тобто не стане природним та об'єктивно необхідним». Тому необхідно розширювати культурно-політичний простір у країні за рахунок вирішення соціально-економічних та духовних проблем, «бо всяка гіперболізація національної ідеї без відповідного змісту може тільки завадити суверенному розвитку національної держави» [25, с. 13].

Важливо зазначити, що В. Ребкало звертає увагу на відмінності в змісті та структурі політичної культури особи і групи, з одного боку, та суспільства – з іншого. Він вважає, що, коли на рівні індивідуальному та груповому «політична культура виступає як єдність культури мислення, свідомості й поведінки», то «на рівні суспільному (соцієтальному), вона повинна бути доповнена новим інтегральним елементом, таким як культура функціонування політичної системи й інституційних структур, що входять до її складу» [25, с. 39–40]. Однак, на нашу думку, зведення загальносоціумної (загальнонаціональної) політичної культури, її «інтегральних складових» лише до культури функціонування політичних інститутів та політичної системи загалом залишає поза увагою такі соцієтальні форми політичної культури, як національні політичні цінності, національні міфи, стереотипи та символи, національна ідея, національні ідеали тощо.

«Національний фактор в політичній культурі» розглядає С. Сочинська в колективній праці одеських науковців «Політична культура: теорія та методика формування» (1993 р.). На думку авторки, для того, щоб з'ясувати дію національного чинника в політичній культурі, необхідно проаналізувати вплив національного характеру на політичні процеси [361, с. 53–65]. При цьому дослідження національного характеру має враховувати діалектику загальнолюдського та специфічного в соціокультурній сфері народу. С. Сочинська наголошує на недопустимості абсолютизації національних мотивів у політичній культурі, адже це детермінуватиме націоналізм, який може завдати шкоди народу, і закликає основну увагу приділяти наднаціональній основі політичної культури. Такий підхід засвідчує прихильність дослідниці до універсалізму в трактуванні культури та зведення національного лише до форми культурних явищ, що культивувалися в радянському суспільствознавстві.

Ряд публікацій, присвячених питанням політичної культури України, належить Ларисі Нагорній [300; 301; 302; 303]. У монографії «Політична культура українського народу: історична ретроспектива та сучасні реалії» (1998 р.) науковець зазначає, що «в руслі американської традиції аналізу ідентичностей і політичної культури» [301, с. 8] простежується історія вітчизняної політичної культури від Київської Русі до суверенної України середини 90-х рр. ХХ ст. Однак як базову категорію політико-культурного аналізу вона використовує «політичну культуру українського народу». «Україна, – зазначає Л. Нагорна, – поки що не має ідеалу, що ґрунтувався б на спільному консенсусі і інтегрував її громадян у єдину національно-державну спільність» [301, с. 156]. Водночас вона висловила думку про те, що «подолати інерцію ідеократичного мислення можна не на шляхах сакралізації якоїсь, нехай і вартісної ідеї, а на шляхах пошуку механізмів самоорганізації суспільства, активізації політичної участі як єдино надійного засобу протистояння негативним суспільним процесам» [301, с. 260].

Визнаючи, що «об'єктивно існує проблема «українізації» політичної культури» [301, с. 262], Л. Нагорна наголошує, що нинішній Україні «конче потрібна власна теорія політичної нації», яка була б опрацьована «в національно-територіальному, національно-державному та національно-етнічному аспектах» [301, с. 261]. Із сказаного можна зробити висновок, що для осмислення вітчизняної політичної культури дуже важливою є точка зору на модель модерної української нації для того, щоб визначити бажаний зміст її політичної культури, а отже, і сенс її «українізації».

Стан і перспективи розвитку політичної культури в Україні розглянуті в монографії Олени Проскуріної «Політична культура інформаційного суспільства» (2008 р.). Дослідниця обґрунтовує тезу про вирішальний вплив глобального інформаційного простору та становлення інформаційного суспільства в Україні на модернізацію її політичної культури. Увага звертається на те, що, крім позитивного впливу глобальних політичних та інших комунікацій на вітчизняну політичну культуру через збагачення її світовим досвідом та формування передумов утвердження т. з. «нової політичної культури» (Т. Н. Кларк), є загроза розмивання національної ідентичності, утвердження «інформаційного тоталітаризму» та панування «світового розуму» [384, с. 296].

Академік І. Курас звернув увагу на необхідність дослідження такої важливої складової політичної культури нації, як її етнополітична культура. Введення в науковий обіг нового поняття («етнополітична культура») науковець пояснює тим, що «...на рубежі тисячоліть як і в усьому світі, так і в Україні спостерігається певна девальвація традиційних методів дослідження політичних культур; натомість посилюється науковий інтерес до проблем ідентичності і мультикультуралізму». «На думку багатьох учених країн Заходу, – продовжує І. Курас, – політико-культурні теорії «спіткнулися» саме об проблему виділення із загальної політичної культури певних субкультур» [236, с. 592]. У 2010 р. опубліковано монографію «Етнополітична культура в Україні:

реалії та виклики часу», підготовлену фахівцями Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України. В ній концептуалізовано поняття «етнополітична культура» та розкриті теоретико-методологічні й прикладні аспекти етнокультурних параметрів мультикультуралізму [150].

Заслуговує на увагу спроба дослідити особливості української національної політичної культури канадським ученим українського походження Богданом Цимбалістим («Тавро бездержавності», 1982 р.; «Політична культура українців», 1994 р.), який поєднав трактування політичної культури, запроваджене Г. Алмондом, засади етнопсихології та історичний аналіз українського національного політичного життя як на материнській землі, так і в діаспорі. Науковець дослідив політичні, морально-психологічні та інші причини втрати українцями державності, позитивні та негативні риси української політичної культури і дав настанови щодо політичної соціалізації населення України, реалізація яких допоможе подолати «ідеологічне думання» та «ідеологічне розуміння українства», консолідувати народ у боротьбі за суверенну державу [565].

Варто погодитися з В. Григор'євим, який, розглядаючи стан і перспективи дослідження вітчизняної політичної культури, зазначає, що саме «...неупереджене виявлення найглибших засад української політичної культури, її основних формоутворень, визначення її місця серед інших подібних феноменів сьогодні можна віднести до фундаментальних проблем національно-культурного самоствердження... Розв'язання такого завдання об'єктивно висуває на перший план ряд суто методологічних проблем, поза осмисленням яких проста політична номінація та перелік втрачають сенс» [92, с. 37]. На думку дослідника, «...кристалізація спрямовуючих національної політичної культури» має відбуватися на засадах національної ідеї, яка виступає ядром будь-якої національної культури [92, с. 39].

Важливе теоретико-методологічне значення у дослідженні політичної культури мають праці вітчизняних культурологів, присвячені національній культурі, її структурі, динаміці, ролі політичної складової (В. Андрущенко, М. Братасюк, Л. Губерський, І. Дзюба, О. Забужко, І. Загрійчук, М. Козловець, М. Попович, Н. Скотна, В. Скуратівський, К. Шудря та ін. [42; 99; 116; 132; 138; 193; 309; 375; 481; 484; 585]).

Істотну пізнавальну роль в осмисленні національної політичної культури мають праці етнологів, етнополітологів та етносоціологів, у яких висвітлюються не тільки сутнісні риси нації як спільноти, а й піддається аналізу її культурна основа (О. Антонюк, І. Варзар, К. Вітман, О. Гринів, О. Картунов, І. Кресіна, І. Курас, О. Майборода, І. Мельник, М. Обушний, І. Оніщенко, С. Римаренко, Ю. Римаренко, Л. Шкляр та ін. [12; 47; 58; 95; 176; 224; 236; 283; 318; 320; 400]).

Помітний внесок у розуміння історії та стану української політичної культури учених, які досліджують політичну історію України та історію вітчизняної політичної думки (М. Кармазіної, Ю. Левенця, Ф. Кирилюка, О. Круглашова, В. Потульницького та ін. [170; 227; 248; 367; 379]), а також фахівців у галузях прав і свобод людини, громадянського суспільства, політичної системи та політичних режимів (В. Горбатенка, В. Денисенка, М. Дмитренка, А. Колодій, О. Корнієвського, М. Михальченка, М. Примуша, А. Романюка, Н. Ротар, Ф. Рудича, В. Северинюка, О. Фісюна, С. Федуняка, В. Якушика та ін. [88; 109; 210; 118; 198; 289; 407; 408; 441; 465; 474; 536; 541; 593]).

1.3. Концептуальні основи національної політичної культури та їх евристичний потенціал

Різноманітність підходів до розкриття суті та природи політичної культури пояснюється не лише складністю і багатогранністю об'єкта дослідження, а й проблемами концептуального характеру. Відомо, що сам фундатор вчення про політичну культуру Г. Алмонд не характеризував свої ідеї щодо політичної

культури як теорію. На його думку, поняття «політична культура» належить до набору ознак, що змінюються, і які можуть бути використані при створенні теорії. «Здатність політичної культури виступати в ролі пояснювальної категорії є емпіричним питанням, відкритим для висунення гіпотез і перевірки» [602, с. 26].

Стан дослідження політичної культури особливо критично охарактеризував Дж. Джонсон у статті «Концептуальні проблеми як перешкоди прогресу політичної культури. Чотири десятиріччя досліджень політичної культури» (2001 р.) [628, с. 87–115]. На думку англійського вченого, дослідники політичної культури зазнають фатальної невдачі з причини нехтування концептуальними проблемами. Часто перевага віддається емпіричному аналізу, а теоретичне обґрунтування відкидається через побоювання суперечності між теорією та емпіричними даними. Ще одна причина теоретичної слабкості вчення про політичну культуру полягає в тому, що її дослідники не враховують концептуальні новації, розроблені в інших сферах політичних і соціальних досліджень.

Розробляючи засади категоріального визначення національної політичної культури, потрібно врахувати концептуальні й методологічні проблеми, виявлені в міркуваннях Г. Алмонда, його послідовників, а також новітній досвід, набутий вітчизняними і зарубіжними науковцями в цій сфері досліджень. Для цього, по-перше, необхідно не лише подолати надто вузьке, однобоке трактування політико-культурних феноменів, а й скористатися сучасними науковими надбаннями, в яких різні дослідницькі підходи об'єднуються в більш універсальні теорії культури. По-друге, враховуючи колективну природу об'єкта дослідження, доцільно відійти від домінуючої індивідуалістичної парадигми осмислення політичної культури і виявити колективні (соціетальні) культурні форми, властиві національним спільнотам. Інструментом такого аналізу може служити соціетальна методологія. По-третє, потрібно звернути увагу на особливості нації як суб'єкта (творця, носія і

споживача) політичної культури і вийти за межі її однобічного – етнічного чи політичного – трактування. По-четверте, доцільно виявити взаємозв'язок національної політичної культури з базовими компонентами національної ментальності, національною ідентичністю, національною ідеєю та іншими атрибутами нації. По-п'яте, важливо відмежувати категорію «національна політична культура» від суміжних понять – «політична культура народу», «політична культура нації» та «етнополітична культура» й дослідити їхній взаємозв'язок.

У сучасній науковій літературі набули поширення такі підходи до трактування політичної культури: суб'єктивістський (психологічний), в якому політична культура представлена політичними орієнтаціями й віруваннями (Г. Алмонд, С. Верба, Ф. Хіклурс та ін.), об'єктивістський (нормативний), згідно з яким політична культура трактується як об'єктивно існуючі норми, що визначають особливості політичних процесів (Т. Адорно, Л. Пай, Т. Парсонс, Д. Пол, Р. Такер); комплексний (змішаний) розуміння політичної культури як сукупності установок свідомості і моделей поведінки (Є. В'ятр, Л. Даймонд, Л. Дітмер, У. Розенбаум); «евристичний», який характеризує політичну культуру як абстракцію, теоретичну конструкцію, що використовується для аналізу політичних явищ і процесів (Д. Каванах, Ю. Півоваров). Не менш важливим є також «широке» і «вузьке» розуміння політико-культурного феномена (У. Мішлер, Д. Поллак).

Комплексну типологію підходів до дослідження і трактування політичної культури, в т. ч. національної політичної культури, можна розробити, на наш погляд, за такими критеріями:

а) онтологічний статус політико-культурного феномену: суб'єктивістський, об'єктивістський, універсальний;

б) методологічний підхід: індивідуалістичний, соціетальний, комплексний. Соціетальне трактування може бути соціоструктурним, націєцентричним чи загальнолюдським (загальноцивілізаційним);

в) спосіб розкриття змісту й структури політичної культури: антропологічний, аксіологічний, діяльний, когнітивний, психологічний, інформаційно-семіотичний, інтерпретаційний, інституційний та ін.

Проведений аналіз наукової літератури показав, що основною причиною концептуальної невизначеності природи, сутності й способу функціонування політичної культури є полеміка щодо трактування самого культурного феномена. Ми погоджуємося з Є. Макаренком та О. Ковалем, що «необхідною передумовою визначення поняття «політична культура» є процес сходження до загального поняття «культура» [272, с. 9].

На початковому, емпіричному етапі осягнення сенсу культурних явищ сформувалися аксіологічна й антропологічна концепції культури, що мають *описовий* характер. Вони здебільшого фіксують різні прояви і сторони культури, але не пояснюють її суті. У ХХ ст. теоретичні погляди на культуру розроблялися у двох основних напрямках. Перший – *адаптаціонізм* – розглядає культуру як специфічний людський спосіб взаємодії з навколишнім середовищем. Центральне місце в поясненні культурних явищ у ньому відводиться поняттю «діяльність». У руслі цього напрямку розвивається функціональна концепція культури, започаткована Б. Маліновським, який досліджував культуру як сформовану суспільством систему способів задоволення потреб людини [278, с. 81–102]. Другий напрям – *ідеаціонізм* – трактує культуру як сферу ідеального, як сукупність продуктів духовної творчості людини. Її визначальним і формуючим началом є сфера духовної творчості – насамперед наука і мистецтво («висока культура»). Саме в їхньому просторі творяться символи, ідеї, цінності, за допомогою яких люди сприймають і пояснюють дійсність та організують своє життя.

Позиції адаптаціонізму й ідеаціонізму в розвитку науки про культуру постійно зближуються. Підґрунтям для цього, на думку російського культуролога А. Карміна, є інформаційно-семіотична концепція культури [172,

с. 21]. Її основою є ідеї, обґрунтовані в працях Е. Кассіра, Ю. Лотмана, В'яч. Іванова, Х. Гадамера, А. Моля та інших дослідників.

Інформаційно-семіотична (знакова) концепція культури розглядає цей феномен як світ артефактів, смислів (знань, цінностей, регуляторів) і знаків. Культура – це життєво важлива соціальна інформація, що зберігається і нагромаджується в суспільстві за допомогою створюваних людьми знакових засобів. Виражена у знакових системах соціальна інформація, на відміну від біологічної, не зникає зі смертю індивіда. Інформаційно-знакова концепція культури долає обмеження теорій, що приписують їй то об'єктивний, то суб'єктивний характер. Це пояснюється тим, що в артефактах як феномені культури, який є штучно створеним продуктом людської діяльності, що має матеріальний вияв, зосереджені смисли – духовний зміст культури. Отже, культура як світ знаків, постає перед людиною в єдності матеріального і духовного.

Розглянемо підходи вітчизняних і зарубіжних дослідників до трактування суті політичної культури; виявимо, яким сучасним тлумаченням культури і політичної культури вони відповідають, а також, яку роль відіграє їхнє використання для осмислення теоретико-методологічних засад національної політичної культури. Деякі аспекти цієї проблеми висвітлено автором у статті «Феномен політичної культури» [420].

На перший погляд, можна вважати, що термін «політична культура» доцільно розглядати як поєднання «політики» та «культури». Тоді політична культура трактуватиметься як процес і результат *окультурення політики* або як проникнення культури в політику. Перша складова – культура при такому підході здебільшого вважається духовною сферою – моральних, релігійних, естетичних цінностей, філософських систем, науки тощо; друга – політична – пов'язана насамперед з управлінням суспільством за допомогою державної влади. Такий підхід до суті політичної культури поділяла значна частина вітчизняних політиків, науковців та культурних діячів у 90-х рр. минулого

століття, хоча його застосовують і нині. Показовим у цьому сенсі є виступ І. Дзюби на відкритті наукової конференції «Політична культура українців», організованої Спілкою письменників України за участю Республіканської асоціації українців (1990). «Політика і культура, – зазначив письменник, – поняття не дуже згідливі між собою і в чомусь навіть взаємовиключаються. Адже культура орієнтується насамперед на мораль, а політика виходить з інтересів певної суспільної групи. Але є і другий бік цієї суперечності: жодна культура не є поза політикою і політика не можлива без облагороджуючого впливу культури. На стику цих суперечностей і витворюється та грань, яка називається політичною культурою» [533, с. 6]. Подібну точку зору поділяє С. Губерський. На його думку, політична культура виступає як «...органічна єдність «політики» і «культури», специфіка якої визначається здатністю особи реалізовувати політичні цілі в різних сферах матеріальної і духовної діяльності за законами та вимогами людської культури» [100, с. 7].

В рамках формули *«політична культура = політика + культура»* оригінальну концепцію політичної культури запропонував у 20-х рр. минулого століття В. Липинський. Сутність політичної культури, на його думку, полягає в поєднанні, в «рівновазі» між «політичною творчістю» і «політичною наукою», що забезпечує високу «політичну умілість» провідної верстви нації та всього народу [255, с. 353].

Резон і одночасно обмеженість трактування політичної культури за формулою «політика» плюс «культура» полягає в тому, що така формула означає, що загальна культура суб'єкта політики (в т. ч. нації) буде впливати на його політичну поведінку. Остання має базуватися на загальнонаціональних цінностях; її моральні, релігійні, естетичні й інші регулятори значною мірою визначають характер і зміст політичних цінностей. Очевидним також є те, що представлення політичної культури як процесу й результату насичення політики культурними цінностями має суттєві недоліки. При такому підході політична культура трактується як щось привнесене в політичне життя ззовні, а не створене

ним самим. Складається враження, що політика сама по собі акультурна, що можливе докультурне, поза- чи надкультурне політичне життя і, що політичну сферу можна легко й швидко окультурити. Таких ілюзій у сучасних громадсько-політичних та державних діячів чимало.

На інші проблеми, пов'язані з уявленнями про політичну культуру як синтез культури й політики, вказує російський дослідник О. Соловйов. Мова йде насамперед про характер цього синтезу, зокрема про супроводження цього процесу «поглинанням одного начала іншим» – культури політикою і навпаки. Якщо стверджувати, що політична культура є видовою експлікацією культурного цілого, то виходить, що за основу політичної культури взято досвід всієї, сукупної соціальної діяльності народу, а не її спеціалізованого виду – політичного функціонування [496, с. 7]. З іншого боку, не можна зводити політичну культуру до поглядів та навичок, набутих суб'єктом лише в процесі політичної діяльності, як і не можна вважати, що людина, яка має політичний досвід, спроможна ефективно діяти в неполітичних сферах життєдіяльності країни.

Дослідників, які пов'язують феномен політичної культури з політичним життям – генезою і розвитком політичного способу організації суспільного життя – можна поділити на дві групи. Одні вчені представляють *політичну культуру як якісну характеристику політики*. Суть такого підходу сформулював В. Щегорцев: «Політика – це конкретна, реально здійснювана в сфері політичних відносин діяльність, у той час як політична культура – це якісна сторона цієї діяльності, характеристика ступеня компетентності й усвідомлення вчинків, змісту відповідних політичних відносин» [587, с. 15]. У сучасній українській науковій літературі подібної позиції дотримується, наприклад, В. Ребкало [25, с. 35].

Цей підхід має перевагу в тому сенсі, що дає змогу оцінити націю та інші політичні суб'єкти з точки зору рівня політичного розвитку, практичного досвіду, здатності вирішувати актуальні питання свого буття.

Недолік «оцінного» визначення політичної культури в дослідницькій практиці полягає насамперед у тому, що він базується на суб'єктивній позиції (оцінці) науковця або офіційного чинника, який панує в суспільстві. Його влучно ілюструє російський дослідник Е. Баталов. «У радянські часи, – зазначає науковець, – у більшості дефініцій політична культура трактувалася як «рівень» або «ступінь»: «рівень знань», «рівень оволодіння», «ступінь засвоєння» і т. ін. Таким чином, вона (політична культура. – *О. Р.*) є ніби наближенням до якогось наперед заданого пізнавального або поведінкового абсолюту, еталонного знання чи поведінки» [22, с. 34]. Ще один недолік цього підходу полягає в тому, що «оцінне» визначення політичної культури може привести до протиставлення народів у випадку використання щодо них епітетів «висока» чи «низька» культура, «розвиненість» чи «відсталість» тощо.

Інший концептуальний підхід, прихильники якого також пов'язують політичну культуру з генезою політичної сфери, базується на твердженні, що в будь-якому політичному явищі або процесі наявні специфічні культурні елементи, які забезпечують певні параметри функціонування й розвитку політичної системи, її окремих складових. Принципова відмінність такого підходу від попереднього полягає в тому, що політико-культурна «матерія» представлена не як «якість» або «стан», а як сукупність конкретних політичних феноменів, яким властива певна якість і які самі спричиняють ті чи інші стани та формують механізм політичного життя.

Важливе значення має дослідження складових політичної культури. В концепції Г. Алмонда і його послідовників до елементів політичної культури належать, перш за все, політичні орієнтації та установки, що охоплюють політичні знання, емоції та оцінки. У підходах, які вийшли за межі суб'єктивної сфери політики, такими елементами є моделі й стереотипи політичної поведінки, ритуали, традиційні політичні інститути, політичні символи та інші об'єктивовані форми політичного життя.

Суть особливого впливу цих феноменів на політичне життя країни, суспільної групи, особи полягає в їхній інформаційній насиченості. Вони несуть життєво важливу інформацію, яка закодована в певних елементах політичної сфери, нагромаджену попередніми генераціями народу. Ця інформація, з одного боку, організовує політичний процес, а з іншого – забезпечує відтворення й розвиток елементів політики та всієї політичної системи. Тобто, фактично мова йде про інформаційно-семіотичне пояснення політичної культури.

Властива цьому підходу дослідницька проблема полягає в тому, щоб ідентифікувати ті елементи, які виконують роль своєрідного «коду» або «матриці» політичного процесу. У зв'язку з цим необхідно визначити, чи є політична культура та її складові окремим, самостійним компонентом політичної системи (поруч із політичною владою, політичними інститутами, політичною свідомістю й політичними відносинами), чи політико-культурні елементи «розсіяні» або «розчинені» в «тканині» цих утворень, є їхніми невід'ємними складовими, які одночасно виконують політико-культурні функції. На нашу думку, політична культура як система знаків («третя природа») зосереджена в політичних структурах «другої природи», тобто в усіх ланках політичної системи суспільства – політичній свідомості, політичних інститутах, політичних відносинах тощо. Тому її (політичну культуру) лише уявно можна представити як окремо існуючий компонент політичної системи. Насправді, феномен політичної культури має подвійне існування і соціальне призначення. Її складові одночасно виконують функції структурних компонентів політичної системи та роль політико-культурних агентів. Отже, політична культура, як і культура взагалі, має два органічні взаємно пов'язані та взаємно доповнюючі способи існування: як сукупність смислів, що зосереджені в політичних знаках («семіотичний космос культури»), як реальні духовні, діяльні, інституційні явища і процеси («природний космос культури»).

Ідея «семіотичного» і «природного» космосу культури, яку обґрунтував В. Розін на основі інформаційно-знакового трактування культурного феномена [401, с. 17], збігається з позицією політичних культурологів, які доводять наявність у політичній культурі взаємодіючих між собою ідеальних і реальних компонентів. Так, Р. Фейген, розглядав політичну культуру «як моделі способу життя і дій, і в той же час як стан умів, які визначають ці моделі й підкріплюють їх» [510, с. 78]. Відомий американський фахівець у сфері політичної культури США Р. Такер вважає бінарний підхід до суті й структури політичної культури (виокремлення в ній «ідеальних» та «реальних» моделей) науково обґрунтованим [510, с. 78].

На нашу думку, доцільно зробити ще один крок, спрямований на розвиток ідеї бінарного підходу в трактуванні політичної культури. Йдеться про те, що національна політична культура завжди має ідеальне формалізоване вираження в цінностях, задекларованих у конституції країни, інших правових та політичних документах, та функціонує в реальному житті як політичні орієнтації й моделі поведінки, які притаманні громадянам. Тобто в політичному житті країни ідеальна і реальна моделі політичної культури взаємозв'язані, взаємно перекриваються, хоч і не тотожні одна одній. В умовах перехідних суспільств і суворих політичних режимів, як показує досвід багатьох країн, відмінності в їхньому змісті мають суттєвий характер.

У концептуальному осмисленні політичної культури нещодавно зроблено ще один важливий крок. Всебічно проаналізувавши сучасний досвід дослідження політичної культури, англійські дослідники У. Мішлер та Д. Поллак у статті «Культура у вузькому та широкому смислах: на шляху до нового культурного синтазу» (2003 р.) виокремили дві найбільш поширені, але принципово відмінні концепції «політичної культури»: в широкому та вузькому розуміннях. Дослідники зазначають, що в антропології, звідки було запозичене поняття «культура», акцентується комплексний, цілісний характер культурного феномена, його укоріненість в історії, зв'язок із суспільством і етнічністю,

консерватизм. У політичній науці, навпаки, «культура» пов'язана з індивідуальними установками, багатоманітністю її складових, динамізмом і мінливістю [641, с. 237].

Основою «широкої» інтерпретації культури, зазначають У. Мішлер і Д. Поллак, є уявлення про те, що відмінність одного народу від іншого пов'язана з дією «невидимої, але відчутної примордіальної сили, яка утворює генетичний код усього, що в даному суспільстві вважається важливим і значним» [641, с. 239]. Дослідники сформулювали характерні ознаки і властивостей «культури в широкому значенні слова». Це поняття «суттєве»; оскільки воно відображає суть нації, його можна порівняти з концептом «дух нації». Воно є своєрідним «ключем», необхідним для розуміння суспільства, і має глибокий, прямий або опосередкований вплив на соціальну, економічну й політичну сфери, в т. ч. демократичний розвиток суспільства. «Культура в широкому значенні» «*фундаментальна*»: вона є основою суспільних інститутів та звичаїв. Вона «*цілісна*»: неподільна на суспільному рівні і не може бути визначена на рівні особистісному; «*ззовні обмежена, але внутрішньо гомогенна*»: завдяки культурі можна відповісти на запитання, що об'єднує та розділяє спільноти; «*довговічна*»: суспільна думка чи поведінка можуть швидко змінитися, але культурні трансформації відбуваються дуже повільно, еволюційно і спонтанно [294, с. 203–204]. Отже, поняття «культура в широкому значенні» представляє системний рівень явища, його соціетальний аспект.

«Культура у вузькому значенні» є «*конструктивною і раціональною*»: основою її політичних установок є раціональний вибір, пов'язаний із потребами та інтересами людини, актуальними на певному етапі її життя. Ця культура «*індивідуалістична*»: складається із сукупності індивідуальних установок і цінностей, а групи – це співтовариства індивідів. Вона також «*безмежна і різноманітна*»: політичні установки людей можуть суттєво відрізнитися у межах певної групи і порівняно з іншими групами. Вона також «*гетерогенна й амбівалентна*»: у світогляді людини протилежні цінності можуть співіснувати.

Політична культура у вузькому сенсі «динамічна»: політичні установки й цінності можуть змінюватися із зміною умов життєдіяльності та висуненням нових цілей суспільного розвитку [294, с. 204–205].

«Широка» і «вузька» концепції культури доповнюють одна одну. «Культуру у вузькому значенні», – зазначають У. Мішлер і Д. Поллак, – слід розуміти не як «протилежність «широкій культурі», а як деяку точку, що перебуває всередині культурного континууму між thick culture і відсутністю культури» [641, с. 241]. «Відсутність культури» означає ситуацію, коли поведінку політичного суб'єкта можна пояснити без звернення до культури: на основі продуманих дій чи соціальної структури.

У більшості досліджень, проведених в Україні, трактування політичної культури тяжіє до вузького значення поняття і подається як найбільш адекватний підхід до аналізу політичної культури. Так, О. Морозова в дисертаційній роботі зазначає, що «...найбільш поширеною помилкою дослідників є нехтування такими суттєвими особливостями політичної культури, як динаміка і полікультурність. Адже здатність політичної культури трансформуватися під впливом нових явищ у суспільному житті й трансформувати політичну систему – динамічність – є її визначальною характеристикою» [297, с. 1]. Однак це лише одна сукупність рис політичної культури, виявлена на основі біхевіористської методології; інша, що вимагає соціетального підходу і представлена у понятті «національна політична культура», в якому «культура» вживається в широкому смислі.

Майже одночасно з розгортанням досліджень політичної культури в 60–70 рр. минулого століття відбувається активний розвиток етнополітології, яка значну увагу приділяє осмисленню нації та націоналізму. Однак, як було показано на прикладі Німеччини в другій половині ХХ ст. (Р.1.1), науковці, хоч і застосовували концепцію модернізації, проте вони не виходили за межі принципових ідей К. Майнеке та Г. Кона про існування двох типів націй і націоналізмів – етнічного та політичного, висловлених у першій половині ХХ

ст. Класики політичної культурології Г. Алмонд і С. Верба, які ототожнювали націю з народом держави, її громадянами, дотримувалися політичної концепції нації. Це не сприяло належній увазі до розгляду специфіки національних спільнот як суб'єктів культури.

Дослідження теоретичних засад національних спільнот, результати якого відображені автором у статтях [430; 431] та монографії «Національний принцип (Етнополітична концепція нації)» (2009 р.) [440], дало змогу зробити висновок, що наявні концепції, хоч і збагачують уявлення про основні різновиди націй, але не розкривають сутності національного феномена. Основною причиною цього є, на наш погляд, домінування емпіричного рівня досліджень націй. Він обмежується констатацією очевидних ознак певного типу націй, не виявляючи сутності національного феномена безвідносно до форми його буття.

Застосування загальної теорії самоорганізації як парадигмальної основи аналізу національних спільнот привело до висновку, що в їхніх організаціях функціонують два універсальні способи самоорганізації, які стосуються кожної сфери суспільного життя, – *етнічний*, основою якого є етнодиференціюючі й етноінтегруючі властивості культури, та *політичний*. Поєднання цих способів утворює базовий механізм функціонування нації як особливого типу спільноти. Таку закономірність автор дисертації означив як «*національний принцип*» [440, с. 83–120]. Свідоме і творче застосування національного принципу дає змогу, з одного боку, використовувати його як методологічний принцип дослідження націй (їхнього реального стану, типологічних ознак і тенденцій розвитку), а з іншого – впливати на націєгенезу та націєбуття. На основі національного принципу як закономірності формування і функціонування національних спільнот можна зробити висновок, що будь-яка зріла нація є етнополітичним феноменом. У так званих «етнічних націях» переважає етнічна самоорганізація, особливо на стадії їхньої генези, а в «політичних (громадянських) націях» – політична самоорганізація. Проте той та інший різновиди нації володіють

спільною культурою, а отже, й етнічністю (національною етнічністю), без якої нація як самоорганізована спільнота існувати не може.

Формування уявлення про національну політичну культуру вимагає також з'ясування природи та сутнісних рис національної культури. Відзначимо парадоксальний факт: якщо використання науковцями прикметника «національний» до характеристики культури нації не викликає сумнівів і є загальноновизнаним («національна культура»), то в осмисленні політичної культури нації є певне упередження щодо її означення як «національної». Однією з причин цього явища є те, що в етнічних трактуваннях природи та сутності нації національна культура зводиться здебільшого до духовних складових – моралі, релігії, мистецтва, історичної пам'яті тощо, а в політичних – до політичної та правової культури, які, як вважається, мають універсальний, пов'язаний із суттю політичної модернізації, зміст і лише певну національну специфіку, яка стосується швидше форми, а не змісту [104].

Різноманітність підходів до сутності, змісту і структури національної культури та позиція автора щодо цих питань розглянуті в наукових статтях [438; 449] та окремому розділі монографії «Національний принцип: етнополітична концепція нації» [440, с. 121–149]. Автор дійшов висновку, що в дослідженні національної культури потрібно подолати стереотип радянської офіційної науки, згідно з яким національне в культурі трактується як зовнішнє, його форма, аспект. Істина полягає в тому, що в національній культурі національним є насамперед її зміст (настанови на розбудову, зміцнення нації та національної держави), а не форма.

Генеza національної культури обумовлена способом формування нації. Культура етнічної нації формується шляхом політизації етнічної культури, утвердження в ній політичних цінностей і орієнтацій, нагромадження досвіду політичної боротьби та самоорганізації. Культура політичної нації на початковому етапі розвитку постає як єдність та взаємодія політичних і правових елементів культури державного соціуму. З часом політична нація формує спільні неполітичні

компоненти культури, здебільшого взявши за основу культуру домінуючої етнічної спільноти, насамперед мову, релігію, моральні настанови, трудову етику тощо. Незважаючи на формування нового пласту культури, первинна культура етнічних груп у демократичних суспільствах зберігається і розвивається. Вона співіснує із загальнонаціональною культурою, збагачує її власними надбаннями і одночасно запозичує в неї загальнонаціональний досвід життєдіяльності.

У результаті закономірного руху культури як системи до повноти своєї структури структурно-функціональні характеристики національних культур т. зв. етнічної та політичної націй з часом вирівнюються. В обох різновидах націй стрижнем національної культури стає політична складова, сформована на основі національної ідеї. Її цінності та ідеали “підпорядковують” собі елементи неполітичних складових культури нації, а ці, відповідно, зворотно впливають на політичне ядро культури. Нерідко мова, релігія, історична пам’ять тощо настільки політизуються (набирають актуального загальнонаціонального характеру), що стають домінантними елементами національної культури на певному проміжку часу.

Національна культура коеволюціонує спільно з національною свідомістю, хоч остання має історико-генетичну першість. Це пов’язано з тим, що базові національні цінності, ідеали, міфи та символи як елементи свідомості спочатку формуються провідною верствою народу; далі вони поширюються (пропагуються) і оволодівають масами, матеріалізуються в поведінці та соціальних інститутах і лише, коли стають традиційними, передаються з покоління до покоління, набувають культурного статусу [373, с. 120–121]. Національна культура, як і національна свідомість, характеризується усвідомленням національних потреб та інтересів, зростанням питомої ваги раціональних і вольових чинників. Маючи вагомий етнічний потенціал, вона інтегрує спільноту та відмежовує її від інших національних формувань.

Національна культура, як і будь-який інший національний феномен, підпорядковується дії національного принципу. В ній органічно поєднуються

елементи традиційної етнічної культури з правовими і політичними цінностями народу. Причому політичні компоненти культури зорієнтовані на збереження і примноження неполітичних складових, особливо тих, що володіють значним етнічним потенціалом, а неполітичні за природою компоненти набувають політичного характеру, підпорядковуються національній ідеї, її політичним орієнтирам.

Враховуючи вищесказане про сутність нації, культури, національної й політичної культури, і на основі досвіду осмислення детермінуючої дії культури у світовій та вітчизняній політичній думці сформулюємо концептуальні засади категоріального визначення національної політичної культури.

1. Національною політичною культурою є різновид політичної культури творцем, носієм, користувачем і об'єктом якої є нація як особливий тип спільноти. Нація – це самодостатній соціум, який поєднує етнічний та політичний способи самоорганізації своїх членів.

2. Елементи національної політичної культури (її культурні форми) є культурною відповіддю на національні потреби та інтереси, головна з яких – забезпечення суверенного існування нації та її держави.

3. Головну роль у системі національної політичної культури виконують соціетальні елементи – ті складові, які колективно формуються і колективно використовуються членами нації в політичній діяльності. До основних соціетальних форм національної політичної культури належать: настанови політичної ментальності нації, соціально-політична онтологія, національні цінності, ідеали та ціннісні орієнтації, національні міфи, символи, стереотипи мислення та поведінки, принципи й норми політичної діяльності, традиційні політичні інститути, національна ідентичність, національна ідеологія та національна ідея.

4. У національній політичній культурі важливе значення мають складові духовної культури нації (історична пам'ять народу, мораль, релігія, філософія,

ідеологія, наукові істини, естетичні цінності тощо), використання яких має актуальне загальнонаціональне значення; вони мають суттєвий вплив не лише на етнічну самоорганізацію, а й на політичне життя нації.

5. Концептуалізуючим і системоутворчим ядром національної політичної культури є національна ідея, яка наповнює актуальним змістом усі складові культури та інтегрує їх у цілісне утворення.

6. Національна політична культура формується та функціонує на базі національної свідомості та національної ідентичності членів нації. Це означає, що творцями та носіями національної політичної культури є громадяни, які усвідомлюють свою національну приналежність та несуть відповідальність за стан і перспективи нації. Національна ідентичність та її основні прояви є важливими компонентами національної політичної культури.

7. Національна політична культура представляє собою сукупність культурних елементів, які визнаються більшістю членів нації. Її можна розглядати як наслідок синтезу політичних цінностей основних суспільних груп національного соціуму на засадах доброї волі та компромісу в умовах спільної життєдіяльності.

8. Широке трактування національної політичної культури поєднує власне культурні політичні форми та культурні елементи інших сфер суспільного життя (насамперед моралі і права), що мають суттєвий вплив на політичне життя нації. У такому сенсі національна політична культура – це процес і результат взаємодії національної культури з політичною сферою соціуму.

9. Поняття національної політичної культури більшою мірою відповідає так званому «широкому» трактуванню культури (У. Мішлер і Д. Поллак). Зокрема, вона неподільна на суспільному і не може бути визначена на особистісному рівнях, є внутрішньо гомогенною та відносно довговічною.

Отже, *національна політична культура* – це сукупність історично сформованих на базі національної ментальності, національної ідентичності та національних потреб культурних форм соціетального характеру – політичних

знань і уявлень (соціально-політичної онтології), національних цінностей, ідеалів та ціннісних орієнтацій, національних міфів, символів, стереотипів мислення і поведінки, норм і принципів політичної діяльності, традиційних політичних інститутів та національної ідеї – в яких зосереджена життєво важлива інформація про досвід народу, який забезпечує ефективне функціонування політичної системи нації, її відтворення на засадах наступності та мобілізацію спільноти на реалізацію національної ідеї.

Архетипи національної ментальності та вияви національної ідентичності є одночасно і глибинною основою, і важливими компонентами національної політичної культури. Концептуалізуючим і системоутворчим ядром національної політичної культури виступає національна ідея. Широке трактування національної політичної культури поєднує детермінуючі дії власне політичних культурних форм та культурних складових інших сфер суспільного життя, насамперед моралі й права.

Поняття «національна політична культура», як було сказано вище, є малопоширеним не лише у вітчизняному, а й зарубіжному політологічному дискурсі. Це обумовлено функціонуванням у політичній культурі нації політичних субкультур та конткультур. «Існування політичних субкультур, – зазначає американський учений Л. Даймонд, – спонукає нас із великою обережністю говорити про політичну культуру *нації*, розуміючи під нею хіба що окрему суміш, або рівновагу різних орієнтацій у межах однієї країни» [105, с. 885]. Саме наявність яскраво виражених політичних субкультур, що зумовлюють фрагментарність політичної культури чималої кількості націй, стала великою перепорою на шляху формування загальної теорії національної політичної культури.

Подальша конкретизація змісту та обсягу поняття «національна політична культура» вимагає врахування наявності в ній певних структурних рівнів (табл. 1.1).

Національна політична культура, на нашу думку, охоплює такі соціальні рівні її структури: особистісний, соціогруповий, елітний, національний (системно-національний). Крім цього, для багатонаціональної держави властивий і загальнонародний рівень. Варто виокремлювати й інституційні рівні політичної культури нації – власне інституційний та політико-системний. Це пов'язано з тим, що функціонування нації як самоорганізованої політичної системи можливе лише за наявності

Таблиця 1.1.

Соціальні та інституційні рівні політичної культури нації

Рівні політичної культури (ПК)	Суб'єкти політики та ПК	Об'єкти політики та ПК
Особистісний	Особа як член нації та громадянин	Особа, суспільна група, еліта, нація, політичні інститути, політична система
Соціогруповий	Народні маси, класи, етнічні, конфесійні та демографічні групи, населення регіонів	Особа, суспільна група, еліта, нація, політичні інститути, політична система
Елітний	Політична еліта	Особа, суспільна група, еліта, нація, політичні інститути, політична система
Інституційний	Держава, її інститути, органи місцевого самоврядування, партії, інші інститути громадянського суспільства, політична система загалом	Особа, суспільна група, еліта, нація, політичні інститути, політична система
Національний (системно-національний)	Нація (етнічна, політична етнополітична) як цілісна, самодостатня спільнота	Особа, суспільна група, еліта, нація, політичні інститути, політична система
Загальносуспільний (для багатонаціональної держави)	Народ держави	Особа, суспільна група, еліта, нація, народ держави, політичні інститути, політична система суспільства

політичних інститутів як спеціалізованих органів забезпечення політичної життєдіяльності нації. Кожний з політичних інститутів володіє власною специфікою політичної культури, яка визначається, перш за все, його функціональним призначенням у даному національному організмі (культура діяльності національного парламенту, місцевого самоврядування, життєдіяльності партій, інших інституцій громадянського суспільства). Політична система суспільства (нації) як цілісна автономна структура виробляє і формує спільну для всіх політичних акторів ціннісно-нормативну систему.

«Національна політична культура» може розглядатись у вузькому розумінні поняття тільки як верхній, системно-національний, рівень її структури. Тоді вона виступає як сукупність тих елементів культури, що сформувались у процесі життєдіяльності нації як цілісного суб'єкта політики, її культуротворчих зусиль. При цьому об'єктами політичного впливу виступають особа як член нації та громадянин держави, класи, етнічні, конфесійні, демографічні та інші суспільні групи, що входять до складу нації, еліта, нація, народ держави, політичні інститути та політична система суспільства. Однак повна характеристика національної політичної культури охоплює всі рівні політичної культури нації як складної соціальної системи – особистісний, соціогруповий, елітний, інституційний та власне національний, їхню взаємодію та результат цієї взаємодії.

Поняття «*національна політична культура*», на наш погляд, має вужчий зміст, ніж поняття «*політична культура нації*». Для національної політичної культури вищою цінністю (цінністю-метою) є нація та її члени. «Політична культура нації» – поняття, що представляє сукупну політичну культуру всіх суспільних сил, які проживають на території нації (держави). Її складовими, крім власне національної політичної культури, є (можуть бути) культури із суттєво відмінним, навіть антагоністичним набором цінностей та орієнтацій, спрямованих на руйнацію цієї національної спільноти, підрив її культурних

основ. Політичні сили, яким властива така культура, зазвичай називаються «сепаратистськими» або «п'ятою колоною».

Зріла нація, яка охопила собою все населення держави, є сукупністю усіх індивідів, що проживають на її території. В такому випадку поняття *«національна політична культура»* та *«політична культура суспільства (громадян держави)»* збігаються за індивідуальними носіями, але мають різний сенс, оскільки поняття *«національна політична культура»* акцентує увагу на основних атрибутах нації, їхніх ціннісних параметрах, що визначають специфіку змісту *«національної політичної культури»* як особливого типу політичної культури. Поняття *«політична культура суспільства»* відображає все розмаїття соціально значимих політичних цінностей, притаманних населенню держави. Її можна представити як результат накладання політичних орієнтацій та ідеалів як своєрідних векторних величин, які посилюють або послаблюють (нейтралізують) одна одну. Названі вище поняття матимуть різний статус і тоді, коли держава і суспільство є багатонаціональними.

Національна політична культура не позбавлена ціннісного плюралізму чи *«внутрішньовидової»* боротьби, але всі відхилення від *«серединного значення»* відбуваються в межах базового ціннісного коридору – визнання цієї нації, її членів вищою політичною і соціальною цінністю, пошанування національної держави, державної мови, національних символів та героїв тощо. Ціннісні *«флуктуації»*, в т. ч. у випадку наявності політичних субкультур і контркультур, з точки зору синергетики, є необхідною умовою безперервного оновлення засад політичного життя та життєздатності національної спільноти.

Доречно зазначити, що чимала кількість державних соціумів і зрілих націй, у т. ч. в Західній Європі, мають так звану *«фрагментарну політичну культуру»*. Однак ця фрагментарність стосується здебільшого нижчих структурних рівнів національної політичної культури, адже наявність політичних субкультур пов'язана здебільшого з груповими інтересами. На системно-національному рівні політична культура членів нації демонструє спільні культурні цінності,

обумовлені природою й сутністю нації, її спільними потребами. Громадяни та суспільні групи різного характеру ідентифікують себе з цією нацією, вважають її вищою політичною і соціальною цінністю, виявляють національну гордість і щирий патріотизм. Водночас різні соціальні групи нації можуть мати істотно відмінні уявлення про ідеальний суспільний та державний лад, ефективну виборчу систему, засади економічної, соціальної та гуманітарної політики тощо. Це, хоч і зумовлює гостру політичну боротьбу, проте не загрожує національній безпеці і територіальній цілісності нації та держави.

Принципово важливим також є врахування того факту, що політика нації, її представницьких та виконавчих державних органів, політичних партій спрямована на всі сфери життєдіяльності національного організму – духовну, правову, економічну, соціальну тощо, що обумовлює специфічний зміст відповідних компонентів його політичної культури. До об'єктів політичного впливу належать також етнополітичні відносини. Тому сформована в процесі реалізації етнонаціональної політики культура (т. зв. «етнополітична культура») – це важлива складова національної політичної культури.

Поняття «етнополітична культура», яке впроваджене в науковий дискурс вітчизняними вченими в середині 90-х рр. минулого століття, нині співіснує з близьким за змістом терміном «культура міжетнічних (міжнаціональних) відносин», що вживалося ще в радянському суспільствознавстві. Одне з перших довідникових визначень «етнополітичної культури» належить теоретику етносоціальної культури В. Скуратівському. «Етнополітична культура, – зазначив науковець, – це система цінностей, норм поведінки, форм діяльності, характерних для суб'єктів етнополітики, в основі яких лежить критичне політичне мислення, культура міжетнічного спілкування, загальнолюдська свідомість» [432, с. 491]. Ця дефініція акцентує увагу на культурі міжетнічного спілкування, що ґрунтується на загальнолюдських цінностях і виступає функціональною основою етнополітичної культури. Однак поняття «культура міжетнічного спілкування» є терміном, що виходить за межі власне політичних

відносин. Він охоплює, крім політичної, й інші сфери взаємодії – економічну, соціальну, моральну, релігійну та ін. Що стосується етнополітичної культури, то вона, крім політичного аспекту міжетнічних відносин, відображає взаємодію етносів з політичними інститутами, а також взаємини політичних інститутів стосовно питань життєдіяльності етносів. Враховуючи сказане, можна погодитися з академіком І. Курасом, який зазначав, що «...поняттям етнополітична культура охоплюється весь комплекс ідей, уявлень, норм, які тією чи іншою мірою стосуються етнополітичної сфери», а її коротка дефініція вкладається у формулу: «Спосіб людського буття у поліетнічному соціумі» [236, с. 594]. Етнополітична культура нації є важливою складовою її національної політичної культури та політичної культури нації.

У структурі етнополітичних відносин як взаємодіючі сторони варто виокремлювати інституційні та неінституційні суб'єкти. До перших належить держава, її органи, політичні партії, національно-культурні товариства; до других – члени етносів, етнічні групи, нація. Враховуючи можливі комбінації взаємодіючих суб'єктів етнополітичного процесу, доречно розрізняти основні складові або *рівні етнополітичної культури нації*: міжособистісний, особистісно-груповий, міжгруповий, національно-груповий, міжінституційний, системно-узагальнюючий (загальнонаціональний). Їхній зміст автор розглянув у статті «Співвідношення понять «національна політична культура» та «етнополітична культура нації» [459].

Цінності національної політичної культури мають загальнонаціональний і загальнополітичний характер, адже стосуються політики нації щодо всіх сфер суспільного життя. З цієї точки зору національна політична культура – поняття ширше за етнополітичну культуру нації. Водночас відповідно до останньої до суб'єктів належить не лише нація, а й усі учасники етнополітичних відносин. Тому можна стверджувати, що поняття «етнополітична культура нації» в певному сенсі ширше за змістом, ніж «національна політична культура». Нація

в контексті етнополітичної культури – одна із сторін, що підтримує етнополітичні відносини, формує її культуру.

1.4. Методологія дослідження національної політичної культури на основі соцістального підходу

Культура за своєю природою є «продуктом» колективної життєдіяльності. Однак культурою володіє не лише спільнота, а й особа, яка є носієм групової культури, її «споживачем». Тому, вивчаючи культуру, в т. ч. політичну, доцільно дослідити спосіб мислення та поведінки певного кола осіб і, узагальнивши їхні характерні риси, зробити висновок про культуру соціуму. Саме таким чином міркували Г. Алмонд та С. Верба, заявляючи, що політична культура нації – це структура політичних орієнтацій, властивих громадянам держави [600, с. 16]. Це твердження повністю відповідає парадигмі соціальної психології, яка утвердилася в США у першій половині ХХ ст. Її зміст розкривають такі методологічні положення:

а) принцип методологічного індивідуалізму: соціально-психологічні проблеми вивчаються через призму психології окремого індивіда;

б) доказову базу пошуку і пояснення закономірностей психіки людини забезпечує експериментальне дослідження;

в) використовується математичний і статистичний аналіз отриманих емпіричних даних.

Однак такий підхід не відповідає базовому принципу системології: принципу цілісності – «незводимості властивостей системи до суми властивостей її елементів і невиводимості з них властивостей цілого» [469, с. 584]. Один із фундаторів наукової концепції політичної культури У. Розенбаум наголошував на існуванні двох «вимірів» або «рівнів» політичної культури. Перший стосується «суб'єктивних орієнтацій індивідів», інший – «системи колективних орієнтацій народу». Другий рівень функціонування політичної культури, її пізнання дослідник називає «системним рівнем політичної культури» [646, с. 4].

Для характеристики інтегральних форм соціуму та його культури в зарубіжній та вітчизняній науковій літературі все частіше використовується поняття «соціетальне». Так, термін «соціетальна культура» застосовує у своїх етнополітичних дослідженнях сучасний канадський науковець В. Кимлічка. Він вважає, що формування націй в умовах поліетнічного суспільства має відбуватися на основі формування так званої «соціетальної культури». Це – «...культура у вузькому значенні..., найважливішим для якої є швидше питання спільної мови, що використовується в широкому наборі соціетальних інститутів (шкіл, засобів масової інформації, правових, економічних установ, органів влади тощо), ніж спільні релігійні вірування, сімейні звичаї та стиль життя» [184, с. 129].

Український соціолог В. Степаненко в статті концептуального характеру, присвяченій етнополітичним проблеми соціетальних трансформацій в Україні, термін «соціетальне» вживає для: а) характеристики вищого рівня соціальної ієрархії, ведучи мову про трансформацію ідентичностей, на «індивідуальному, соціально-груповому та макросоціетальному рівнях» [506, с. 103], б) для сутнісної характеристики нації («громадянська нація як соціетальний проект») [506, с. 104]); в) означення «взаємодії принципів аспектів соціетальної трансформації» – етнокультурних, державотворчих, розвитку громадянського суспільства [506, с. 105] (підкреслення наші – *О. Р.*). Отже, поняття «соціетальне» характеризує колективні форми життєдіяльності соціуму, його інтегральні властивості, кумулятивний ефект поєднання властивостей елементів системи, вплив соціетальних форм і функцій соціуму на поведінку особи.

Про соціетальний аспект політичної культури ведуть мову і політичні культурологи. Російська дослідниця О. Малінова в статті «Політична культура в російському і англо-американському науковому дискурсі» (2006 р.) зазначила: «Найбільш принциповим вододілом для концептуалізації політичної культури є інтерпретація її як «психологічного» феномену, який фіксується на

рівні суб'єктивних орієнтацій, або ж як властивості співтовариства, яка виявляється тільки на соцієтальному рівні» [277, с. 13]. Ця альтернатива, продовжує науковець, «визначає полюси, до яких більшою чи меншою мірою тяжіють різні трактування. Однак вибір «полюса» визначає і методологію дослідження. Прихильники «соцієтального» підходу розглядають політичну культуру як *властивість соціальних колективів*, яка вкорінена в історично зумовлених соціальних практиках і репертуарах смислів, що визначають дії індивідів і функціонування інститутів» [277, с.14].

Зважаючи на сказане та враховуючи специфіку нашого об'єкта дослідження, саме соцієтальний підхід як загальний методологічний принцип ми взяли за основу аналізу національної політичної культури. Відповідно до нього сформовано всю сукупність методів дослідження. Основи соцієтального підходу до аналізу національної культури та її політичної складової автор розкрив у багатьох публікаціях [438; 439; 449]. Розглянемо сутність сучасного трактування соцієтального підходу до пізнання соціокультурних реалій та можливість його використання в дослідженні національної політичної культури.

Зазначимо, що основою соцієтального підходу в суспільствознавстві є соціокультурний підхід, який започаткував видатний соціолог ХХ ст. П. Сорокін [498] і творчо розвинули сучасні російські науковці О. Ахієзер і М. Лапін [17; 241; 242]. Сутність соціокультурного підходу П. Сорокін виразив у тезі: особа, суспільство, культура – нерозривна тріада. Її складові не виводяться і не зводяться одна до однієї, і в цьому сенсі вони паритетні; водночас ці складові соціуму нерозривно пов'язані, взаємно проникають одна в одну [498, с. 218]. Взаємодіючі сторони (спільнота і людина в ній та культура) насичують одна одну своїм життєвим змістом: перша – соціальними потребами, мотивами діяльності й поведінки; друга – людським досвідом, смислами, закладеними в культурі.

М. Лапін, досліджуючи проблеми трансформації сучасної Росії на основі соціокультурного підходу, дійшов висновку про необхідність його

вдосконалення. «...Уже в роботі над цією книгою (“Шляхи Росії: соціокультурні трансформації» (2000 р.). – *О. Р.*), – зазначав дослідник, – я відчув потребу в більш широкій методологічній орієнтації: в розумінні суспільства як цілісності, яка володіє інтегральними вимірами – функціями, структурами і процесами. Таку орієнтацію, що спирається на соціокультурний підхід, я визначив як соціетальний підхід» [241].

Соціетальна методологія здебільшого трактує суспільство, по-перше, як ціле, по-друге – на макрорівні. Категорії «цілісність», «ціле» і «частина» – важливі філософські концепти. Цілісність виступає узагальнюючою характеристикою об’єктів, які мають складну внутрішню структуру. Відповідне поняття виражає «...інтегрованість, самодостатність, автономність... об’єктів, їх протиставлення оточенню, що пов’язано із внутрішньою активністю; воно характеризує їх як якісну своєрідність, зумовлену властивими їм специфічними закономірностями функціонування та розвитку» [540, с. 730–731]. Об’єднання частин у ціле зумовлює виникнення нових, так званих інтегральних, якостей. Теоретичне обґрунтування способів осмислення різноманітних об’єктів як цілісних утворень (систем) представлено холістичною методологією. Вона, відповідно, пов’язана із системним підходом та синергетичними уявленнями про формування та розвиток відкритих нелінійних неврівноважених систем. Процес пізнання цілого, як правило, розпочинається з констатації його очевидних ознак; далі відбувається дослідження складових частин системи, її елементів; завершується наукова рефлексія мисленнєвим відтворенням об’єкта у формі складного і суперечливого цілого.

Розглядаючи соціум як єдність культури і соціальності, можна стверджувати, що нація – це єдність національної соціальності та національної культури, а політична система нації – єдність політичної соціальності (неінституційних та інституційних суб’єктів політики) та національної політичної культури. Очевидно, не всі елементи політичної культури нації однаково забезпечують цілісність політичної системи і нації загалом. Щоб

дослідити національну політичну культуру на системному рівні, перш за все потрібно розглянути її соціетальні компоненти, які сформувалися в процесі життєдіяльності нації і забезпечують функціонування та цілісність її політичної системи.

Базуючись на вченні Т. Парсонса про структуру і функції соціальної дії, М. Лапін ідентифікував основні процеси формування цілісної соціокультурної системи. Йдеться про такі «соціетальні функції», як життєзабезпечуюча, владно-регулятивна, духовно-інтегруюча, статусно-диференціююча. Функція *життєзабезпечення* – це виробництво, обмін і розподіл матеріальних благ, які задовольняють потреби суспільства. Владно-політичне *регулювання* забезпечує ефективне використання матеріальних та інших ресурсів, які створює суспільство. Культурно-духовна *інтеграція* – це узгодження дій індивідів. Вона ґрунтується на соціалізації, яка постійно підтримується і вдосконалюється в процесі еволюції суспільства. Соціально-статусна *диференціація* визначає збереження та зміну структури статусів і ролей (ролевих позицій) суб'єктів та об'єктів соціальних дій/взаємодії. Соціетальні функції взаємопов'язані; кожна з них певною мірою впливає на іншу [243, с. 8].

В реалізації названих функцій важливе місце відводиться політичній культурі. По-перше, вона є важливою умовою успішної реалізації владно-політичної функції в межах соціальної системи. Від культури владної діяльності значною мірою залежить не лише прийняття кваліфікованих управлінських рішень, умілої організаційно-мобілізаційної діяльності, а й легітимність влади як необхідної умови її ефективності. По-друге, політична культура як складова загальної культури соціуму відіграє значну роль у духовно-інтеграційних процесах. Влада і народ повинні дотримуватися однакових цінностей та ідеалів, бути прихильними до провідної ідеї суспільного розвитку, підтримувати і розвивати історичні традиції тощо. Особливу роль політична культура має для інтеграції політичних і етногромадських націй, адже саме політичні цінності забезпечують значною мірою цілісність такого роду соціумів. По-третє, оскільки владна діяльність

спрямована на формування і справедливий розподіл суспільних ресурсів, то політична культура має забезпечити еліту відповідними настановами, що впливають з об'єктивних закономірностей функціонування й розвитку економічної сфери і відповідають засадам соціальної справедливості. По-четверте, політична культура стосується реалізації статусно-диференціюючої функції щодо соціальної структури нації. Йдеться про формування толерантного ставлення класів, етнічних, демографічних та інших груп одна до одної, формування культури солідаризму, соціального партнерства і лідерства.

Для реалізації соціетальних функцій політичної культури нації використовується комплекс засобів: національна ідея, національні цінності та ідеали, принципи та норми функціонування політичної системи, стереотипи мислення і поведінки, національні політичні міфи і символи, традиційні політичні інститути, національна ідентичність, національна ідея тощо. Дослідження їхніх особливостей має стати головним об'єктом аналізу національної політичної культури на системному, цілісному рівні.

Інтегральні вияви політичної культури можна ідентифікувати, досліджуючи макрополітичні явища і процеси. Прикладом може бути осмислення Л. Даймондом процесів консолідації демократії та їхніх політико-культурних чинників. Йдеться про такі інтегральні вияви політичної культури, як довіра до влади, толерантність громадян, їхня політична активність й ефективність, підтримка демократії, визнання її легітимності, протидія виявам авторитаризму тощо [105, с. 894–937]. Особливо насичені соціетальним політико-культурним змістом макрополітичні феномени: виборчий процес, діяльність парламенту, державне управління, політичний режим, громадянське суспільство, міжнародні відносини та ін. Розглянемо основні принципи і методи, які відповідають засадам соціетального підходу і можуть використовуватися для дослідження національної політичної культури.

Оскільки тема дисертації стосується культури (національної політичної культури), то головну роль у дослідженні мають відіграти підходи і методи, що

практикуються в культурології. Своєрідною парадигмою соціетального підходу в дослідженні культури взагалі і політичної зокрема, на наш погляд, може служити «широке» трактування культури (У. Мішлер і Д. Поллак), про що йшлося в попередньому підрозділі. Нагадаємо, що культура в «широкому сенсі» визначається як цілісна органічна система. Вона неподільна на суспільному і не може бути визначена на особистісному рівнях; виражає сутність нації, її можна порівняти з концептом «дух нації»; «утворює генетичний код усього, що в даному суспільстві вважається важливим і значним»; культура в широкому сенсі внутрішньо гомогенна, і це дає відповідь на питання, що об'єднує цю спільноту і виокремлює її серед інших соціумів; вона довговічна і незмінна (трансформується повільно); забезпечує самоідентифікацію членів нації [294, с. 203–204].

Інтеграція загальнонаукових та специфічних методів дослідження, а також залучення методів суміжних наукових дисциплін формує цілісну систему методології дослідницької діяльності. Її можна назвати мегаметодом відповідної науки (наприклад, етнополітичний метод в етнополітології). У цьому сенсі В. Розін веде мову про «метод культурології». Цей метод, стверджує він, «існує не в якості формальних операцій, а як підходи в дослідженні. На їх основі відбувається, як правило, інтеграція і трансформація інших методів (соціологічних, антропологічних, психологічних і т. п.), які збагачують культурологічне пізнання» [401, с. 12–13]. Науковець вважає, що можна виокремити такі основні складові культурологічного методу, які водночас є логічною послідовністю етапів дослідження:

- 1) гуманітарна проблематизація емпіричного матеріалу;
- 2) співставлення культури, що вивчається, з іншими культурами й культурними явищами такого самого типу. «Еталонні» культури можуть бути такими, що передують цій культурі, або є наступними історичними етапами чи синхронними процесами розвитку. Важливо, щоб культури, які порівнюються,

суттєво відрізнялися одна від одної. Саме за допомогою корпоративного методу можна отримати перші важливі характеристики культури, що вивчається;

3) виокремлення базових культурних структур та поєднання їх між собою. На цьому етапі дослідження важливу роль відіграють системний та синергетичний підходи;

4) виявлення культурних феноменів, які зовнішньо суперечать засадам устрою культури, і включення їх у загальну модель. Це забезпечить уявлення про культуру як суперечливу, але збалансовану систему, в якій виникають та вирішуються проблеми, відбувається адаптація до нових умов життєдіяльності людини й народу [401, с.13–14].

У дослідженні культури, в т. ч. політичної, потрібно враховувати й інші теоретико-методологічні положення культурології. Як показує дослідницька практика, важливе значення має суб'єктивна позиція вченого щодо розуміння культурних відмінностей різних груп, спільнот і, в перш за все, націй. Одні дослідники вважають, що всі культури мають спільні сутнісні ознаки, хоч різними є їхні зовнішні прояви; інші навпаки основну увагу звертають на відмінне, абсолютизуючи його. Ще одним можливим критерієм розуміння різного в культурах є порівняння їхньої розвиненості, значущості. Згідно з цим критерієм, одні науковці вважають недопустимим говорити про «вищі» і «нижчі» культури, інші наполягають на тому, щоб досліджувати рівень розвитку культури, її примітивність або досконалість. З огляду на це потрібно визначити позицію, яка є найбільш методологічно коректною.

Російська дослідниця Л. Почебут, враховуючи названі критерії розуміння відмінностей культур (їхня різниця і рівність), звертає увагу на наявність у науковій літературі культурологічного та етнопсихологічного характеру чотирьох тенденцій або дослідницьких позицій: етноцентризму, абсолютизму, універсалізму та релятивізму [381, с. 12–13].) Цю типологію можна проілюструвати за допомогою схеми (рис. 1.1).

Етноцентризм базується на ідеї культурної переваги. Усі світові культури не є рівними за значенням і однаковими за своєю суттю. Власна культура визнається більш розвиненою, досконалою. *Абсолютизм* сповідує однаковість культур. Однак між ними немає рівності. Одні культури цивілізовані, інші – примітивні, одні культури переважають інші.

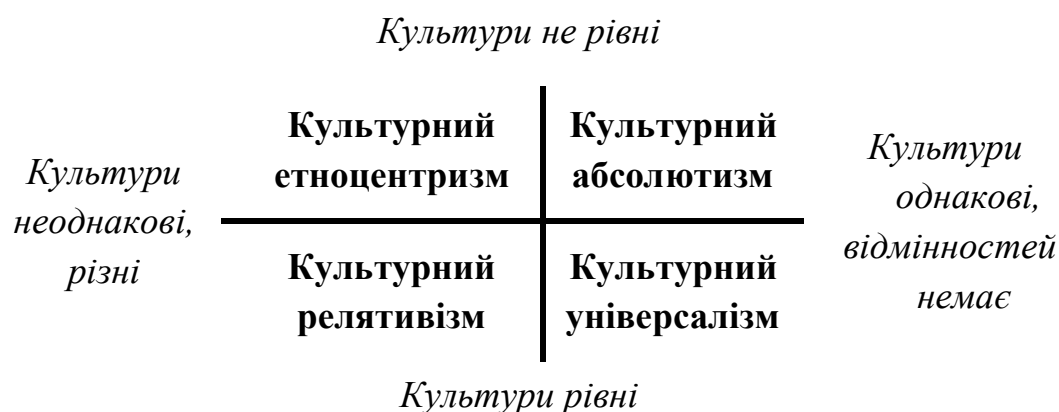

Рис. 1.1. Тенденції трактування культурних відмінностей

Універсалізм спрямований на пошук спільного знаменника або універсалій, за допомогою яких народи можуть розуміти один одного і спілкуватися. З точки зору цього підходу потрібно прагнути до розширення, злиття культур, наприклад їхнього «переплавлення» в одному національно-державному тиглі. Така позиція (і дослідницька, і практично-політична) проявлялася в США (60–70 рр. XX ст.) та СРСР, особливо впродовж останніх десятиліть його існування. До теоретиків ідеї культурного універсалізму на Заході належать відомі американські соціологи й культурологи К. Леві-Стросс, П. Сорокін, Т. Парсонс та ін. *Релятивізм* базується на твердженні рівноцінності культур і одночасному визнанні відмінностей між ними (Л. Леві-Брюль, Ф. Боас, Р. Лінтон та ін.). Ф. Боас сформулював головний принцип культурного релятивізму: культури рівні, але різні. Цей підхід заперечує етноцентричні позиції, передбачає вихід за межі власної культури і спробу зрозуміти іншу культуру, прояв толерантності

представниками різних культур. Саме він, на наш погляд, є найбільш коректним.

Значний пізнавальний потенціал для аналізу соціально-політичних процесів на засадах соціетального підходу має, на нашу думку, метод тріадної кореляції цінностей та орієнтацій, який обґрунтував І. Варзар [49; 50]. Дослідник, творчо осмисливши політичний досвід людства, починаючи зі Стародавніх часів до сьогодення, зробив висновок, що успішними є ті суспільства, які, зважаючи на актуальні потреби соціуму, висували органічно пов'язану між собою невелику кількість соціальних орієнтирів (здебільшого не менше трьох), досягнення (реалізація) яких в умовах оптимального поєднання владного примусу («*violentia*») та поблажливості («*tolerantia*») з боку влади й народу досягали консолідації соціуму та успішного вирішення назрілих проблем [50, с. 30].

Важливою вимогою тріадно-кореляційного методу є усвідомлення того, що має бути в центрі тріади, відіграючи роль перспективного орієнтаційного чинника. «Йдеться про символ такого суспільно значущого фактора..., який своєю вагомою самоцінністю та безперечним авторитетом здатний толерантно, а не віолентно мобілізувати взаємодію/співпрацю усіх трьох «ціннісних пунктів» тріади на реалізацію її соціально-політичної місії» [50, с. 34].

У політико-культурному просторі соціуму постійно натрапляємо на тріади практичного й теоретичного характеру: тріадна структура політичних орієнтацій (когнітивні, афективні та оцінні складові); три види ідеальних моделей політичної культури (парохіальна, підданська, активістська); три групи політичних цінностей – індивідуальні, групові, національні тощо. Використовуючи метод тріадної кореляції цінностей та орієнтацій, можна досліджувати складні політико-культурні явища і процеси, в т. ч. обґрунтувати шляхи та умови формування модерної національної політичної культури.

Для розуміння діалектики політико-культурних процесів, особливо в національному житті, крім поняття «культура», важливе значення мають

терміни «контркультура» та «антикультура». Антикультура відображає антицінності – світоглядні, поведінкові та інституційні зразки, що суперечать принципам гуманізму й прогресу, руйнують особистість, її моральність, підривають суверенність нації і держави. Таким «інструментарієм» здебільшого користуються завойовники чи приховані вороги в середині народу (т. з. «п'ята колона»), а також нечесні політики для захоплення влади та її використання для задоволення власних інтересів. Як зазначають Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко – автори монографії «Культура. Ідеологія. Особистість», – «відокремити культуру від антикультури часом буває надзвичайно важко. Істина відкривається людству не відразу, не водночас і не повністю... Багатьом історичним явищам згодом дають іншу, навіть протилежну оцінку» [99, с. 26].

Поняття «контркультура» використовується для позначення цінностей і настанов, які протистоять фундаментальним принципам, що домінують у цій культурі. На відміну від антикультури, цінності контркультури не суперечать гуманістично-моральним ідеалам, а дають їм інше, новаторське трактування. Саме нові генерації народу є творцями, носіями і пропагандистами нових культурних зразків і проявляють схильність до радикальних дій задля їхнього поширення і закріплення в суспільстві. Тому дослідники політичної культури повинні особливо ретельно аналізувати політико-культурні процеси в молодіжному середовищі та серед нових генерацій політиків. Крім цього потрібно мати на увазі, що альтернативні культурні ідеї та моделі поведінки активно продукуються в кризових ситуаціях.

Значний евристичний потенціал для дослідження національної політичної культури мають антропологічний, аксіологічний та інші традиційні і новаторські підходи до дослідження культури. Так, антропологія, ґрунтуючись на функціональному методі, розглядає культуру як інституційно заданий спосіб задоволення потреб людини та людських спільнот. У монографії «Наукова теорія культури» (1941 р.) Б. Маліновський зазначив: «...Кожна дана культура може бути проаналізована через інститути і... основною спільною міркою всіх

культур є набір типів інститутів» [278, с. 63]. Традиційні політичні інститути можна розглядати не лише як одну з культурних форм політичного життя, але і як вищий рівень розвитку та функціонування національної політичної культури, що ми обґрували в статті «Теоретико-методологічні засади дослідження інституційного рівня політичної культури» (2009 р.) [443].

У контексті антропологічного підходу важливим є з'ясування того, яке розуміння терміна «політика» домінує в суспільстві: ціннісно-нейтральне, ціннісно-зорієнтоване чи цинічне. В теорії політики, антропології та інших наук використовується також поняття «потестарність», «потестарна влада». Воно характеризує владні відносини в родах і племенах, які були до утворення державних інституцій та державної влади. Явище потестарності, в т. ч. потестарної культури, властиве окремим народам, суспільним групам та особам і нині. Потестарні орієнтації та поведінка «базуються не на відрефлексованих уявленнях громадян про свою належність до тієї чи іншої соціальної або національної групи, до держави і суспільства, а на поверхневих, чуттєво-рефлекторних, ірраціональних поглядах, що не дають людині ні розуміння її місця в політичній системі, ні усвідомлення прав, ні взаємної відповідальності індивіда й держави» [496, с. 11]. Носіїв подібних поглядів С. Франк назвав «внутрішніми варварами». Тому, досліджуючи політичну культуру нації, потрібно з'ясувати, наскільки політично зрілою є ця спільнота та її владний прошарок.

Важлива пізнавальна роль соціологічного підходу до дослідження політичної культури пов'язана з тим, що культура тут розглядається насамперед як поняття колективне. Цей підхід спрямований на пізнання її основних соціальних функцій, зокрема консервативної, трансляційної, соціалізації. Культура трактується як форма соціальної пам'яті, механізм трансляції соціального досвіду, спосіб соціалізації членів спільноти.

З точки зору аксіологічного підходу елементами політичної культури є цінності, ціннісні орієнтації та установки. У структурі цінностей прийнято

виокремлювати цінності-об'єкти, цінності-засоби та цінності-умови. Їхнє осмислення має принципове значення для усвідомлення особливого змісту національної політичної культури. На основі ціннісних уявлень формуються ціннісні орієнтації особи, які мають соціетальну природу – «засвоюються із макросоціального середовища, з того ідейного і культурного арсеналу, яким володіє суспільство» [117, с. 166].

Крім перелічених видів цінностей, у структурі політичної культури важливо простежити взаємозв'язок і взаємодію загальнолюдських, цивілізаційних та національних цінностей. На специфіку національних цінностей значний вплив мають цінності цивілізації, до якої вона належить, чи на яку певні сили орієнтують націю всупереч усталеним традиціям. Побудова системи базових цінностей потребує виявлення основного, засадничого принципу. Ним може бути властива всім базовим цінностям ознака, що розкривається через їхню сукупність, завдяки чому пов'язує культуру в єдине ціле. Такою ознакою є орієнтація людини щодо її місця і ролі в суспільстві [279, с. 17–18]. В одних країнах пріоритетним способом соціального існування є індивідуалізм (Західна цивілізація), в інших – колективізм (Східна цивілізація).

Певний пізнавальний потенціал для дослідження національної політичної культури має її когнітивне трактування. У контексті когнітивної парадигми політична культура може бути представлена як «сукупність базових «знань» про суспільне життя, що поділяються переважною частиною соціуму і визначають розуміння конкретних політичних ситуацій і поведінку в ньому» (М. Бірюков) [34, с. 48]. Ці знання охоплюють соціальну онтологію, політичні цінності й операційний політичний досвід.

Проаналізувати культуру як світ артефактів, знаків та смислів, що формують змістове навантаження культури, дає змогу семіотичний (інформаційно-семіотичний) підхід. У його контексті виокремлюють три основні види смислів: знання (те, що дається пізнанням), цінності (те, що

встановлюється за допомогою оцінки) і регулятори (те, за допомогою чого регулюються вчинки, дії) [172]. Інформаційно-семіотична концепція культури, як уже зазначалося, є засадничою в нашому обґрунтуванні національної політичної культури, оскільки вона найглибше проникає в суть феномена культури та є найбільш універсальною з-поміж наявних нині культурологічних систем.

Оскільки в нашому дослідженні мова йде про політичну культуру такого суб'єкта історичного процесу, як нація, то для пізнання цієї культури доцільно використовувати також інструментарій етнополітології та етнодержавознавства, тим більше, що ці наукові дисципліни активно розвиваються в суверенній Україні. Для цього, перш за все, необхідно застосувати т. зв. «критичне етнополітичне мислення». Воно базується на гуманістичних і цивілізаційних принципах і передбачає, як підкреслює О. Картунов, не лише кардинальний розрив з багатьма старими догмами і стереотипами марксистсько-ленінської теорії нації та національних відносин, а й «постійне творче переосмислення етнополітичних процесів, розробку нових теоретичних підходів, нескінченний пошук оригінальних і ефективних шляхів вирішення етнополітичних проблем» [176, с. 44].

Досліджуючи національну політичну культуру, потрібно звертати увагу на сутність і природу нації, уявлення про які зазнали суттєвого переосмислення під впливом критичної етнополітичної думки. Нація – це органічне поєднання етнічного та політичного способів самоорганізації соціуму, що ми обґрунтували в монографії «Національний принцип: етнополітична концепція нації» (2009 р.) [440, с. 79–120]. Національний принцип, зокрема, вказує на те, що в системі цінностей національної політичної культури є власне політичні цінності і політизовані елементи етнічності: мова, історичні традиції, міфи, символи, історична пам'ять народу, які завжди відіграють значну роль у самоорганізації нації.

Важливе методологічне значення для дослідження національної політичної культури має також врахування подвійної – біосоціальної природи етнічних груп і націй. Ця ідея є основою т. зв. біогеодетерміністського підходу до дослідження етнонаціональних феноменів, який обґрунтувала І. Кресіна. Цей дослідницький метод базується на принципі біогеогенної самодостатності етнонаціональної спільноти. На думку авторки, відповідне поняття «адекватно відображає феномен високого рівня адаптації такої спільноти до природних умов, самоорганізації її на власному ландшафтному, етнокультурному ґрунті, особливості вияву механізмів адаптації та самоорганізації у ментальності, етнічних стереотипах, етнічній чи національній психології, міфології, історичній пам'яті, в типах і формах господарювання й, навіть, у міжнародних стосунках та геополітиці конкретної держави» [224, с. 51].

Складові біогеодетерміністського підходу активно використовували М. Костомаров, О. Кульчицький, В. Янів та інші науковці, які досліджували народну вдачу, характер та ментальні риси українців [217; 233; 594]. Його застосування для дослідження національної політичної культури дає змогу з'ясувати вплив біогеогенних чинників на політичні уявлення, прагнення та поведінку народів. Їхнє значення для етнополітичних процесів можна показати на прикладі впливу голодомору 1932–1933 рр. та Чорнобильської катастрофи 1986 р. на національну свідомість, настрої та устремління українців. Використання біогеодетерміністського методу, з одного боку, звертає увагу дослідників на відповідні детермінанти та вияви політичної та інших складових національної культури, а з іншого – застерігає від перебільшення біологічних, геокліматичних та екологічних чинників, їхню абсолютизацію при поясненні етнополітичних процесів.

У дослідженні національної політичної культури важливу роль відіграє етносоціологічний підхід. Він певним чином протистоїть соціологічному, який схильний недооцінювати етнічні чинники, а також етнологічному, який не звертає належної уваги на загальносоціологічні закономірності. Поєднуючи їхні

позитивні можливості, етносоціологічний підхід дає змогу, по-перше, враховувати складну структуру соціуму, дію і взаємодію основних сфер суспільного життя, відмінності між спільнотами і суспільством, а, по-друге, виявляти специфіку політичної культури основних суспільних страт: класів, професійних і демографічних груп тощо, тобто виявляти політичні субкультури.

Важлива конструктивна роль у дослідженні національної політичної культури, зокрема специфіки її змістового і структурного аспектів, належить етноісторичному методу. Вона обумовлена, перш за все, тим, що етнічні спільноти, в т. ч. нації, – це історичні формації людей, які виникали і розвивались за певних історичних умов. Тому дослідник повинен з'ясувати історичні чинники певних соціетальних компонентів культури, виявити історичні пласти культури народу, культурний стрижень нації, який єднає історичні епохи розвитку народу.

У дослідженні нації використовуються такі різновиди історичного підходу, як еволюційно-історичний та дифузійністський (культурно-історичний) (І. Кресіна) [224, с. 52–56]. Перший дає змогу визначити стадії розвитку та ступені зрілості національної культури, простежити історичні тенденції змін, передбачити виникнення нових культурних форм. Другий показує, що історичний прогрес значною мірою зумовлений «культурною дифузією» – просторовим переміщенням культурних цінностей. Її причинами і матеріальною основою були переселення народів, завоювання чужих територій, розвиток торгівлі, транспортних та інформаційно-комунікативних засобів, поширення релігійних віровчень, ідеологій, наукових знань та технологій, формування міжнародних організацій та багатонаціональних держав. Аналіз літератури доводить, що процеси взаємопроникнення, запозичення й експансія культур особливо активно відбуваються з переходом людства до індустріальної доби та побудови відкритих демократичних суспільств. Тому, досліджуючи політичну культуру певної нації, потрібно з'ясувати, з якими культурами

контактував народ, який характер і спрямування мали ці зв'язки. Україна розташована на перетині великих торгових шляхів, стику цивілізацій, світових релігій та міждержавних об'єднань, тому вона була і залишається осередком активних культурно-дифузійних процесів. Без їхнього урахування важко зрозуміти специфіку і стан її національної культури, сучасні тенденції політико-культурних процесів.

Роль історичного підходу в дослідженні етнологічних процесів та його поєднання з логічним осмисленням обґрунтував І. Варзар, запропонувавши т. зв. історіологічний метод, який, на погляд науковця, є «найбільш адекватним» для започаткованої ним науки «політична етнологія». Цей метод синтезує два методологічні принципи – історичний і логічний. Перший розкриває зміст того, що «фактично здійснене», «справді відбулося», «правильне з точки зору історичної правди», «справжній процес розвитку», «повна адекватність істині». Другий – логічний – фіксує такі змістові відтінки як: «має бути (мало відбутися) саме так», «законоподібний процес розвитку», «певний детермінізм у процесі розвитку» та ін. [49, с. 160–161]. Застосування історіологічного методу в політико-культурних дослідженнях полягає в пошуку суттєвих ознак політичної культури нації, очищення її від випадкових і привнесених елементів, з'ясування причинних, генетичних та функціональних зв'язків, які розкривають закономірності формування, функціонування та розвитку національної політичної культури.

Як зазначає І. Варзар, поєднання історичного та логічного принципів має також на меті «відобразити часте в історії людей явище: події, факти, процеси відбуваються таким чином, що зміст у них, так би мовити, лише наполовину є віроподібним, ймовірним («з усього судячи, так воно й повинно було здійснитися»), а на другу половину все ще «не повинно було б здійснитися саме так...» [47, с. 152]. Подібні парадокси («правдоподібні алогізми») нерідко трапляються в політичній історії народів і держав, наприклад, кажуть: «росіянин – старший брат українців і білорусів», а насправді виявляється їхнім

або «братом-близнюком», або навіть молодшим за українців. Парадокси, алогізми та індетермінізми часто спостерігаються і в політико-культурній сфері національного буття. Їхнє пояснення на основі історіологічного методу допоможе розкрити «таємниці» національної культури, подолати певні стереотипи в поглядах на політичну культуру народів.

У дослідженні національної політичної культури, як і багатьох інших етнополітичних явищ, не обійтися без етнопсихоаналітичного методу. Він дає змогу виявити зміст «національного несвідомого в його різних сутнісних формах – національної психології, характеру, міфології, архетипах, етнопсихозах, демонологічних уявленнях, соціальних і політичних утопіях тощо» [224, с. 356]. Скориставшись напрацюваннями етнопсихологів, можна, по-перше, виокремити й осмислити приховані, неявні компоненти національної політичної культури, а по-друге, знайти пояснення відрефлексованим у емпіричних і теоретичних дослідженнях політичним орієнтаціям та ідеалам.

У дослідженні рис національної ментальності та культури поширення набуває етнометрія – напрям етносоціальних досліджень, в якому аналізуються ментальні характеристики різних етнічних груп і націй з використанням формалізованих (математичних методів). «Батько» етнометрії – нідерландський соціальний психолог Г. Хофстед – дослідив основи «економічної ментальності» кількох десятків держав (Вплив культури: міжнародні відмінності трудових цінностей) (1980) [625]. Він обґрунтував міру значного впливу ментальних настанов народів на трудовий процес. Аналіз показав, що виокремлені Г. Хофстедом основні показники економетрії торкаються й інших сфер суспільного життя, в т. ч. й політичної. Йдеться про такі показники, як «індивідуалізм-колективізм», «дистанція влади», «уникнення невизначеності», «маскуліність», «довгостроковість орієнтацій». Етнометрію як кількісно-якісний метод дослідження суспільних явищ потрібно застосовувати дослідникам національної політичної культури. Нині вона активно розвивається в Росії [244; 247].

Важливим методом вивчення національної політичної культури є етнодержавологічний підхід, який розробив Ю. Римаренко. Він відображає роль постійної взаємодії етнонаціональних спільнот і держави як потужного чинника формування зрілої політичної культури народу, зокрема таких її інституційних цінностей, як національна держава, інші національні політичні інститути, традиції державотворення, взаємодія гілок влади, функціонування партійної системи, особливості національного законодавства насамперед конституційного права тощо. В умовах становлення самостійної наукової дисципліни – етнодержавознавство, державологічний підхід формував чималий методологічний інструментарій, який необхідно залучити до досліджень національної політичної культури [400, с. 27–36].

Мова насамперед іде про специфічні методи етнодержавознавства – метод «державницького пріоритету» (розгляд генези політичної культури в контексті державотворення), метод «геополітичного впливу» або «міжнародної кон'юнктури» (виявляє підтримку або блокування процесу суверенізації нації міжнародною спільнотою та позицію нації щодо свого суверенного буття як до вищої національної цінності); метод зіставлення «принципу територіальної цілісності існуючих держав та права націй на самовизначення» (йдеться про оцінку принципів міжнародного права, їхнє неоднозначне тлумачення в ситуаціях боротьби народів за реалізацію права на суверенність і незалежність); метод «трансформації політико-правового статусу етнонаціональних суб'єктів» (зміна статусу обумовлює розвиток і трансформацію національної культури) тощо.

Значний методологічний потенціал для дослідження національної політичної культури мають закономірності та тенденції етнодержавотворчого процесу. Зокрема, закономірності нерівномірного розвитку етносів, циклічного характеру етнополітичної динаміки, тенденції політизації етнічностей, дезінтеграції колоніальних імперій, суверенізації етноспільнот та ін. Потрібно

мати на увазі також діалектику національної політичної культури та міжнародної правової й політичної культури.

У контексті етнодержавологічного методу варто звернутися до характеристики підстав використання інституційного підходу до дослідження політичної культури. Хоч цей метод у певний час зазнав критики і втратив методологічну першість у змаганні з біхевіористським підходом, нині він все активніше залучається до наукового аналізу. Суспільні інститути поділяються на формалізовані і неформалізовані. До останніх належать традиції, обряди, ритуали, неписані правила поведінки і навіть ментальність та політична культура.

Неоінституціоналісти вдаються до формування інституціональних матриць. Їхні моделі дають змогу скласти цілісне уявлення про найбільш загальні характеристики ідеологічного, правового, політичного й економічного середовищ. Так, наприклад, С. Кирдіна запропонувала порівняльні інституційні матриці некомунітарного (західного, чуттєвого) та комунітарного (східного, ідеаціонального) соціумів та їхніх культур [185, с. 177–178]. Чіткі й однозначні кількісні оцінки комунітарності і некомунітарності соціуму та його окремих сфер можна отримати на основі етнометричних замірів.

Отже, органічне поєднання культурологічного, етнополітичного та етнодержавознавчого методів у рамках соціетального підходу та широке трактування культури дасть змогу розкрити зміст соціетальних елементів національної політичної культури та системний рівень культури. Однак потрібно мати на увазі, що соціетальний підхід (методологічний колективізм) до дослідження політичної культури спільнот має бути органічно поєднаний з методологічним індивідуалізмом, який також володіє значним потенціалом у пізнанні цього феномена. Обґрунтування інших методів дослідження національної політичної культури та їхню конкретизацію буде продовжено в наступному розділі дисертації.

Висновки до розділу 1

Культура в її різноманітних сенсах та проявах із античних часів розглядалася як важливий детермінуючий чинник змісту та спрямування політичного життя народів і держав. При тому культура постає як зовнішня, автономна відносно політики система, або як її елементи, що залучені до політичного процесу, або як феномен, що породжений самою політикою та є її невід'ємною складовою. До середини ХХ ст. домінував перший погляд щодо співвідношення культури та політики, хоч паралельно проявлялися й інші трактування діалектики культури і політики. Примітним є також те, що культура, її сутність та структура представлена переважно як духовна сфера суспільного життя, яка тісно пов'язана з психічними складом народу, його характером.

З другої половини ХУІІІ ст. до осмислення культурних чинників політичного життя активно долучають ідею нації та національні цінності, тому на рубежі ХУІІІ–ХІХ ст. культурна детермінація політичного життя набирає націєцентричного характеру й змісту. У цей час дослідження політико-культурної взаємодії переміщається з суто політичного (політико-владного) та політико-соціального рівня на системно-національний, коли нація та національна держава усвідомлюються не лише як основні суб'єкти політичного життя, а й як вищі політичні цінності, які визначають характер і зміст усієї системи політичної культури. Для розуміння колективної природи елементів національної культури та соціетального характеру їхнього функціонування вирішальну роль відіграли такі новосформовані науки, як соціологія, соціальна психологія, психоаналіз, а також теорія нації (націологія), які зосередили свою увагу на макровиявах психіки та культури народів та їхній вирішальній детермінуючій ролі в політичній та інших сферах суспільного життя.

Потреба в з'ясуванні особливостей політичного життя націй післявоєнної Європи та розроблення рекомендацій щодо поширення та утвердження демократії в різних частинах світу спонукала до розробки концепту не лише

«політичної культури», а й «національної політичної культури» («political culture of a nation»). В дисертації зроблено висновок, що суб'єктивістсько-індивідуалістична парадигма політичної культури, опрацьована Г. Алмондом та його послідовниками (С. Вербою, Д. Дівайном, Л. Остіном, Л. Паєм, Д. Полом, У. Розенбаумом та ін.), має як позитивні, так і негативні сторони. До перших належать розробка оригінальних методик дослідження політичних орієнтацій громадян, які замінили не надто ефективний спосіб пояснювати особливості політичного життя народів і держав через аналіз національного характеру та моделей особистості; чітке визначення змісту і структури основних функціональних елементів політичної культури й об'єктів їх відображення, серед яких важливою є національна спільнота; обґрунтування ідеальних типів політичної культури, співвідношення яких визначає специфіку політичного життя націй. До концептуальних та методологічних проблем зазначеного підходу належать неузгодженість трактування сутності і структури політичної культури з наявними у суспільствознавстві загальними теоріями та концепціями культури й звуження елементного складу політичної культури лише до її суб'єктивних складових (політичних орієнтацій, цінностей, вірувань тощо); методологічний індивідуалізм, в рамках якого головним політичним актором, суб'єктом політичної культури та об'єктом дослідження вважається індивід, а не нація загалом. За таких умов поза увагою залишаються колективні (соціетальні) складові національної політичної культури; не враховується специфіка нації як творця й носія політичної культури; не використовуються теоретичні засади націології для обґрунтування базових понять політичної культурології.

Європейський досвід дослідження політичної культури національних спільнот показує, що, з одного боку, увагу до ідей та методик дослідження американських науковців, а з іншого – їхнє критичне переосмислення в плані більш традиційного трактування культури, напрацьованого антропологами; використання історичного підходу до дослідження національної культури та її

політичної складової; більшої уваги до соціетальних елементів політичної культури націй та колективних ментальних настанов; звернення до традиції розглядати політичні процеси під кутом зору взаємодії політичної сфери зі всією системою культури народу, особливо його моральних, релігійних, правових, виробничих, сімейно-побутових традицій та настанов; більш активне залучення національних атрибутів, їхнього ціннісного аспекту до розкриття змісту, структури та функціонування всієї системи національної політичної культури. При цьому звертається увага на роль політичної культури у формуванні та функціонуванні і політичних, і етнічних націй.

Аналіз вітчизняної наукової літератури показав, що тема «Національна політична культура» поки що не стала предметом окремої монографічної чи дисертаційної роботи. Науковці (політологи, соціологи, історики, інші суспільствознавці) для характеристики політичної культури макроспільнот використовують поняття, які стосуються не нації, а держави, її населення, народу: «політична культура населення України», «політична культура українського суспільства», «політична культура українського народу», «політична культура України» тощо. Все-таки чимало науковців вживають поняття «національна політична культура» або близькі за змістом терміни («політична культура нації», «українська політична культура», «вітчизняна політична культура», «політична культура українців» тощо), хоч здебільшого і без належного розкриття їхнього змісту та відмежування від інших політико-культурних понять.

Щодо ставлення до поняття «національна політична культура» у вітчизняній науковій літературі можна виокремити такі дослідницькі позиції: свідоме використання поняття «національна політична культура» та певне його тлумачення як такого, що характеризує один із основних різновидів політичної культури; постановка питання лише про національний аспект політичної культури суспільства, що характеризує її специфіку швидше як форму, а не як глибинний зміст; фактичне ототожнення поняття «національна політична

культура» з термінами «політична культура народу», «політична культура суспільства» чи «політична культура держави (країни)», через що не виявляється специфіка суті і змісту національної політичної культури; невикористання поняття «національна політична культура» через певні причини (дотримання традиції радянського суспільствознавства уникати епітетів «національний», «національне» тощо до політичних явищ і процесів, наукова необґрунтованість поняття, відсутність відповідного терміна у зарубіжній літературі чи його маловживаність, несформованість модерної української нації, фрагментарність політико-культурного простору країни тощо). На цьому фоні варто відзначити позитивні зміни в осмисленні та використанні поняття «етнополітична культура», яке може розглядатись як важлива складова національної політичної культури.

Засадничими положеннями, які розкривають сутність і специфіку національної політичної культури, є ідеї про те, що ця культура формується та функціонує на основі національної свідомості та національної ідентичності членів спільноти, а її концептуалізуючим ядром є національна ідея, яка наповнює складові культури актуальним змістом та інтегрує їх у цілісну систему. Головну роль у системі національної політичної культури виконують соціетальні елементи, що є колективними політичними орієнтаціями та моделями поведінки нації. Складові національної політичної культури потрібно розглядати як культурні відповіді на національні політичні потреби та інтереси, головними з яких є забезпечення суверенності нації та її держави.

Національна політична культура визначається як сукупність історично сформованих на базі національної ментальності, національної ідентичності та національних потреб культурних форм соціетального характеру – політичних знань і уявлень, національних цінностей, ідеалів та ціннісних орієнтацій, національних міфів, символів, стереотипів мислення і поведінки, норм і принципів політичної діяльності, традиційних політичних інститутів та національної ідеї, в яких зосереджена життєво важлива інформація про досвід

народу, що забезпечує ефективне функціонування політичної системи нації, її відтворення на засадах наступності та мобілізацію спільноти на реалізацію національної ідеї.

У структурі національної політичної культури виокремлюють такі рівні: особистісний, соціогруповий, елітний, інституційний, системно-національний. «Національна політична культура» може розглядатися у вузькому сенсі як верхній рівень її структури. Тоді вона є сукупністю тих елементів культури, що сформувалися в процесі життєдіяльності нації як цілісного суб'єкта політики, її культуротворчих зусиль. Однак повна характеристика національної політичної культури охоплює всі рівні політичної культури нації, їхню взаємодію та результат цієї взаємодії.

Поняття «національна політична культура» має вужчий зміст, ніж *«політична культура нації»*. Останній термін означає сукупну політичну культуру всіх суспільних сил, які проживають на території нації (держави). Її складовими, крім власне національної політичної культури, є (можуть бути) культурні системи чи фрагменти з суттєво відмінним, навіть антагоністичним набором цінностей та орієнтацій. *Етнополітична культура нації* охоплює ідеї, установки, моделі поведінки, символи, що відображають етнополітичні процеси і впливають на них. Вона розглядається як важлива складова національної політичної культури.

Відповідно до орієнтації на дослідження системного рівня національної політичної культури, засадничим підходом до пізнання політико-культурної сфери нації обґрунтовано соціетальну парадигму. Оскільки остання базується на соціокультурному підході та розумінні суспільства як цілого, яке володіє інтегральними виявами – структурами, функціями та процесами, – національна політична культура має розглядатися в органічній єдності з політичними потребами й інтересами національної спільноти, її соціальних груп з використанням холістичного, системного та синергетичного підходів.

Враховуючи природу та характер об'єкта та предмета дослідження, дисертант звертається до дослідницького інструментарію культурології, політології та етнополітології, що забезпечують дослідницький процес на соціетальному рівні. В межах культурологічного підходу визнається теоретико-методологічне значення ідеї «широкого трактування культури», яку обґрунтували У. Мішлер та Д. Поллак. Продуктивним є також використання концептів «культура», «контркультура» та «антикультура»; врахування діалектики загальнолюдських, цивілізаційних, національних і соціогрупових цінностей; творче застосування інформаційно-семіотичного, антропологічного, аксіологічного, когнітивного, інтерпретаційного та інших підходів, які розкривають різні аспекти змісту і структури національної політичної культури, зокрема виявляють її базові соціетальні елементи.

У дослідженні політичної культури та її національного різновиду важливо звертати увагу на засадниче трактування політики, що властиве народу: ціннісно нейтральне, ціннісно зорієнтоване, або ж цинічне; з'ясування того, наскільки політично зрілою є ця спільнота та її провідна верства, зокрема на можливі прояви потестарності та потестарної культури в середовищі окремих верств населення. Використовуючи теоретико-методологічні основи етнополітології й націології, доцільно, перш за все, ґрунтуватися на «національному принципі», який трактує націю та її соціетальні компоненти як єдність етнічної та політичної самоорганізації соціуму, та на «критичному етнополітичному мисленні». Продуктивним є також застосування біогеодетерміністського, етносоціологічного, етноісторичного (еволюційно-історичного та дифузійністського), етнопсихологічного підходів та етнометрії, а також обґрунтованих І. Варзарем історіологічного методу та методу тріадної кореляції цінностей та орієнтації. Методологічно продуктивним для дослідження національної політичної культури є також використання процесуального, комунікативного, інституціонального та неоінституціонального, компаративного підходів та моделювання.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ НАЦІЇ

Зріла культура як «продукт» життєдіяльності та основа функціонування й розвитку національної спільноти має цілісний, системний характер. Принципи системної самоорганізації культури поширюються також на її сферні складові, оскільки вони пов'язані з відповідними суспільними підсистемами – економічною, соціальною, політичною, правовою та іншими. Мета розділу – розглянувши національну політичну культуру як соціальну систему і процес, охарактеризувати націю як суб'єкт, носій та «споживач» політичної культури, а політичну сферу життєдіяльності нації – як об'єкт політико-культурної детермінації. При цьому дослідження буде ґрунтуватися на теоретичних засадах системології – науки про системи, синергетиці, яка вивчає закономірності генези і функціонування відкритих, нелінійних і неврівноважених систем, загальній теорії діяльності, суспільних відносин, комунікації та інші концептуальні уявлення про суспільні явища та процеси. Приступаючи до розгляду національної політичної культури як складного, цілісного утворення, матимемо на увазі, що будь-яку систему можна дослідити за допомогою кількох способів аналізу її самоорганізації [469, с. 585].

2.1. Методологія аналізу національної політичної культури як соціокультурної системи та процесу

Ведучи мову про культурні системи, дослідники здебільшого мають на увазі сукупність культурних форм, які впливають на певні суспільні процеси. Інакше кажучи, культурологи, в т. ч. політичні, аналізують системи, сформовані з функціональних елементів культури, тоді як цілісна культурна система охоплює суб'єкт політичної культури, канали, якими поширюються культурна інформація, об'єкти політико-культурного впливу та інститути, які мають регулювати культурний процес. Врахування цього факту дає повне уявлення про феномен культури, його структуру та функціонування.

Потрібно мати на увазі й те, що сукупність культурних елементів та компонентів не завжди утворює систему. На це звертав увагу П. Сорокін, наголошуючи, що в одних випадках культурні форми – це «інтегрована культурна система», в інших – щось подібне на систему – «квазісистему» [654, с. 13, 21, 248]. Про інтегровану культурну систему варто говорити, коли певна сукупність елементів культури об'єднана смисловими, логічними чи причинно-наслідковими зв'язками. Для дослідження культури однаково неприйнятним є як «культурний автономізм», прихильники якого бачать у культурі незв'язаний конгломерат елементів, так і «культурний інтегралізм», який випливає із переконання, що культура суспільства завжди є системним утворенням [654, с. 248].

Інший погляд на системність культури представляє російський культуролог М. Каган – автор відомої праці «Філософія культури» (1996 р.). Культура, на думку дослідника, є четвертою формою буття (перші три – природа, суспільство, людина). Будучи підсистемою буття в широкому трактуванні поняття, вона формується і розвивається за законами синергетики.

Базовий принцип синергетики вимагає розглядати розвиток системи як саморозвиток, тобто як процес, детермінований зсередини. Це означає, що рушійні сили культурних змін містяться в ній самій. М. Каган вбачає ці сили в потребі й здатності людини свідомо, а не завдяки генетично закладеній програмі як у тварин, формувати цілі й вибирати засоби діяльності, необхідні для її досягнення. Тобто в основу розвитку культури закладена свобода людини змінювати власну поведінкову програму для її вдосконалення [159, с. 42].

Важливими умовами використання системного підходу до дослідження певного об'єкта є його цілісність, внутрішня самостійність і автономність. З цієї точки зору виникають певні методологічні труднощі в дослідженні культури, оскільки вона, хоч і відповідає вимозі цілісності, але ніколи не може функціонувати як самостійне, самодостатнє явище, окреме від свого соціального носія, його потреб та інтересів. Культура – не така сама автономна

сфера соціуму, як, наприклад, економіка чи політика; вона – їхня невід’ємна складова. Саме тому культуру потрібно уявляти і досліджувати в нерозривному зв’язку з відповідними сферами суспільного життя, ведучи мову про *соціокультурні* явища і процеси. З іншого боку, системне розуміння культури, як зауважує В. В. Селіванов, стане можливим лише в тому випадку, коли ми «виділимо її в соціумі як відносно автономне явище і наділимо особливими функціями впливу на оточуючий світ, властивими лише їй» [512, с. 58].

Суб’єктом політичної культури, її творцем і носієм є суб’єкт політики. Він формує та приводить у робочий стан елементи культури і через нього, завдяки його енергії, свідомому чи несвідомому використанню культурних форм відбувається вплив на об’єкти політики, політичні явища і процеси. В ролі об’єктів виступають не лише ланки політичної системи, а й самі суб’єкти політики, які насамперед і безпосередньо зазнають впливу політико-культурної сфери. Можна уявити, що між суб’єктом і об’єктом політичної культури розташовані її «робочі інструменти» – знання, цінності, орієнтації тощо, тобто функціональні елементи культури. Схематично модель національної політико-культурної системи представлено на рис. 2.1. В політико-культурній системі виокремлюються суб’єкт і носій політичної культури (нація); культурні форми (елементи культури); об’єкти політико-культурної детермінації, серед яких і сама нація; допоміжні засоби (інфраструктура) політичної культури нації. Елементи політичної культури згруповані в окремі змістові рівні, а саме: 1) політична ментальність; 2) соціально-політична онтологія; 3) політичні цінності та ідеали; 4) політичні орієнтації та установки; 5) політичні норми й інші елементи політичної культури – традиції, міфи, стереотипи, символи, національна ідея тощо. Нація як етнополітична спільнота та творець культурних форм сама стає об’єктом політико-культурної детермінації.

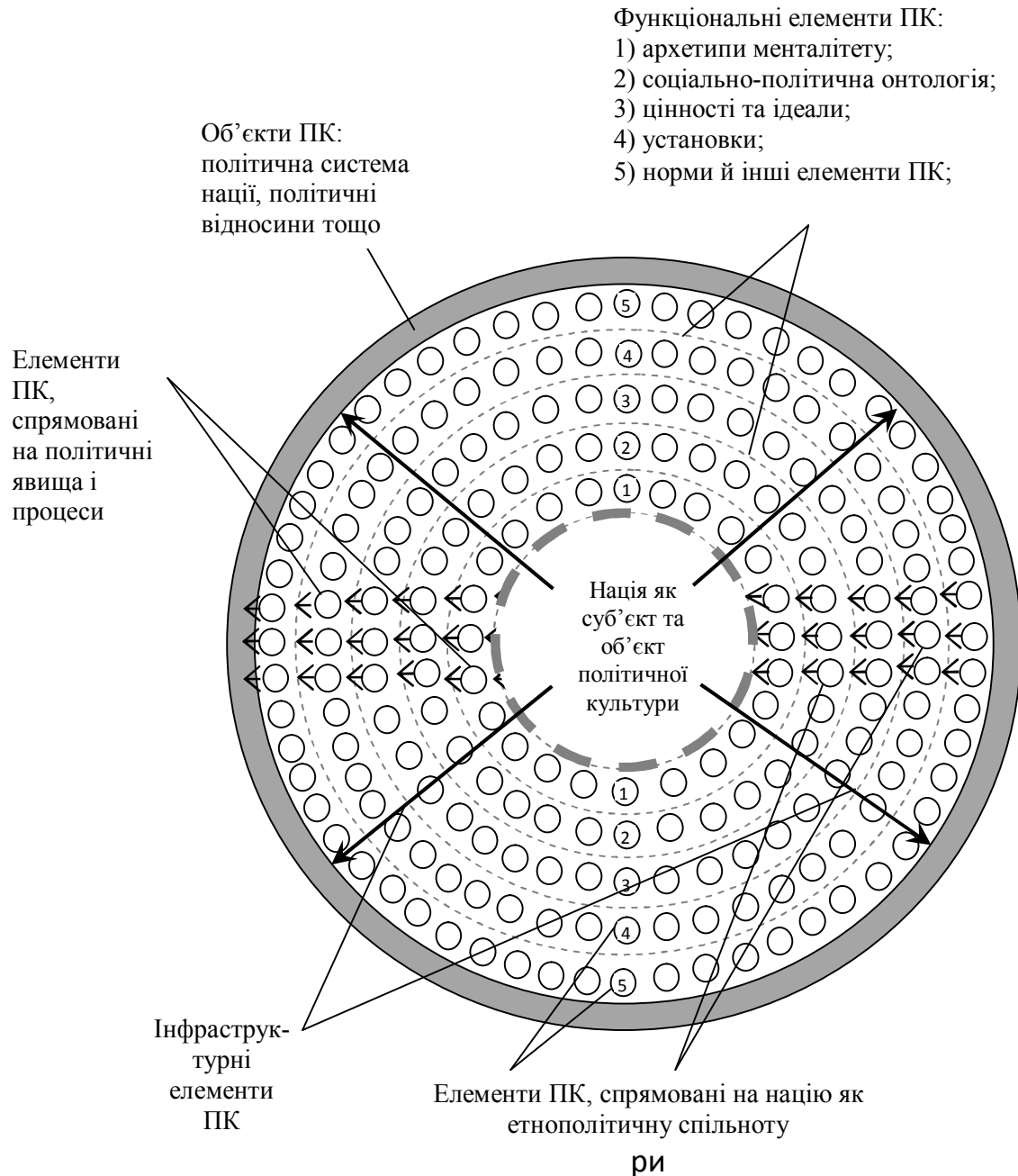

Рис. 2.1. Національна політична культура як система

Для дослідження системних об'єктів методологічно продуктивним є «розгортання» їх у просторі і часі, тобто представлення як процесу функціонування і взаємодії її складових, який охоплює певні етапи, спрямовані на формування чи оновлення системи, виконання нею соціального призначення.

Розглянемо основні підходи до моделювання національної політичної культури як процесу, використовуючи загальну теорію діяльності, суспільних відносин, соціальних орієнтацій, комунікації, та засади структурно-функціонального підходу й синергетики.

Функціональна модель формування національної політичної культури. Національна культура та її політичний компонент належать до органічних, самоорганізованих систем. Зрозуміти причини і механізм генези культури допомагають поняття «культурна потреба» та «культурні відповіді», які обґрунтував Б. Маліновський у праці «Наукова теорія культури» на основі системного та функціонального підходів. У главі «Утворення культурних потреб» він зазначає: «Звичаї та їхні мотиви, форми поведінки, що передаються шляхом навчання, основи організації повинні бути побудовані так, щоб забезпечити задоволення базових потреб» [278, с. 80]. Потреби, зауважує учений, «...ми співвідносимо не з індивідуальним організмом, а швидше зі співтовариством і культурою загалом» [278, с. 80]. Основні потреби людини та культурні відповіді на них дослідник визначив так: 1) обмін речовин – постачання; 2) продовження роду – родинність, сім'я; 3) тілесний комфорт – укриття; 4) розвиток – навчання; 5) здоров'я – гігієна тощо [278, с. 81].

У нації як соціального організму також є життєві потреби, серед яких особливо важливі потреби забезпечення організованості національного соціуму, керованості суспільства, спрямування його розвитку, справедливий розподіл матеріальних благ, захист від ймовірних ворогів, збереження й примноження історичного досвіду тощо. Вони вимагають формування низки інститутів, а саме: національної політичної і правової системи, національної держави, органів законодавчої, виконавчої та судової влади, органів місцевого самоврядування, громадянського суспільства тощо. Отже, досліджуючи певні елементи політичної культури нації, потрібно осмислити національні потреби і адекватність їм культурних відповідей. Враховуючи сказане вище, на рис. 2.2. побудовано модель формування національної політичної культури. Як видно зі

схеми, в процесі практичної політичної діяльності формується політична культура, яка охоплює ідеальні та інституціоналізовані відповіді на життєво важливі потреби суспільства та держави.

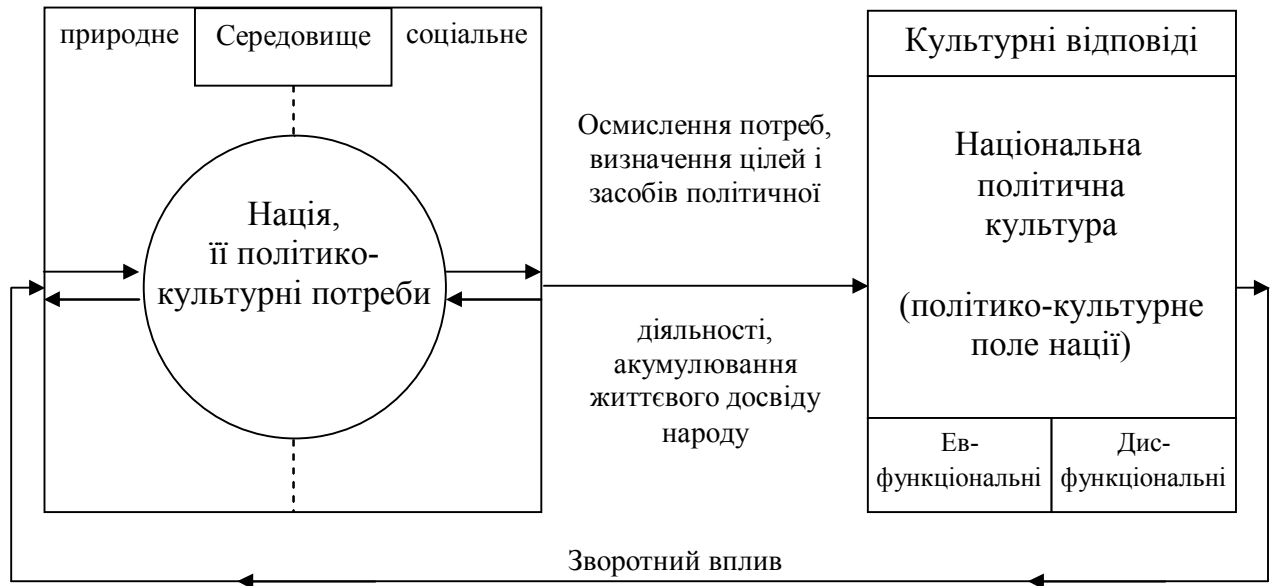

Рис. 2.2 Модель формування національної політичної культури

Структурні функціоналісти Т. Парсонс і Р. Мертон зазначали, що здатність суспільства виживати не може бути прийнята як безумовна дійсність. Останній із них увів поняття «дисфункції» як засіб охарактеризувати наслідки, які ослаблюють спроможність системи до саморегулювання [478, с. 51]. Культурні відповіді на політичні потреби можуть мати не лише позитивні результати (бути евфункціональними), але й негативні – проявлятися дисфункціонально.

Орієнтаційна модель національної політичної культури. Г. Алмонд та С. Верба, як зазначалось у першому розділі, обґрунтували орієнтаційну модель національної політичної культури. У цій моделі нація розглядається як спільнота політично дієдатних осіб держави з їхніми індивідуальними політичними настановами, а політична культура нації – як сукупність цих орієнтацій (рис. 2.3). Політичні орієнтації як політико-культурні феномени мають складну внутрішню структуру і поєднують когнітивні, афективні та оцінні настанови [600, с. 10–16].

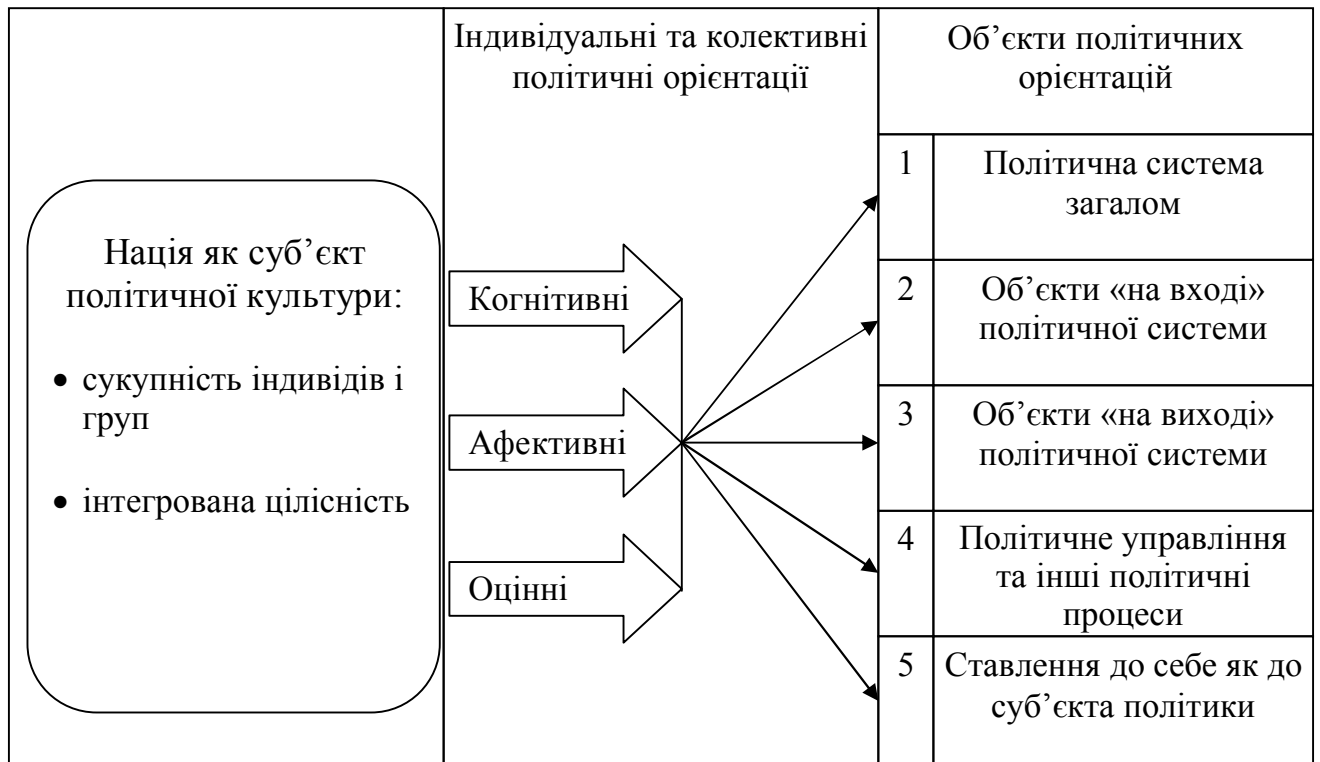

Рис. 2.3. Орієнтаційна модель національної політичної культури

Американські політологи запропонували варіанти визначення основних об'єктів політичних орієнтацій. Так, Г. Алмонд та С. Верба у праці «Громадянська культура. Політичні установки і демократії п'яти націй» (1963 р.) об'єктами політичних орієнтацій вважають такі: а) політична система країни; б) об'єкти «на вході» політичної системи; в) «об'єкти» на виході політичної системи; г) ставлення особи до себе як до учасника політичного процесу [600, с.15–16]. Однак в оновленому виданні цієї праці (1980 р.) науковці внесли суттєві зміни щодо структури політичних орієнтацій. Вони визнали, що буде більш логічним і правильним, якщо визначити такі макрооб'єкти політичних орієнтацій: а) політичну систему; б) політичний процес; в) політичне управління [601, с.27–28]. У. Розенбаум вважав за доцільне аналізувати політичні орієнтації, спрямовані на: а) інститути державного управління; б) «інших» у політичній системі; в) власну політичну діяльність [646, с. 6–8].

Використання орієнтаційної моделі політико-культурного процесу, з одного боку, визначає доволі чіткі параметри структури і змісту національної політичної культури, а з іншого – стикається з багатьма проблемами. Перша з них полягає в тому, що вибір макрооб'єктів політичних орієнтацій дослідниками має суб'єктивний характер, що утруднює порівняльний аналіз політичної культури за даними досліджень різних авторів. З цього приводу російський вчений Е. Баталов зазначає: «Виокремлюючи для аналізу одні орієнтації та ігноруючи інші, дослідник керується, власне кажучи, своєю інтуїцією. І це відбувається значною мірою тому, що у нього відсутнє ясне уявлення про *культурний простір*, чи, інакше кажучи, про ареал політичної культури, який є для її дослідника одночасно і сферою пошуку релевантних орієнтацій» [23, с. 28].

Для вирішення цієї проблеми Е. Баталов пропонує окреслити коло і види політичних відносин, які формуються за участю політичних акторів. Підставою є те, що «відносно сфери політичних відносин культура має *тотальний* характер», тобто вона «розчинена» або «пронизує» усі відносини між учасниками політичного процесу, визначаючи їхню своєрідність і зміст» [23, с. 28–29]. Вибір типів відносин, які визначають структуру національної політичної культури та її зміст, дослідник пов'язує з тим, що політичні відносини – не лише спосіб вияву, а й спосіб існування культури. «Культура, в тому числі політична, – зазначає Е. Баталов, – не в речах (речі – це опредмечена, мертва чи, краще сказати, законсервована культура, яка може назавжди залишитися у латентному стані). Культура – не в головах, не в нервових клітинах мозку (це лише психологічна основа культури). Культура – в конкретних, живих, затихаючих і виникаючих відносинах між діяльними суб'єктами. Немає відносин – немає культури, обмежені відносини – обмежена культура. Саме з цієї причини нація, що володіє багатим культурним спадком, але яка має бідне громадсько-політичне життя, має, як правило, і нерозвинуту політичну культуру» [23, с. 29]. Е. Баталов виокремлює чотири групи «суб'єкт-об'єктних відносин», які характеризують політичне життя

країни і фіксують основний зміст її політичної культури: 1) ставлення неінституційного суб'єкта політичного процесу до інституційного об'єкта, а саме: до політичної системи суспільства і політичних інститутів, які належать до неї, а також до міжнародного співтовариства. Неінституційним суб'єктом політичних відносин виступають індивіди, суспільні групи (класи, прошарки тощо), а коли йдеться про міжнародні відносини, – то нація загалом; 2) ставлення неінституційного суб'єкта до самого себе (воно фіксує самосвідомість суб'єктів, у т. ч. національну самосвідомість, а також ставлення одних неінституційних суб'єктів до інших (індивіда до індивіда, класу до класу, нації до нації тощо); 3) відносини між інститутами політичної системи, а також між міжнародними організаціями; 4) ставлення інституційного суб'єкта до неінституційного [23, с. 30–37]. Політико-культурна сфера нації – це сфера політичних відносин, в якій формується, функціонує і трансформується політична культура. Загалом, погоджуючись із Е. Баталовим, виникає питання про трактування політичних відносин лише як суб'єкт-об'єктних, адже і суспільні групи, і сформовані ними інститути, які мають політичні потреби й інтереси, права та свободи, виступають активними учасниками (суб'єктами) політичних відносин. Друга суттєва теоретико-методологічна проблема полягає у тому, як представити системний, цілісний характер нації і на цій основі виявляти й аналізувати колективні політичні орієнтації. Про своєрідність нації як суб'єкта, носія та користувача політичної культури йтиметься у наступному підрозділі дисертації.

Модель національної політичної культури на основі теорії суспільних відносин. Якщо політична культура функціонує («живе») лише у політичній взаємодії та політичних відносинах, то потрібно змодельовати її формування та функціонування на основі теорії суспільних відносин. Остання звертає увагу на те, що суспільні відносини пов'язані з діяльністю і взаємодією соціальних сил, їхніми потребами та інтересами і завжди функціонують з приводу певного соціального предмета як результату попередньої діяльності людей [321, с. 9–

35]. Проаналізуємо кожний із названих атрибутів феномена суспільних відносин, виявляючи їхній зв'язок із культурою.

Одним із базових постулатів загальної теорії суспільних відносин є положення про те, що ці відносини – один із результатів, «продуктів» життєдіяльності людей. Проте це не означає, що суспільні відносини вторинні щодо діяльності. Сутність їхнього зв'язку полягає в тому, що вони не можуть бути одне без одного. Суспільні відносини є обов'язковою формою, способом будь-якої діяльності. Вони – необхідні рамки, умови людської життєдіяльності, створені попередніми поколіннями. В них акумульований історичний досвід, культура, яка є основою життєдіяльності нових поколінь. Політичні відносини характеризують типові й стабільні зв'язки між взаємодіючими сторонами. Як зазначає А. П. Рачков, суспільні відносини виражають «не весь потік людського життя, а передусім соціально-типові, об'єктивно необхідні взаємодії людей, характерні способи і форми суспільних зв'язків, чи, образно кажучи, код усіх конкретних взаємозв'язків, міжособистісних відносин» [321, с. 22]. Отже, суспільні відносини, в т. ч. політичні, як «код» конкретних взаємин людей близькі за суттю із феноменом політичної культури. Тому можна стверджувати, що політична культура як реальне функціонуюче явище – це усталені в певній країні чи у певній сфері політичної діяльності суспільні зв'язки.

Модель формування та функціонування національної політичної культури, що ґрунтується на теорії суспільних відносин, включає такі елементи своєї структури: взаємодіючі політичні суб'єкти (сторони відносин), соціальні предмети, як важливі складові національного організму, що є об'єктами політичних відносин, потреби та інтереси сторін, які реалізуються в процесі взаємодії; усталені відносини політичних акторів як культурні форми (рис. 2.4).

Усталені політичні відносини можуть мати форми як ідеального, так і матеріального характеру, тобто формуватися навколо ідеальних (цінності,

Рис. 2.4. Модель формування та функціонування національної політичної культури, що ґрунтується на теорії суспільних відносин

ідеали, норми, принципи, ідеї тощо) та матеріальних (влада, інститути державного управління, органи самоврядування, традиції, моделі поведінки та ін.) соціальних об'єктів. Елементи політичної культури функціонуватимуть лише після проникнення елементів культури в реальні політичні відносини.

Політичні відносини, як і будь-які інші, формуються і функціонують стосовно певного соціального предмета як результату людської діяльності. Сутність предметного характеру політичних відносин – не в предметно-речовій формі вираження, а в їхній зумовленості певним об'єктом, предметом. У цьому сенсі безпредметних відносин не буває. Соціальними предметами, що зумовлюють політичні відносини, є влада, її засоби, цілі, політичні цінності, символи, ідеї, традиції тощо.

Коли мова йде про національні політичні відносини, соціальними предметами виступають насамперед суверенітет нації, її соборність, національна держава і політична система загалом, державна мова, національна культура, традиції, національна церква тощо. Варто зазначити, що для нації як етнополітичної спільноти роль соціальних предметів у політичних відносинах відіграють як політичні об'єкти, так і елементи етнічності духовного характеру, особливо ті, що найбільшою мірою сприяють консолідації народу.

Характеристика суспільних відносин неможлива також без з'ясування потреб та інтересів взаємодіючих сторін, адже потреби мають вирішальне значення для визначення тих предметів, стосовно (чи з приводу) яких формуються суспільні відносини. З іншого боку, саме через потреби люди пов'язані одні з одними й таким чином формують суспільні відносини. Потреби набувають конкретного виразу і спрямування в інтересах. Тому суспільні відносини проявляються у формі інтересів, які фіксують практичні політики чи науковці. Нація як спільнота має спільні інтереси, які визначають ті елементи історичного досвіду, які набувають статусу складових політичної культури. Модель національної політичної культури, що розроблена на основі теорії суспільних відносин, спрямовує дослідника на виявлення життєво важливих потреб та інтересів і пов'язаних з ними елементів політичної культури нації. Інтерес, його зміст є критерієм відбору дійсних та актуальних політичних цінностей. Саме тому дослідження національної політичної культури має передбачати з'ясування актуальних політичних інтересів нації, які зумовлюють створення відповідних елементів її політичної культури.

Розглядаючи національну політичну культуру в контексті теорії політичних відносин, потрібно також мати на увазі наявність двох рівнів останніх: соціально-політичного та політико-організаційного. Річ у тому, що зміст соціальних відносин – це не лише відповідні зв'язки і структура суспільства (економічна, політична тощо), а й позиція суб'єктів, усвідомлення їхніх інтересів, сприйняття суб'єктами свого становища та статусу інших учасників історичного процесу.

Специфіка соціально-політичного рівня аналізу політичних відносин «полягає в акцентуванні уваги на інтересах і свідомості суб'єктів, їхній культурі, волі і здатності діяти» [32, с. 97]. Термін «соціально-політичне» умовний, адже будь-яка форма політичної активності одночасно має і моральний, і правовий зміст та органічно пов'язана з усіма соціокультурними процесами, що відбуваються в соціумі. Соціально-політичний стан суб'єктів

найбільш конкретно виражаються в політичному режимі, що утвердився в суспільстві, ставленні до нього громадян, їхній культурі.

Сенс організаційно-політичного рівня політичних відносин у тому, що розвинута політична свідомість, цінності та ідеали членів громади самі не утворюють політичної системи. Для цього необхідні політичні організації, принципи і норми, на основі яких відбуватиметься врегулювання стосунків між усіма суспільними групами та політичними інститутами. «В результаті, – зауважує Г. Белов, – первинні політичні відносини стають розгорнутими, набувають чіткої форми, виходять на інституційно-організаційний рівень, виступають як функціонування політичної системи» [32, с. 127]. Отже, відносини між політичними інститутами є вторинними політичними відносинами. Це – інституційно-організаційний рівень політичних відносин, який зумовлює певний тип політичного режиму. На наш погляд, на другому рівні політичних відносин формується і функціонує вищий рівень національної політичної культури – інституційний, який забезпечує практичну реалізацію політичної ідеології, сформованої на базі певних групових інтересів: ідеологем, ідеалів, міфів, мрій тощо.

Комунікативна модель національної політичної культури. Підставою для використання комунікативного підходу до аналізу політичної культури нації є той факт, що культура та її елементи формуються в процесі спілкування та взаємодії людей у межах певної спільноти. У культурі закріплюються найбільш типові й ефективні зразки такої комунікації. З іншого боку, функціонування культури можливе лише в процесі взаємодії членів соціуму. З цієї точки зору комунікація – один із важливих способів буття культури, виконання нею соціального призначення. «Культура комунікує зразками (patterns)», – зазначав відомий американський політолог К. Дойч [123, с. 552]. Без комунікації неможлива також трансформація культури, її розвиток, адже саме в процесі спілкування відбувається «природний відбір» актуальних ідей, способів і форм

життєдіяльності. Зрешт, саме завдяки комунікативним зв'язкам формується і підтримується цілісність культури, її системність.

Використовуючи базові ідеї теорії комунікації, К. Дойч розробив комунікативну теорію нації, суть якої в тому, що в модерну (індустріальну) епоху суттєво зростають комунікативні можливості суспільства, а це приводить до становлення національних культур, які мають ознаку комплементарності (здатність елементів культури доповнювати і замінювати один одного) [123, с. 546–566].

Враховуючи сказане, національну політичну культуру можна моделювати як комунікативний процес (див. статтю автора дисертації «Комунікативна модель національної політичної культури» [453]).

Представляючи політико-культурний процес, потрібно мати на увазі, що політична комунікація має дві складові. На первинному рівні відбувається політико-культурна комунікація – передача і засвоєння культурних цінностей, зосереджених у політичних артефактах. На цій основі виробляється і транслюється актуальна на певний момент політична інформація про потреби та інтереси суспільних груп, яка зумовлює практичну дію та поведінку політичних акторів (вторинний рівень комунікації). Базова (політико-культурна) комунікація щодо актуальної відіграє роль передумови зацікавленого ставлення адресата до отриманої інформації, актуалізації ним набутого досвіду, вмінь і навичок. Щоб глибше усвідомити сказане, проаналізуємо структуру та функції комунікативного процесу.

Комунікацію здебільшого визначають як процес, через який певна інформація передається від її джерела до адресата з метою впливу на спосіб мислення та поведінки останнього. Отже, йдеться про чотири елементи моделі комунікації: джерело повідомлення; інформація, що передається; споживач інформації; комунікативний ефект. Відомі й більш розширені моделі комунікативного процесу. Так, Дж. В. Ньюстром і К. Девіс виокремлюють у ньому вісім елементів, пов'язаних із рухом інформації: створення ідеї, її

кодування, передача через певні канали адресатові, отримання повідомлення, його декодування, сприйняття, реагування і зворотний зв'язок [316, с. 54–55]. Науковці звертають особливу увагу на три останні етапи комунікативного процесу. Після того, як адресат декодував повідомлення (у нашому випадку – розкрив для себе зміст елементів культури: цінностей, ідеї, норм, символів, міфів тощо), він може прийняти чи відкинути його. На процес сприйняття політико-культурної інформації впливатимуть такі чинники, як авторитет комунікатора, відповідність культурної інформації цінностям та інтересам адресата, характерні для спільноти традиції, ментальні риси тощо.

Наступний крок комунікації – використання інформації – є вирішальним і залежить насамперед від адресата. Навіть тоді, коли той сприйняв повідомлення, культурна настанова може бути не реалізована. Нині серед громадян є чимало осіб, що здобули освіту, володіють знаннями, зокрема про народні традиції та конституційні права, але не користуються ними в практичному житті. Основними причинами цього найчастіше є політична апатія, матеріальна скрута, національний нігілізм тощо.

Зворотний зв'язок – це реакція на повідомлення. Вона замикає комунікативний контур і стає передумовою нового інформаційного циклу. Варто зауважити, що повноцінна демократична політична комунікація має діалоговий, а не односпрямований характер. Саме двостороння (суб'єкт-суб'єктна) комунікація – необхідна умова для прийняття рішень елітою та суспільними інститутами з метою забезпечення належної політичної соціалізації населення, підвищення рівня національної свідомості, патріотизму тощо.

Розробляючи комунікативну теорію нації, К. Дойч особливу увагу звернув на таку ознаку комунікативного процесу, як комплементарність. «Спільнота, – зазначав він, – яка уможливорює, щоб спільна історія вела до нагромадження спільного досвіду, є спільнотою взаємодоповнювальних (complementary) комунікативних звичок і засобів» [123, с. 556]. Саме ознака комплементарності

вказує на те, що йдеться про народ як спільноту, а успішний тест на комплементарність дає змогу судити про комунікативну ефективність будь-якого комунікативного обладнання. Швейцарці, зазначає К. Дойч, можуть говорити чотирма мовами і водночас діяти як один народ, оскільки кожен з них має достатньо засвоєних звичок, уподобань, символів, спогадів та особистих асоціацій, які в сукупності дають змогу швейцарцю більш успішно спілкуватися саме із швейцарцем, аніж з людиною, яка говорить тією самою мовою, але належить до іншого народу.

Етнічна комплементарність ширша за обсягом її дії від класової чи професійної, але «національності перетворюються у нації, коли отримують реальну силу для підтримки своїх прагнень», якою є національна держава. Апарат примусу, вважає К. Дойч, має бути «...сильним настільки, щоби пошанування команд із достатньою ймовірністю могло сприяти поширенню звичок добровільного їх виконання» [123, с. 556]. Останнє означає утвердження національної політичної культури, яка стає основою політичної комунікації та єднання членів спільноти.

Сказане про комунікативний процес, комунікативну концепцію нації та комунікативні ознаки культури, дає змогу сконструювати комунікативну модель національної політичної культури (рис. 2.5).

Роль відправника культурної інформації відіграють творці національної культури: національна еліта, народні маси, суспільно-політичні інститути. Формування культурно значимої політичної інформації – це тривалий процес усвідомлення народом своїх життєвих потреб та інтересів і формування необхідних розумінь у формі знань, цінностей і регуляторів. Вони мають бути закодовані й накладені на певні матеріальні носії (перший і другий крок політико-культурного комунікативного процесу). Третій крок – трансляція політичного досвіду, ідей, ідеалів тощо народним масам, чиновництву, політикуму загалом. Для цього комунікатор – суб'єкт політичної культури, – використовуючи політичні інститути (партії, державні органи, заклади освіти,

засоби масової інформації тощо), формує канали комунікації,

Рис. 2. 5. Комунікативна модель національної політичної культури

які мають донести політичну культуру до членів нації, котрі мають потребу у використанні історичного досвіду, традицій, ідеалів, норм у практичній діяльності. Основними каналами комунікації в політико-культурній сфері є неформальні контакти представників еліти, членів нації між собою; державні органи, громадсько-політичні організації; система масової комунікації; комунікативні ситуації: виборчі кампанії, референдуми, інші масові заходи. Каналам поширення політико-культурної інформації, на наш погляд, у науковій літературі приділяється мало уваги, тоді як їхнє ефективне функціонування значною мірою визначає дієвість політичної культури. Відомо, що

супротивники, не маючи змоги швидко заблокувати характерний для поневоленого народу політико-культурний процес, «витравити» зі свідомості його цінності та історичний досвід, завжди вдавалися до руйнації саме матеріальних носіїв та каналів поширення національної культури.

Трансляція політико-культурних елементів у соціум формує у ньому політико-культурну сферу – середовище, з якого суб'єкти політичної діяльності черпають культурні цінності, використовують їх для успішної реалізації цілей і завдань. Серед сукупності соціетальних елементів національної політичної культури особливе значення мають комплементарні складові, які відповідають потребам та інтересам нації, взаємно доповнюють і можуть замінювати один одного в політичних процесах.

Ефективному функціонуванню каналів політико-культурної комунікації можуть перешкоджати спонтанні чи навмисно сформовані бар'єри – міфи та стереотипи минулих епох, ворожа пропаганда, інформаційна блокада тощо. Чимале значення для ефективної культурної комунікації має соціально-економічний, політичний, ідеологічний та морально-психологічний контекст формування та функціонування національної політичної культури.

Об'єктом політико-культурної комунікації є когнітивна та ціннісно-нормативна сфери суб'єктів національної політики. Сприймавши політико-культурну інформацію, член спільноти формує чи корегує свою ціннісну систему, засвоює зосереджений в ідеологемах, міфах, символах, ідеалах сенс, що визначатиме його політичні орієнтації та практичні дії.

Потрібно розмежовувати поняття «суб'єкт», «носій» та «інститут національної політичної культури». Перший стосується творця культурних цінностей, який формує та вибирає ефективні політичні ідеї і засоби діяльності. Носії політичної культури – члени національної спільноти, які знають політичні традиції і цінності й передають їх від покоління до покоління. Це національна еліта та національно свідомі рядові громадяни країни. У широкому розумінні «носій політичної культури» – це вся політична реальність (явища і процеси

політичного життя), в яких зосереджена культурна інформація і з яких її «зчитують» політичні актори. Політико-культурні інститути – відносно стійкі утворення формального та неформального характеру, які акумулюють політичну культуру, забезпечують її трансляцію у політичне середовище та проводять політичну соціалізацію населення. Саме вони відповідають за збереження досвіду і традицій народу, формування ефективних каналів політичної комунікації, захист політико-культурного простору від проникнення чужих цінностей та ідеалів. Таке завдання реалізує національна держава, політичні партії та громадські організації, а також, як свідчить історія України, і релігійно-освітні братства, добровільні військові формування – Запорозька Січ, Українська Повстанська Армія тощо.

Політико-культурна комунікація має, на наш погляд, ознаки основних видів комунікації: 1) як спілкування, в якому відбувається рівноправна суб'єкт-суб'єктна взаємодія; 2) суб'єкт-об'єктні відносини, властиві комунікативній діяльності у формі управління (в ньому комунікатор розглядає реципієнта як об'єкт комунікативного впливу та засіб досягнення цілей); 3) як об'єкт-суб'єктні відносини, властиві комунікативній діяльності у формі наслідування (реципієнт обирає комунікатора як зразок для наслідування, а останній може й не усвідомлювати своєї участі в комунікації) [470, с. 77]. Взаємодія на основі політико-культурних форм – це і зацікавлений обмін культурними цінностями між членами нації, і цілеспрямований вплив творців культури та органів влади на народ з метою формування певного типу політичної культури, і творче наслідування світоглядних рис та поведінки національних героїв, авторитетних політиків та громадських діячів. У більшості випадків суб'єкт політичної культури не адресує політико-культурну інформацію конкретним суб'єктам і не вимагає реакції на неї певним чином. Політичні актори діяльності свідомо й добровільно вибирають із політико-культурної сфери потрібні зразки, чи діють, керуючись самостійно сформованими настановами. Звідси випливає висновок, що суб'єкти політичної влади, які одночасно є суб'єктами політичної культури,

мають проводити цілеспрямовану політику у сфері культури. Це стосується насамперед політичної соціалізації підростаючих поколінь, підготовки державних службовців, які повинні володіти надбаннями національної культури, зробити їх власними переконаннями, щоб успішно втілювати державну політику в різних сферах суспільного життя.

Комунікативна модель національної політичної культури органічно вписується в комунікативну теорію нації. Особливе пізнавальне та практичне значення має ідея комплементарності комунікативних засобів. Національна політична культура та її елементи як важливі засоби соціальної комунікації мають володіти властивостями взаємної доповнювальності, що, з одного боку, є необхідною умовою нагромадження політичного досвіду, а з іншого – примножує комунікативну ефективність, без якої неможлива національна єдність. Зважаючи на сучасний стан українського соціуму, його несконсолідованість, можна зробити висновок, що нинішня політична культура в Україні не володіє достатньою комплементарністю і тому не виконує свого соціального призначення. Держава та політичні інституції мають розробити і реалізувати ефективну програму політичної соціалізації населення, створивши умови для політико-культурної творчості народу в умовах демократії та верховенства права.

Синергетична модель динаміки національної політичної культури. Синергетичний підхід до аналізу національної політичної культури дає змогу сформулювати принципову модель її розвитку. Оскільки ця культура є відкритою, неврівноваженою і нелінійною системою, то в її функціонуванні та розвитку мають проявитися самоорганізаційні, синергетичні закономірності. Те, що формування та розвиток політичної культури нації відбувається спонтанно, зсередини, за рахунок внутрішніх сил і протиріч, ми з'ясували вище (детермінуюча дія політико-культурних потреб нації).

Один із базових самоорганізаційних законів полягає у тому, що складні системи, вичерпуючи свій ресурс і зазнаючи послаблення структурних зв'язків, у

певний момент переструктуровуються, утворюючи нову цілісність. Момент, коли відбувається самоорганізаційна перебудова, називається біфуркаційним. Точці біфуркації відповідає такий набір параметрів, за яким стан системи переходить допустимі порогові величини врівноваженого функціонування: внутрішні сили уже не можуть утримувати коливань її елементів у допустимих межах. За цих умов відбувається перехід системи до нового динамічного режиму. Особливість такого переходу в тому, що він детермінований не так чинниками минулого, чи сьогодення, як взаємодією випадкових коливальних рухів – т. з. атракторів. Поняття «атрактор» (від лат. – притягувати) виражає реальні структури нелінійних відкритих систем, що притягують дифузійні потоки, на які виходять процеси еволюції системи. Наочно це можна уявити у вигляді конуса лійки, яка спрямовує рух сипучих тіл до свого центра, незалежно від їхнього початкового розташування. Тому коли система в точці біфуркації потрапляє в поле притягання певного атрактора, вона обов'язково еволюціонує до нового стану.

Сказане вище пояснює також суть нелінійного розвитку систем. Річ у тім, що в процесі зміни параметрів середовища система втрачає рівновагу і виникають як мінімум два можливих напрями розвитку. Вказуючи на унікальність точок біфуркації, І. Пригожин зазначив, що «...у них стан системи втрачає стабільність і може розвиватись у бік багатьох різноманітних режимів функціонування» [383, с. 11]. Неможливо передбачити, якими шляхами може розвиватися система. Оскільки складні системи, особливо соціальні, часто бувають у нерівноважному стані, то процес їхнього розвитку можна уявити як каскад біфуркаційних процесів, що або переструктуровують систему і спрямовують її розвиток за траєкторією ускладнення, або зумовлюють її дезінтеграцію.

Сила процесів, які розгортаються зсередини суспільного організму, пов'язана із природним добром, який забезпечує пошук найбільш ефективних способів вирішення суспільних проблем. «Суспільство, – зазначав Ф. Гаск у

книзі «Суспільство вільних», – розвиваючись, рухається вперед не ідеями уряду, а відкриттям нових шляхів і методів у процесі проб і помилок, інколи доволі болісних». Тому суспільству «...потрібні умови, сприятливі для того, щоб невідомий індивід за невідомих обставин міг би зробити крок уперед; однак саме цього не може забезпечити ніяка вища влада» [477, с. 561]. Головною умовою спонтанного процесу є переважний вплив у суспільному житті чітко визначених і сталих правил людської поведінки. Провідну роль серед них відіграють загальнолюдські морально-етичні цінності, принципи і норми. Вони – база й еталон для формування нормативів міжлюдських відносин у різних сферах життєдіяльності.

У реальному житті спонтанні порядки поєднуються зі свідомо сформованими. Однак коли перші підпорядковуються другим і ця тенденція наростає, таке суспільство, як показує історія ХХ ст., рухається до тоталітаризму. Це пояснюється тим, що мораль, право, традиції підпорядковуються поставленій меті – проекту, задля реалізації якого влада закликає жертвувати усім і силоміць змушує людей досягати «високої» мети. У вільних, відкритих суспільствах формуються спонтанні порядки, які є домінуючою формою життєустрою. У книзі «Згубна самовпевненість» Ф. Гаєк зазначав: «Виникнення нашої цивілізації і збереження її надалі залежить від феномену, який можна найточніше визначити як «розширений порядок людського співробітництва»... Для розуміння нашої цивілізації необхідно збагнути, що цей порядок склався не внаслідок свідомого задуму чи наміру людини, а спонтанно» [553, с. 15]. Спонтанні порядки і природний відбір забезпечують розвиток національної культури та інтелектуального потенціалу соціуму, гуманізують його.

Політична культура нації, яка вичерпала свої потенціальні можливості й не може далі виконувати роль основи функціонування, відтворення і розвитку політичної системи, затримує суспільний розвиток, втрачаючи свою легітимність. Це призводить до поглиблення політичної кризи. У результаті

біфуркаційного стрибка відбувається формування основ нової політичної культури, яка виборює свій домінуючий статус, конкуруючи з іншими субкультурами (старими і новими). Таким є перехідний стан політико-культурної системи. Далі настає період динамічної рівноваги і гармонії нової (оновленої) національної політичної культури (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Динаміка національної політичної культури з точки зору синергетичного підходу

Етапи трансформації національної політичної культури	Характеристика стану національної політичної культури
Ефективне функціонування раніше сформованої політичної культури.	Стан динамічної рівноваги, гармонії. Ентропія – мінімальна.
Зниження ефективності національної політичної культури. Втрата легітимності, деструкція.	Стан нестабільності, хаосу. Ентропія наростає.
Спонтанно формується політико-культурний атрактор. Певні елементи національної політичної культури швидко завойовують прихильність членів нації.	Політико-культурна система переструктурується, оновлюється. Рівень ентропії високий.
Точка біфуркації. Відбувається «природний» відбір з-поміж кількох варіантів розвитку політико-культурної системи.	Відбувається стрибок до нової якості політичної культури.
Нова політико-культурна система (як субкультура) стає домінуючою.	Субкультури чи їхні фрагменти, які не витримали випробовування на ефективність, стають маргінальними. Рівень ентропії знижується.
Функціонування оновленої національної політичної культури, яка відповідає новим завданням і новій структурі політичної системи суспільства.	Стан нової динамічної рівноваги, гармонія. Ентропія мінімальна.

Ідея суверенного статусу української нації була атрактором революційних перемін в українському суспільстві у 1990–1991 рр. Із здобуттям незалежності в Україні почала формуватися цілісна система національної політичної культури, основи якої відображені в Конституції України, прийнятій 1996 р. Активному

процесів становлення і утвердження усіх складових системи національної політичної культури в нашій державі перешкоджають такі чинники, як відсутність глибокого усвідомлення життєвих потреб та інтересів українського соціуму, затяжні дебати щодо моделі модерної української нації та української держави, відсутність консенсусу у питаннях змісту національної ідеї тощо.

2.2. Політико-культурна суб'єктність нації з точки зору холістичної методології

Поза увагою дослідників часто залишаються соціальні сили, які створюють політичну культуру – її суб'єкти, творці, а також сам процес формування політичних цінностей. Питання про політико-культурну суб'єктність нації як системного цілого, колективну особистість, її здатність формувати і проявляти загальнонаціональні орієнтації та колективну поведінку ще відкриті. Крім того, в науковій літературі час від часу ставиться під сумнів реальний сенс поняття «національна політична культура», оскільки різні суспільні групи, не кажучи про окремих членів спільноти, визнають суттєво відмінні політичні цінності та ідеали [105, с. 885; 630, с. 20]. Стає очевидним, що як у визначенні категорії «суспільство» (де проблема полягає у розумінні цього поняття як сукупності характерних рис індивідів чи як системної якості цілісного організму), так і в дослідженні суб'єктів політичної культури є дилема щодо визначення, хто є суб'єктом культуротворчості: індивід, суспільна група чи національний соціум загалом.

Поняття «суб'єкт» (від лат. *subjectus* – той, що в основі, від *sub* – під і *jacio* – кидаю, закладаю основу) позначає носія предметно-практичної діяльності і пізнання (індивіда чи соціальну групу), джерело активності, що спрямована на об'єкт [540, с. 633]. Якщо в класичній політико-філософській парадигмі поняття «суб'єкт політики» та «об'єкт політики» чітко розмежовувались, то новітні політологічні течії в середині ХХ ст. відходять від використання опозиції «суб'єкт–об'єкт». Вони замінюються універсальними

поняттями «політичний актор» чи «політичний агент», оскільки категорії «політичний суб'єкт» та «об'єкт» мають співвідносний характер.

Оскільки в суспільстві діють різні види політичних акторів, то виникає проблема їхньої класифікації. Найбільшого поширення набула типологія політичних суб'єктів, яку запропонували Г. Алмонд і Г. Пауелл. Вона враховує ступінь і форму групової ідентичності й містить чотири види суб'єктів: *аномічні* – буквально «незаконні», ті, що утворюються спонтанно й епізодично (народні бунти, маніфестації тощо); *асоціативні* – легалізовані об'єднання, які мають організаційну структуру й апарат управління (профспілки, молодіжні об'єднання тощо); *неасоціативні* – об'єднання, в яких наявний безпосередній людський контакт, але відсутня чітко визначена організаційна структура (групи інтересів, неформальні групи тощо); *інституційовані* – угруповання в межах формальних політичних структур, інститутів, які мають значні можливості використання суспільних ресурсів (фракції у парламенті, відомчі корпорації бюрократів тощо) [610, с. 68–70]. Нація як етнополітична спільнота, в якій діалектично поєднані етнічний та політичний способи самоорганізації соціуму, є одним із головних політичних суб'єктів сучасного світу. Її особливість полягає в тому, що це уявлена спільнота, при чому, як зазначає Б. Андерсон, – «уявлена як генетично обмежена і суверенна» [10, с. 22]. І хоч представники нації «ніколи не знатимуть більшості із своїх співвітчизників, не зустрічатимуть і навіть не чутимуть нічого про них» [10, с. 22], проте її члени в умовах демократії можуть реально, а не уявно, брати участь у формуванні органів самоврядування та прийнятті політичних рішень, які впливатимуть на життєдіяльність спільноти. Питання дослідження політико-культурної суб'єктності нації автор дисертації розкрив у статті «Нація як суб'єкт політичної культури» [455].

«Суб'єкт» у культурологічному трактуванні – це «соціальна спільність чи конкретний індивід, що реалізує в системі предметно-практичної діяльності культуротворче начало, споживання і духовне освоєння об'єктів культури,

відтворення себе як людини певної історичної епохи» [562]. У широкому розумінні «суб'єкт культури» – це всі, хто продукують щось нове: ідеї, предмети, технології, засоби діяльності, моделі поведінки, інститути тощо, які згодом відіграють роль взірця чи орієнтира в життєдіяльності людей, а також сприяють розвитку їхніх суб'єктних властивостей. Культуротворчість потребує свободи мислення і дії, відповідного рівня розвитку індивідуальної чи колективної особистості, натхнення. У сфері політики продукування новацій відбувається як у спеціально організованому, цілеспрямованому процесі, так і в повсякденному житті політичних акторів. Однак не все новостворене (цілеспрямовано чи самочинно) набуває статусу політичної цінності, а лише те, що випробуване часом і забезпечує прогрес.

Сформовані елементи культури поширюються серед народу, наповнюючи простір спільноти чи держави. Їхніми носіями стають широкі верстви населення, які сприйняли цінності культури і передають їх із покоління в покоління, оберігають від чужого впливу.

Нація як особливий тип соціуму та етап в етнічному розвитку людства сформувала новий різновид культури – національну культуру Їй властиві писемна і раціонально сформована основа, творче переосмислення і використання традиційної народної культури, поєднання виробничої (економічної), соціальної, моральної, релігійної, естетичної культури з політичною і правовою, що вказувало на перехід народів до власне національного буття. Історичний досвід показав, що більш успішними в сучасному світі є ті народи, які зуміли сформувати конкурентоспроможну культуру, яка виражає життєві інтереси спільноти і з вигодою для себе та міжнародного співтовариства взаємодіє з іншими націями та державами.

Оригінальну концепцію суб'єктних характеристик соціуму, в тому числі трактування сутності історичного та культурного суб'єктів, запропонував російський дослідник Л. Лесков у статті «Синергетика культури» (2004 р.). Соціальні формування, на думку науковця, володіють соціокультурним чи

соціоглюонним полем (glue у перекладі з англійської *клей*), яке впливає на їхніх членів. Дієздатність соціоглюонного поля визначають: а) міфологічна свідомість, б) комплекси архетипів, в) творчі імпульси, що функціонують у ньому. Останні відіграють особливу роль у соціокультурній динаміці – роль тригерів, що запускають черговий виток еволюційного процесу. «По лінії цих імпульсів, – вважає Л. Лесков, – проходить вододіл між суб'єктом культури та історичним суб'єктом: для саморефлексуючого інтелекту першого ці імпульси становлять основу його творчості, а другий сприймає їх уже у формі тексту й використовує як рушійну пружину історичного процесу» [254, с. 43]. Масова людина як історичний суб'єкт під впливом соціоглюонного поля здатна сприймати реальне життя здебільшого крізь призму міфів і стереотипів, сформованих масовою свідомістю. Творча людина як суб'єкт культури генерує нові смисли, вириваючись з-під впливу соціоглюонного поля [254, с. 45].

Поняття «політичний суб'єкт» потрібно відрізнити від поняття «політична суб'єктність», що характеризує суб'єктні якості політичного актора. О. Терешкун визначила поняття «політична суб'єктність нації» як «...здатність етнокультурної спільноти усвідомити себе суб'єктом політичних відносин на основі національної свідомості, політичної волі й національно-патріотичних почуттів» [514, с. 6]. Без політичної суб'єктності немає суб'єкта політичної дії. Дослідниця цілком слушно зазначила, що «основним мірилом» розвитку політичної суб'єктності нації та її визначальним чинником є політична культура [514, с. 6].

Ведучи мову про суб'єкт (суб'єкти) національної політичної культури, потрібно розкрити зміст культурної (політико-культурної) суб'єктності нації. Відповідне поняття, на наш погляд, характеризує спроможність нації як суб'єкта політики формувати політичні знання, норми, усвідомлювати життєві цінності, які забезпечать ефективне функціонування спільноти, її розвиток, відтворюватимуть основні риси нації та її політичну систему. Політико-культурна суб'єктність нації передбачає здатність її членів, насамперед еліти,

критично осмислювати історичний досвід, консолідувати зусилля інтелектуальної та політичної еліт на формування нових ефективних форм політичної життєдіяльності нації та адаптацію кращих зразків зарубіжного досвіду демократичного врядування.

У науковій та філософській літературі новітньої доби сформувалися три основні підходи до осмислення політичної культури: 1) з позиції цивілізаційного розвитку людства; 2) як атрибут національного буття; 3) на основі аналізу життєдіяльності особи та суспільних груп [128, с. 103–104]. Умовно їх можна позначити термінами «загальноцивілізаційний», «націєцентричний» та «особоцентричний» політико-культурні підходи. Кожному з них відповідає своє трактування суб'єкта політики та політичної культури.

У межах загальноцивілізаційного підходу політична культура розглядається як складова загальної культури людства. Цивілізаційний поступ народів є процесом «олюднення» людини, розвитком її творчих задатків. Важливі складові та індикатори цього процесу – це перехід до політичного способу самоорганізації і формування відповідної культури. Фундатор підходу Й.-Г. Гердер, який першим ужив термін «політична культура» («Ідеї до філософії історії людства» (1784-1791 рр.)), вбачав роль історичного прогресу в розвитку ідеї гуманності, яку нації реалізують в їхньому тісному взаємозв'язку та взаємодії [75, с. 44].

Головне завдання націєцентричного підходу – пояснення особливостей політичного життя окремих народів: відмінності форм державного правління, забезпечення прав людини і громадянина, проведення внутрішньої та зовнішньої політики тощо. Основоположник цього підходу Ш.-Л. Монтеск'є у праці «Про дух законів» (1748 р.) звернув увагу на основні чинники, що обумовлюють своєрідність політичного життя народів. Зокрема, клімат країни, її розміри та географічне розташування, галузі господарювання і рівень економічного розвитку, віросповідання, психічний темпераменту тощо. На думку філософа,

взаємодія цих чинників формує своєрідний для кожного народу «дух законів» та своєрідне за стилем і змістом політичне життя [296, с. 168].

Третій напрям досліджень політичної культури зосереджує увагу на політичному мисленні, почуттях та поведінці індивідів і суспільних груп у політичній спільноті, принципах і нормах, що визначають функціонування політичних інститутів та політичної системи загалом. Витоки особочентричного (індивідуалістичного) підходу, який нині домінує в політології, пов'язують з ідеями американських політологів Г. Алмонда та С. Верби [599; 600].

У дослідженні політичної культури останніх десятиріч спостерігається закономірність, згідно з якою націєцентричний та особочентричний підходи пов'язуються з рівнем сформованості та станом національного організму. Новостворені нації основну увагу приділяють спільним ознакам і процесам національної консолідації, а зрілі – дедалі більше заглиблюються в прояви особливого, що властиві суспільним групам та інститутам, які діють у межах національних спільнот. У таких умовах спільне культурне відходить на задній план і навіть створюється ілюзія його відсутності. Так, британський дослідник Д. Каванах вважає, що «...політична культура нації насправді є метафорою і може приховувати помітні відмінності в політичних орієнтаціях окремих груп населення. Цей термін, – продовжує він, – можливо, такий же аморфний, як і «громадська думка»; насправді ми повинні говорити про погляди тих чи інших частин публіки» [630, с. 20].

Зазначену закономірність підтверджує факт суттєвого зростання уваги до націєцентричних досліджень політичної культури з початку 90-х рр. минулого століття в пострадянських державах. Наприклад, науковці Росії досліджують різні аспекти національної політичної культури на макросоцієтальному рівні: О. Ахієзер вивчає генезу російської політичної культури [17]; М. Бірюков аналізує російську політичну культуру в контексті когнітивного підходу і досліджує соборність нації як політико-культурне явище [34]; Д. Гудименко осмислює російський політико-культурний геном і його еволюцію [101];

О. Єлізарова вивчає національної символіку, її роль у функціонуванні національної політичної культури [147]; Ю. Півоваров з'ясовує основні риси політичної культури дореволюційної Росії [344] та ін. Однак дослідженням у Росії, як і в Україні та інших пострадянських республіках, властива нерозробленість базової категорії – «національної політичної культури», що утруднює аналіз відповідного феномена.

В ідеалі нація як етнополітична спільнота мала б складатися з національно свідомих членів, які володіють високим рівнем політичної суб'єктності, знаннями і вміннями, політичним досвідом, історичною пам'яттю, національною ідентичністю та самоповагою, усвідомленням ідеалів і цілей нації, волею до реалізації своєї соціальної ролі. Така спільнота була б світоглядно та ідеологічно гомогенною, патріотичною, сконсолідованою у внутрішній політиці та відносинах з іншими країнами.

Реальні національні формування повинні б володіти хоч певною часткою зазначених ідеальних якостей. Зокрема, значна частина членів спільноти мають сповідувати базові національні цінності, національну ідею; згуртованій нації має бути властива взаємна довіра і позитивна взаємодія (співпраця) її членів, які б забезпечили мінімально необхідну вертикальну та горизонтальну національну ідентичність. Отже, мова йде про необхідний мінімум спільної культури, без якого немає сенсу говорити про цей соціум як націю та цілісний суб'єкт політики. «...Щоб виникло суспільство, і тим більше щоб воно досягло процвітання, – слушно зазначав Алексіс де Токвіль, – необхідно, щоб уми всіх громадян були незмінно об'єднані й трималися в колі кількох провідних ідей; але це неможливо, якщо кожен із них не почне час від часу черпати свої уявлення з одного і того ж джерела й не погодиться сприйняти певну суму вже готових поглядів та переконань» [517, с. 345].

У методології суспільствознавчих досліджень упродовж останніх століть спостерігалось зміщення акцентів з індивіда на цілісну спільноту, а згодом – повернення, але вже на вищому теоретичному рівні, до особи. У післявоєнний

період (особливо 1960–1980 рр.) ідеї холізму були відкинуті через причини як об'єктивного (зростання індивідуальної свободи, проникнення принципів демократії в різні сфери суспільного життя), так і суб'єктивного, політико-ідеологічного характеру. Однак на межі ХХ–ХХІ ст. знову спостерігалось повернення до методології холізму. Така переміна не випадкова. Вона виникла переважно як реакція світового співтовариства на процеси глобалізації, що посилювали прагнення людей до етнонаціональної ідентичності та колективних дій як способу протистояння зростаючій соціокультурній гомогенізації світового співтовариства.

Холістична філософія і методологія безпосередньо пов'язані зі змістом і співвідношенням таких філософських категорій, як «частина» і «ціле». Якщо частина – те, з чого складається ціле і на що вона може розкладатися, то ціле – форма існування і кооперації частин в єдності та взаємодії, що обумовлюють якісну визначеність цілого. У процесі розгляду дилемних питань (а) ціле рівне сумі частин, чи більше суми?; б) частина передре цілому чи навпаки, ціле виникає швидше частин?; в) з чого краще починати пізнання цілого – вивчення його частин, чи з осягнення цілісності?) сформувалися три основні методологічні підходи: *холізм* із принципом цілісності; *меризм*, що базується на принципі елементарності; *антиномізм*, спрямований на поєднання протилежних підходів.

У дослідженні нації як суб'єкта політичної культури методологічну роль можуть відігравати всі названі точки зору – філософія холізму, меризму й антиномізму. Холізм спрямовує на з'ясування інтегральних, системних якостей нації, їхню визначальну роль у формуванні та функціонуванні національної політичної культури. Базовими «робочими інструментами» національної культури, згідно з цим підходом, служать її колективні, загальнонаціональні складові, а не політичні орієнтації індивідів. Холістична настанова спрямовує дослідника на виявлення системних якостей національної політичної культури,

які не зводяться до властивостей її окремих елементів. Вона відповідає засадам соціетального підходу, на якому акцентується увага в нашому дослідженні.

Меристична методологія дослідження змісту політичної культури, яка нині є домінуючою, реалізується шляхом аналізу політичних орієнтацій членів соціуму. Не заперечуючи певного сенсу в такому підході, зауважимо, що він часто зумовлює спрощені, механістичні уявлення про політичну культуру спільнот. Тому науковцям потрібно пам'ятати про недосконалість цієї філософії, що може привести до помилкових висновків. Меристична методологія має врівноважуватися холістичними уявленнями і настановами, відіграючи роль одного з етапів і способів цілісного осмислення національної політичної культури. У цьому контексті виявляється позитивна роль антиномічної методології, яка спрямовує на узгодження властивостей цілого і частин, а в нашому випадку – соціетальних та індивідуальних проявів політичної культури.

Дослідження взаємодії, діалектичного взаємозв'язку політичної культури особи, суспільних груп із системними якостями національної політичної культури має ґрунтуватися на принципах синергетики, що характеризують самоорганізацію складних відкритих систем, їхній рух у просторі й часі. При цьому потрібно пам'ятати, що культура – колективний ефект, феномен самоорганізації ноосфери націй і всього людства. «Ноосфера і культура в ній, – наголошує А. Свідзінський, – формується в результаті сукупної інтелектуальної взаємодії всіх людей і не складається адитивно з інтелектів окремих осіб, та й сам інтелект окремої людини розвивається на ґрунті культури» [473, с. 52].

У сучасній науковій літературі спостерігаються намагання оновити холістичну методологію. На думку А. Завалишина, центральною категорією нової холістичної методології є «колективна спільність» [134, с. 78]. Вона консолідовано вступає в соціальну взаємодію, характеризується колективною свідомістю та колективними діями, а також має власну ментальність і культуру.

Коллективна спільність поводитья як цілісний суб'єкт, якості якого об'єктивуються в суспільних інститутах та колективних діях.

Якщо порівняти поняття «колективна спільність» із поняттями «суспільство» та «соціальна група», стає зрозуміло, що не кожне суспільство і не кожна групу можна характеризувати як колективну спільність. В історичних процесах вони набувають чи втрачають ознаки колективного суб'єкта. Відомі два основні способи об'єктивації колективних спільностей: а) у владних органах (органах влади й управління) і через персоніфікацію в інституті лідерства чи керівництва; б) у громадянському суспільстві, таких його інститутах, як групи інтересів, партії, форми масової поведінки й т. ін.

Коллективні спільності мають такі особливості: 1) вони є специфічними статистичними суб'єктами, тобто їм властивий статистичний характер прояву основних соціокультурних ознак і властивостей; 2) соціальні характеристики колективних спільностей безперервно змінюються, є «плаваючими». На них особливо впливають рівень добробуту населення, характер політичного режиму, етнокультурні та конфесійні характеристики соціуму, динаміка рівня освіти, геополітичне становище країни тощо; 3) груповими соціальними параметрами колективних спільностей є домінуючі цінності, групові інтереси, норми, традиції, патерни соціальної поведінки тощо, тобто, за термінологією Е. Дюркгейма, «соціальні факти»; 4) в крос-груповій взаємодії таку спільність можна вважати соціальною одиницею (unit) або «індивідуальним» актором і на цій підставі використовувати для їхнього аналізу можливості методології індивідуалізму [134, с. 78–79].

Коллективна свідомість, колективна поведінка та загальносоціумна, соціетальна культура – головні прояви сформованості національного організму як колективної спільноти. Коллективна свідомість не заперечує існування індивідуальної свідомості та їхньої взаємодії. В процесі еволюції спільноти індивідуальні та групові свідомості інтегруються і набувають стійкої форми. Інтегральна свідомість має як об'єктивну природу, пов'язану з умовами

життєдіяльності людей, так і суб'єктивну. Остання полягає в усвідомленні необхідності узгодження дій для досягнення спільних та індивідуальних цілей, прояві почуття солідарності, прагненні до міжособистісної та міжгрупової інтеракції. Колективна свідомість об'єктивується в колективній поведінці. Базові елементи колективної свідомості та колективної поведінки утворюють соціетальну культуру нації. Використовуючи поняття «соціетальна культура нації», ми беремо за сонову концептуальні уявлення канадського науковця В. Кимлічки про «соціетальну культуру» [184, с. 23–27], але, крім мови і спільних інститутів, відносимо до її структури весь спектр спільних культурних форм, властивих нації: цінності, ідеали, міфи, стереотипи мислення і поведінки, символи, національну ідею тощо.

Тема нації як органічного цілого нерідко висвітлюється в науковій і публіцистичній літературі, ідеологічних доктринах та партійних проектах. Українські вчені й політичні ідеологи першої половини ХХ ст. творчо опрацьовували спадщину французького мислителя ХVIII ст. Ж.-Ж. Руссо, його концепції суспільної угоди, народного суверенітету, республіканської форми державного правління тощо, в яких ідеться про загальну волю народу, її об'єктивне підґрунтя та співвідношення з волею одиниці [467, с. 237–247]. Цікаві роздуми з цього приводу знаходимо також у праці В. Старосольського «Теорія нації» (1922 р.) [502, с. 133–142].

Глибинна, сутнісна відмінність між «загальною волею» та «волею всіх», зазначав Ж.-Ж. Руссо, полягає в тому, що перша створюється на базі такого об'єктивного чинника, як спільний інтерес, а друга – на основі приватних інтересів. Важливо зауважити також, що загальна воля, маючи об'єктивну підставу, є феноменом суб'єктивним: потребує усвідомлення національного інтересу і формування бажання відстоювати його інколи навіть всупереч особистим потребам. Розмежування загального та особистого інтересу з точки зору принципу суспільної угоди, на погляд Ж.-Ж. Руссо, неможливе. «Немає потреби, – зазначає він, – вимагати від суверенної влади гарантій забезпечення

нею інтересів підданих, оскільки неможливо, щоб тіло прагнуло зашкодити усім своїм членам... і кожному з них зокрема» [467, с. 238]. З іншого боку, суверенітет народу є невідчужуваним і неподільним. «Я стверджую, – зазначає філософ, – що суверенітет, який є винятково здійсненням загальної волі, ніколи не може відчужуватися, і що суверен, який є лише колективною істотою, може бути представлений лише самим собою: може передаватися влада, але не воля» [467, с. 239].

В. Старосольський, відстоюючи психолого-вольовий підхід до пояснення національного феномена, намагався дослідити чим відрізняється суспільство, яке ми називаємо нацією, від інших. Методологічною основою формування відповіді на це запитання учений вважає той факт, що «...всі безконечно чисельні форми людських суспільств можна звести до двох протилежних типів, якими Теннес признає основне значіння. Це є «спільнота» (Gemeinschaft) і «спілка» (Gesellschaft)» [502, с. 33]. Різниця між ними полягає в тому, що спільнота скріплена «стихійною волею», а спілка – «свідомою волею».

Крім цього, принципова відмінність спільноти і спілки (суспільства) полягає в тому, що кожний член спільноти належить до неї повною мірою – тілом і душею, усіма напрямками своєї думки, почуттів і поведінки. Спілка, як зауважує В. Старосольський, «...не потребує охоплювати собою людини більше, як сього вимагає означена ціль і поза сим оставляє людині повну волю» [502, с. 37]. Попри спільну основу поглядів, дослідник не згідний з позицією Ф. Тьоніса, що в ході історичного розвитку спілка (суспільство) витісняє спільноту як форму соціуму. «Багато «спілок», – вважає В. Старосольський, – набуває згодом деяких прикмет спільноти, а незалежно від сього, на полі нових, багатіших на всякі форми умовин, родяться почасти на розвалинах старих, почасти побіч них нові, незнані досі спільноти» [502, с. 37]. Нація, на думку науковця, – це органічна спільнота, а не механічне утворення. «Серед чисельних теорій та концепцій на тему нації, – зауважує він, – не стрічаємо ні одної, яку пробувала б вивести її із доцільного людського думання» [502, с. 38].

Особи, об'єднані у націю, належать до неї усіма аспектами своєї суті, нічого не залишаючи за межами об'єднання.

Модель суспільної угоди, яку запропонував Ж.-Ж. Руссо, та міркування В. Старосольського щодо природи і суті національного організму теоретично обґрунтовують існування нації як згуртованого колективного суб'єкта. Зокрема, у концептуальних ідеях Ж.-Ж. Руссо звернено увагу на такі реальні процеси та явища, що забезпечують єдність нації: спільний інтерес, народний суверенітет, рівність індивідів у правах, урахування інтересів усіх складових національного організму. Механізми колективної життєдіяльності є об'єктивною основою і своєрідною технологією формування соціетальних політико-культурних форм. З іншого боку, саме національна культура є важливим засобом консолідації національного організму та формування його суб'єктних якостей.

Російські політологи М. Бірюков і В. Сергєєв, аналізуючи соціально-інтегративні властивості політичної культури, акцентують увагу на феномені соборності російського народу та явищах, що його супроводжують: соборній ідеології, культурі й політиці, місії представницьких органів тощо. Мова йде як про позитивні сторони формування та функціонування суспільства соборного типу, так і про негативні; останні особливо яскраво проявилися в політичній культурі Росії минулого – суворому царському режимі та більшовицькому тоталітаризмі. Аналіз концептуальних засад соборності допоможе глибше з'ясувати особливості нації як колективного суб'єкта політичної культури, тим більше, що лозунг «За єдину, соборну Україну!» був і є актуальним для українського народу.

Слово «собор» є калькою грецького слова *eklesia* (церква), що означає «збір» або «збори». У Середньовіччі східна християнська церква проводила зібрання («собори») ієрархів для виявлення істин священного змісту задля утвердження духовної єдності вірних. Московська держава в XVI–XVII ст. практикувала земські собори – зібрання членів представницьких органів влади для вирішення важливих суспільних проблем. Наприкінці XIX ст. ідею

соборності відновили російські філософи. М. Бірюков і В. Сергєєв зазначають, що ця ідея «...сформульована мислителями-ідеалістами ліберального напрямку для протиставлення індивідуалізму, в якому вбачався основний гріх секуляризованої західної культури. Словом «соборність» почали позначати містичну єдність роду людського, зразком і втіленням якого була колективна тотальність російської сільської общини» [35, с. 57].

Соціальна онтологія соборності базується на ідеї переважання цілого над частинами. «Стосовно політичного життя, – наголошують дослідники, – соборність означає передусім здатність приймати рішення і діяти «всією громадою» («усім миром»), «спільно» [36, с. 62]. Вважається, що народ як цілісне утворення існує споконвіків, і саме він – єдиний легітимний суб'єкт політичної діяльності. В рамках соборного мислення всі відмінності всередині цілого уявляються несуттєвими, в результаті чого «...формується своєрідна егалітаристська установка (настанова рівності. – *О. Р.*) яка, будучи інкорпорована в систему цінностей, значною мірою детермінує як політичне мислення, так і політичну поведінку членів суспільства» [36, с. 63]. Егалітаризм має тоталітарний характер, заперечуючи свободу політичної діяльності, ідеологічний та політичний плюралізм. Ідеологія соборності є також антиінституційною, вона заперечує необхідність формування в соціумі стійких утворень зі самостійним статусом. Винятком вважається лише влада, відносини якої із соборним народом розуміються як відносини фундаментальної єдності, загалом безконфліктні. Ідея такої єдності чітко простежується в гаслах політичного життя: «Народність. Самодержавство. Православ'я» (в царській Росії) та «Народ і партія єдині» (у радянській Росії).

Ідею соборності нині пов'язують з консолідаційними етнонаціональними процесами, становленням національної державності, інтернаціоналізацією суспільного життя [334, с. 601]. Хоча проблема соборності в українському соціумі виникала давно, та вона ніколи не набувала такого авторитарного характеру, як у Росії. Її утвердження в минулому і нині відбувається на ліберальних,

демократичних засадах зі збереженням прав та свобод громадян і дотриманням принципів ідеологічного та політичного плюралізму.

Зріла нація завжди постає як цілісний соборний організм, в якому діють потужні доцентрові сили та підпорядкування частин цілому. Соборність – це одна з найвищих цінностей національної культури. Ідея і принцип соборності не мають заперечувати прав і свобод членів нації, суспільних груп, можливості формування інститутів громадянського суспільства. У певні історичні періоди національна соборність об'єктивно набуває авторитарного характеру задля швидкого та ефективного подолання загроз чи кризових станів. Однак із поверненням сприятливих умов соборність знову лібералізується й набуває демократичного характеру.

Отже є достатньо підстав для розгляду націй як цілісних, органічних спільнот, їхньої спроможності бути колективними творцями політичної культури. Політико-культурна суб'єктність нації залежить від належного рівня її зконсолідованості на основі усвідомлення спільних інтересів та спільної дії задля їхньої реалізації. Дослідження національної політичної культури на основі холістичного підходу має бути зорієнтоване, перш за все, на виявлення та аналіз загальнонаціональних (соціетальних) культурних форм, які суттєво впливають на політичне життя спільноти, розкриття змісту їхньої взаємодії, яка формує політичну культуру як цілісну систему.

2.3. Соціоструктурний підхід до дослідження нації як суб'єкта політичної культури

Розглянувши питання про націю як цілісний суб'єкт політичної культури, проаналізуємо дію чинника соціальної структурованості у формуванні та функціонуванні національної політичної культури. Мова йде про внесок у національну культуру окремих суспільних груп та політичних інститутів. Для дослідження національної політичної культури, на наш погляд, значення мають такі критерії диференціації національного соціуму: 1) рівень національної та політичної свідомості громадян; 2) включеність соціальних акторів у політичне

життя нації, функціонування її політичної системи; 3) соціально-класова та етнічна диференціація соціуму; 4) ідеологічна заангажованість громадян.

За здатністю реально впливати на прийняття політичних рішень та близькістю чи віддаленістю до органів політичної влади насамперед потрібно виокремити політичну еліту та народні маси. Кожна з цих складових соціуму відіграє свою роль у генезі та функціонуванні національної політичної культури і є представником двох основних політичних субкультур – елітарної і народної.

У науковій літературі поширена думка, що формування національної політичної культури пов'язано з генезою правлячого класу, адже національна еліта забезпечує інтелектуальні передумови політичної культури. На думку російського вченого О. Ахієзера, для осмислення основ існування великих спільнот, ролі держави і влади у функціонуванні соціуму необхідна «...здатність мислити абстрактно, засвоювати абстракції, творити нові культурні основи відтворення суспільства, продукувати нові соціокультурні абстракції, такі як держава, закон, гроші» [17, с. 55]. Так званий «осьовий час» та зародження світових релігій сприяли формуванню доволі чисельної інтелектуальної еліти, що була здатна до філософствування на політичну тематику та свідоме використання знань для вдосконалення владних відносин. «Для Росії, – зазначає О. Ахієзер, – яка порівняно пізно ступила на шлях державного розвитку (дослідник, очевидно, має на увазі Київську Русь. – *О. Р.*), християнство стало культурною основою подолання язичницького доосьового страху перед безмежністю простору» [17, с. 55]. В релігійній літературі обговорювалися важливі питання суспільного устрою, державності та історичного розвитку народів. На їхній основі формувалася концепція руської історії та історичної місії народу, сакралізації монархії за візантійським зразком та узаконення влади авторитарного типу. Елітарна культура зіткнулася з народною культурою локальних світів та архаїчною сакральністю. В результаті їхньої взаємодії, вважає О. Ахієзер, і виникла політична культура руського народу, якій властиві риси елітарності й народності. Ця двокомпонентність, з

одного боку, проявляється в тенденції посилення авторитарності політичної влади, а з іншого – в закріпленні народних, демократичних елементів, що проявилось у вічевому інституті та збереженні самоврядування в сільських общинах.

Ведучи мову про національну еліту як суб'єкт політичної культури, на наш погляд, потрібно всебічно аналізувати й оцінювати не лише її інтелектуальні можливості та організаційні здібності, а й здатність відображати та відстоювати національні потреби й інтереси. Тобто мова йде і про національну свідомість політичного класу, його патріотизм та відданість національній ідеї. Саме ці якості є базовими для національної політичної еліти. Проте історія часто показує не лише нездатність провідної верстви усвідомити реальний стан та життєві потреби національного розвитку, а й зраду національних інтересів на користь приватних чи корпоративних цілей, свідому денаціоналізацію та служіння чужим державам. На цю обставину вказував Б. Цимбалістий, маючи на увазі кількаразову денаціоналізацію української еліти в минулому: «...наслідком тих денаціоналізацій наших провідних верств, у народів витворилося не лише почуття відчуження, а й недовір'я до своїх панів, свого проводу. Вороги України дуже вміло підсилювали це недовір'я, спокушуючи «панів» переходити до них, а потім підбурюючи низи проти них» [565, с. 14]. Почуття відчуження й недовір'я до владної еліти яскраво проявляється і в сучасній незалежній Україні. Рядові українці, не надто довіряючи представникам влади, виявляють схильність прислухатися до думки релігійних діячів, митців і науковців, які дистанціюються від влади і протидіють її авторитарним проявам. Ця тенденція вказує на зростання ролі інтелектуальної еліти і моральних авторитетів у формуванні новітньої національної політичної культури в умовах демократичного транзиту.

З участю народних мас у політичному житті нації і держави, набуття ними політичної культури пов'язано багато обставин.

1. Проживаючи в політично організованому соціумі, народ тривалий час не мав політичних прав і свобод. Лише в XIX ст. робітників і селян почали допускати до реальної політики, тому народні маси частіше були об'єктом політики, а не її суб'єктом.

2. Долучення народного загалу в політику можливе у різних формах: спостереження (споглядання) за політичними заходами (політика як своєрідний «глядацький спорт» (Едельман)); безпосередня (але пасивна) участь у масових політичних заходах; політична активність задля досягнення суспільної мети.

3. Різні форми участі не лише сприяють когнітивній соціалізації громадян, а й є умовою формування нових елементів політичної культури. Політичні історики США, зазначає Р. П. Формізано, перейняли в антропологів ідею про те, що «...громадськість – це не просто пасивні реципієнти чи споживачі символів або просто матеріальні істоти, а й творці символів (і ритуалів) та їхні користувачі» [543, с. 130]. Нова політична культура народних мас активно формується в умовах революційних подій, особливо, коли рядові громадяни активно беруть участь у політичному процесі. Свідченням цього є Помаранчева революція 2004 р. та її наслідки в Україні: народ перестав боятися влади, повірив у власні сили, змусив політиків поважати закон.

Сучасні політологи та культурологи звертають увагу на суттєве зростання ролі т. зв. «популярної культури» в політичній соціалізації громадян, спонуканні їх до політичної участі [299; 307; 348; 631; 655]. «Популярною культурою» називають ту складову суспільної культури, яку розуміє і сприймає більшість населення. Взаємодіючи з елітарною та народною культурою, галузевими (сферними) культурами, популярна культура сприяє їхньому засвоєнню громадянами, в т. ч. набуття народом політичної культури. «Перспективи розвитку в Україні демократичної політичної культури та її складової – популярної культури, – зазначає Л. Півнева, – багато в чому визначатимуться діями національних політичних еліт, а також глобальними

процесами розширення ареалів взаємодії елементів політичної і популярної культур у світовій спільноті» [348, с. 81].

Другий підхід до дослідження нації як суб'єкта політичної культури пов'язаний із використанням критерію залучення громадян до функціонування політичної системи. Його детально опрацювали класики політичної культурології Г. Алмонд і С. Верба та їхні послідовники. На основі аналізу орієнтацій громадян щодо політичної системи, політичного та адміністративного процесів (орієнтацій на «вхід» і «вихід» політичної системи) і самих себе як суб'єктів політики, науковці поділили членів соціуму на прихожан, підданих і активістів (табл. 2.2). Перші – індиферентні до політики; другі – зорієнтовані на виконання владних рішень; треті – беруть участь у висуненні вимог до органів влади та реалізації адміністративних ухвал. Отже, в будь-якій державі (нації) проживають три категорії громадян зі суттєво відмінними політико-культурними характеристиками. В одних країнах

Таблиця 2.2

**Ідеальні типи політичних культур за Г. Алмондом та С. Вербою
[600, с. 16]**

Спеціалізовані політичні об'єкти Ідеальні типи ПК	Політична система як об'єкт	Об'єкти «на вході» політичної системи	Об'єкти «на виході» політичної системи	Ставлення до себе як до об'єкта
Парохіальна	0*	0	0	0
Підданська	1**	0	1	0
Участі	1	1	1	1

*0 – означає, що індивід або дуже мало, або взагалі не орієнтується на даний об'єкт;

**1 – фіксує високий рівень орієнтації.

(здебільшого в аграрних) переважають байдужі до політики особи, в інших – тих, що стали на шлях індустріального розвитку, – піддані, а в індустріальних країнах,

в яких укоренилися засади демократії, – активісти. Названі категорії громадян, які дотримуються відповідних політичних орієнтацій, не утворюють відносно самостійних соціальних груп із власними інтересами та самосвідомістю, а отже і субкультур. Умовно їх можна назвати «політичними квазісубкультурами». Прихильники основних видів орієнтацій ситуативно об'єднуються або підтримують один одного за певних обставин політичного життя, але це не приводить до формування сталих структур. На певних територіях країни чи в певних сферах суспільного життя здебільшого переважають певні політико-культурні групи громадян

Між представниками названих орієнтацій за певних обставин формуються сталі співвідношення, що обумовлюють певні властивості національного соціуму. В одних випадках вони сприяють утвердженню авторитаризму, в інших – демократичного режиму. Цей факт ще раз підтверджує те, що властивості системи не є арифметичною сумою властивостей її елементів; вони виникають внаслідок синергетичного ефекту взаємодії її складових. Як зауважують Г. Алмонд і С. Верба, найбільш вражаючою рисою громадянської культури є її внутрішня розмаїтість. «Вона є сукупністю орієнтацій прихожанина, підданого і громадянина. Орієнтація прихожанина на первинні взаємовідносини; пасивна політична позиція підданого, активність громадянина – все це поєдналось в громадянській культурі. Результатом є набір угамованих чи збалансованих політичних орієнтацій» [600, с. 360]. Схожа особливість проявляється і в орієнтаціях окремої особи: різні субкультури «уживаються» в ній, проявляючись за різних обставин, а то й одночасно у новій інтегративній якості. «Навіть у тих, хто активно виконує громадянську роль, якості підданих і прихожан не повністю витіснені. Роль учасника просто додається до цих двох ролей. Це означає, що активний громадянин зберігає свої традиціоналістські, неполітичні зв'язки, так як і свою більш пасивну роль підданого» [600, с. 341].

Оскільки національна політична культура завжди поєднує політичні елементи нації з етнічними, адже нація – етнополітична спільнота, то наведена

вище субкультурна структуризація, на нашу думку, має бути доповнена етнічним критерієм. Етнічні орієнтації є важливими елементами механізму формування і прояву етнічної (етнополітичної) ідентичності, яка належить до колективних ідентичностей, що спонукають людей до етнічної самоорганізації, колективної поведінки та дії. Почуття приналежності до етнічної групи (нації) за інтенсивністю відповідних орієнтацій та їх специфічним змістом типологізуються так:

- позитивна етнічна ідентичність як суспільна норма;
- етнічна індиферентність;
- етніцизм;
- етноогоїзм;
- етноізоляціонізм;
- національний фанатизм [492, с. 103–198].

Аналогічним чином можна виокремити основні типи національної ідентичності. При цьому необхідно мати на увазі, що національна ідентичність поєднує громадянський та етнічний (етнокультурний) елементи, але в різній мірі і різних формах [490, с. 17–24]. До компонентів громадянської ідентичності належать спільність території, громадянства, прихильність до певних політичних принципів та ідей, довіра до політичних інститутів, бажання і згода бути членом цієї нації. Отже поняття «національна політична культура» та «національна ідентичність» значною мірою перекриваються. Зазначимо також, що етнокультурні елементи як важливі складові національного буття (мова, історична пам'ять, релігія, традиції тощо) завжди мають важливе політичне значення, а тому належать до базових національних цінностей.

Основні типи політичних та етнонаціональних орієнтацій можуть поєднуватися між собою в різних варіантах. Так, політичні активісти можуть бути: 1) етнічно нігілістичними; 2) етнічно адекватними (нормальними); 3) гіперетнічними (фанатичними, войовничими, екстремістськими). Саме етнічно заангажовані активісти очолюють національно-визвольні рухи і стають

національними героями. Особи з підданськими політичними орієнтаціями також можуть проявляти будь-який тип етнонаціональної ідентичності, однак для них найбільш характерний нормальний тип етнічних орієнтацій. Політично індиферентні громадяни найчастіше проявляють етнігілістичний тип ідентичності, хоч вони можуть проявляти етнічну заангажованість у неполітичних сферах суспільного життя, особливо у сферах духовної культури. Отже, в дослідженнях національної політичної культури належну увагу потрібно приділяти з'ясуванню не лише політичних, а й етнічних, етнонаціональних установок, їхньому поєднанню і взаємодії в процесі життєдіяльності нації.

У сучасних умовах, коли серед засад демократії фігурують принципи ідеологічного та політичного плюралізму, нації структуруються також за ідеологічними ознаками. Консервативна, ліберальна, комуністична, соціал-демократична та інші світові чи регіональні політико-ідеологічні доктрини мають своїх прихильників серед відповідних верств населення. Отже, досліджуючи політичну культуру нації, потрібно мати на увазі ідеологічні орієнтації членів спільноти, їхню структуру. Інтегральний, узагальнюючий образ нації як суб'єкта політики і політичної культури визначають або державна ідеологія, що юридично закріплена в конституції країни, або неофіційна ідеологія, яку підтримує провідна верства населення і більшість народу.

Основоположниками ідеологічних систем як концептуально осмислених систем цінностей, ідеалів та мрій, що виражають життєві інтереси великих суспільних груп (класів, націй, фахових чи демографічних спільнот), і які є основою певної політичної культури чи субкультури нації, є філософи, професійні політологи, економісти, теологи, митці, журналісти, державні та громадсько-політичні діячі. Вони і є головними суб'єктами відповідної ідеологічно орієнтованої політичної культури. Однак ідеологія, для того щоб бути основою певної політичної культури, має стати реальним чинником

політичного життя. Вона має набути статусу мотиву політичної діяльності й поведінки, увійти в «плоть» міфів і стереотипів, символів і моделей поведінки та мати здатність транслюватися не лише в просторі, а й у часі. Якщо ідеологія стає офіційною основою державної політики, то вона адміністративними засобами нав'язується населенню країни, стає обов'язковою.

Ідеологічне чи заідеологізоване бачення нації, національних процесів може бути суттєвим недоліком політичної культури народу. На це звернув увагу Б. Цимбалістий, аналізуючи стан політичної культури українців на материнській землі та в діаспорі. В середовищі українства, як зазначав він, внаслідок нав'язування в 30-х рр. ХХ ст. донцовського інтегрального націоналізму, запанувало ідеологічне мислення. «Воно звужує українську націю до визнавців однієї ідеології, до членів і прихильників однієї політичної групи. Решта народу – це маси, яких треба тримати в послуху. Хто хоче підносити голову й висловлювати іншу думку, його треба змусити до мовчанки, засудити, викинути з нашої спільності або й фізично зліквідувати» [565, с. 21].

Питання взаємозв'язку ідеології та політичної культури в життєдіяльності нації має принципове теоретичне й практичне значення. Хоча пануюча (домінуюча) політична ідеологія стає основою політичної культури, проте вона не може підмінити всю політичну культуру нації. Заідеологізованість політичної культури зрештою призводить до політичного занепаду, а то й краху політичної системи. Як зауважує норвезький соціолог С. Скірбекк, «...те, що уявляється найсильнішою стороною будь-якої ідеології, а саме спрощена концепція дійсності, орієнтація на інтереси груп активістів, а також постійно присутня захисна реакція на загрозову критику, одночасно є її найбільш слабкими точками. Це пов'язано з тим, що ідеології не можуть охопити всі аспекти дійсності й самі готують своє падіння, виступаючи проти необхідних корегувань на фоні зовнішніх загроз і викликів» [478, с. 21].

Ще один спосіб осмислення нації як суб'єкта політичної культури полягає в дослідженні культуротворчої діяльності політичних інститутів. В даному

випадку ми спираємось на ідею Б. Маліновського про те, що «...кожна дана культура може бути проаналізована через інститути, і що основним спільним мірилом усіх культур є набір типів інститутів» [278, с. 63].

З огляду на це потрібно визначити, чи є політичні інститути суб'єктами політики та політичної культури. З позицій класичного інституціоналізму, який до політичних інститутів відносив політичні організації та установи, що сформовані первинними суб'єктами політики як засоби їхньої діяльності, очевидно, так. Г. Алмонд і Дж. Пауелл, наприклад, визначали політичну систему як «...сукупність інститутів (таких як парламент, бюрократія, суди та ін.), які формують і втілюють у життя колективні цілі суспільства чи існуючих в ньому груп» [610, с. 38].

Сучасний інституціоналізм розширив поняття «політичний інститут», включивши в нього також усталені норми та моделі поведінки. Ці інститути-норми, як зазначає В. Гельман, «...визначають характер гри, встановлюючи способи взаємодії між акторами та запроваджуючи обмеження на використання ними ресурсів і стратегій у боротьбі за досягнення і/чи утримання влади» [410, с. 24]. Інститути-норми не мають персонального складу громадян чи членів нації і тому не можуть вважатися суб'єктами політики. Вони можуть бути визнані політико-культурними формами чи функціональними елементами культури, що регулюють певну сферу політичного життя (наприклад, такі одіозні неформальні інститути сучасної політики, як непотизм, неопатримоніалізм, корупція тощо).

Політичні інституції як спеціалізовані органи для здійснення різних видів політичної діяльності реалізують культуротворчі функції. По-перше, вони створюють політичну культуру, що має відповідати інтересам неінституційних суб'єктів, які сформували інститути-організації. По-друге, політичні інституції – державні органи, органи місцевого самоврядування, партії, громадські організації, суспільно-політичні рухи тощо – в процесі життєдіяльності виробляють політичні артефакти, адресовані всьому національному соціуму.

Крім культуротворення, вони виконують також роль інструментарію політичної культури та є об'єктами культурної детермінації. Отже, вони відіграють роль універсальних складових політико-культурної системи (її суб'єктів, функціональних елементів та об'єктів), на відміну від інших суб'єктів політичної культури.

Важливе значення серед політичних інституцій нації має вищий представницький орган – національний парламент. Його можна розглядати як модель національної спільноти в різних площинах: у суто соціальному плані, з точки зору ідеологічної структури та в плані співвідношення основних політичних сил. Підготовка й ухвалення законів – це одночасно і продукування нових елементів національної культури. Не всі законодавчі норми набувають статусу елементів політичної та правової культури, але значна частина з них витримує випробування часом і використовується значною частиною населення у повсякденному політичному житті. Тому дослідження історії та діяльності національних парламентів – важливий напрям політико-культурного аналізу.

Виконавчі та судові органи, які безпосередньо контактують із народним загалом, також є активними суб'єктами національної політичної культури. З одного боку, державні службовці, пройшовши відповідну фахову підготовку та конкурсний вибір, мають відповідати високим стандартам загальнолюдської, політичної, правової та професійної культур. З іншого – в трудових колективах органів держави формується своєрідна корпоративна культура, яка в умовах відкритості функціонування адміністративних органів стає прикладом для наслідування рядовими громадянами.

Місцем, де сходяться елітарна і народна (масова) політичні культури, є представницькі органи місцевого та регіонального самоврядування. Тут безпосередньо виражається громадська думка, виявляються ідеали і прагнення народу, його реальні цінності. Вони порівнюються зі стандартами владної еліти, конфліктують з ними чи доходять компромісу, в результаті чого утверджуються універсальні елементи національної політичної культури.

Інститути громадянського суспільства, насамперед політичні партії та масові громадські організації, також формують у своєму середовищі відповідні субкультури. Загальнонаціональне значення має політична культура правлячої партії, її ідеологія, програмні цілі та поведінка в суспільстві. Партії, які тривалий час перебувають при владі, суттєво впливають на політичні ідеали, орієнтації та моделі поведінки цілого покоління. Старші генерації передають нащадкам набутий політичний досвід, партійно-ідеологічні погляди й уподобання. Особливо відчутно це проявляється в електоральній культурі громадян та культурі їхньої політичної участі.

Досліджуючи національну політичну культуру, потрібно мати на увазі деякі неполітичні за природою, але політизовані у певні історичні періоди критерії структурування національної спільноти: економічний, соціально-класовий, етнічний, конфесійний, демографічний тощо. Одні з них відіграють більшу політичну роль, інші – меншу. До перших належать економічні особливості, які породжують суспільні класи та страти, а також етнічна належність (підтверджує наявність у національному соціумі етнічних груп). Класи, як і етнічні групи, мають специфічні політичні інтереси, а отже можуть формувати власні субкультури. Різні соціальні цінності відстоюють також релігійні групи та церкви, що виявляється в їхній політичній культурі. Специфічні політичні орієнтації притаманні також віковим групам населення, особливо молоді, яка, вступаючи в самостійне життя, критично оцінює реальність і по-своєму бачить майбутнє народу.

Інакше кажучи, і політичні, і неполітичні чинники життєдіяльності людей впливають на формування нації, що породжує складну структуру політичної культури цього суб'єкта. У цій структурі насамперед потрібно виокремити базову політичну культуру, цінності якої відповідають загальнонаціональним інтересам і закріплені в конституції країни та інших політичних і правових документах. Вони реалізуються, перш за все, в діяльності правлячої партії, органів державної влади й управління, інститутів місцевого самоврядування.

Далі потрібно виявити зміст і характер взаємодії базової політичної культури з наявними політичними субкультурами, їхній вплив на функціонування політичної культури національного соціуму, її динаміку. Реально діюча політична культура нації постає як певна динамічна рівновага, баланс базової політичної культури, політичних субкультур та контркультур, якщо такі сформувались і діють. Зусилля науковців, спрямовані на дослідження політико-культурної суб'єктності соціальних складових національного організму, їхню роль у формуванні національної політичної культури пропонуємо позначати терміном «соціоструктурний напрям політичної культурології». Його використовують поряд із охарактеризованими вище загальноцивілізаційним, націєцентричним і особочентричним напрямками аналізу політичної культури.

У з'ясуванні механізмів формування та функціонування національної політичної культури важлива теоретико-методологічна роль належить концепціям демократії, кожна з яких виявляє культурну основу народовладдя, що сформувалась за певних історичних, соціально-економічних та інших умов. На думку російського політолога Л.Сморгунова, є дві основні теоретичні парадигми демократії – ліберально-демократична та радикально-демократична [491, с. 59]. Перша з них наголошує на пріоритеті прав людини, суверенності особистості, плюралізмі інтересів, представницькій демократії та вільному депутатському мандаті; друга – на суверенітеті народу, спільному інтересі, безпосередній демократії й імперативному мандаті. Ліберально-демократична парадигма базується на думці, що суспільство – це сума індивідів, а радикально-демократична дотримується концепції «органічного суспільства» (табл. 2.3). Зазначені характеристики вказують на основні цінності відповідних моделей демократичних політичних систем. У реальному політичному житті зазначені цінності системи певним чином поєднуються, що зумовлює особливі риси культури демократичних національних держав.

У межах соціоструктурного підходу до з'ясування особливостей національних політичних культур важливу евристичну роль відіграють

плюралістичні моделі демократії, які визнають наявність у суспільстві

Таблиця 2.3

**Базові ідеї та принципи ліберально-демократичної
та радикально-демократичної теорій**

Ліберально-демократична теорія	Радикально-демократична теорія
Морально-автономний індивід	Соціальна людина
Суверенітет особи	Суверенітет народу
Суспільство як сума індивідів	Органічне суспільство
Інтерес усіх	Спільний інтерес
Плюралізм інтересів	Єдність інтересів
Першість права	Першість спільного блага
Свобода людини	Свобода громадянина
Першість прав людини	Єдність прав і обов'язків
Представницька демократія	Безпосередня демократія
Вільний мандат	Імперативний мандат
Поділ влад	Розподіл функцій
Підкорення меншості більшості із захистом прав меншин	Підкорення меншості більшості

групових інтересів та пропонують механізми їхнього врахування у розробці та проведенні державної політики, функціонуванні політичної сфери суспільства загалом. Серед таких концепцій звернемо увагу на ідею консоціативної (міжспільотної) демократії (consociational democracy), яку запропонував американський політолог А. Лейпхарт [250, с. 60]. Учений звертає увагу на те, що більшість сучасних суспільств є багатоскладовими, які характеризуються «сегментарними відмінностями», що мають релігійну, ідеологічну, мовну, расову чи етнічну природу. Для такого типу суспільств важливою сутнісною рисою є політична стабільність, яка охоплює такі поняття, як підтримка політичної системи, громадський порядок, легітимність влади, її дієвість та ефективність. Стабільність та ефективність політичної системи забезпечуються застосуванням принципу «співучасті у владі» суспільних сегментів. Основними принципами міжспільотної демократії, чи як її ще називають «демократії

співучасті», А. Лейпхарт вважає такі: надання влади великій коаліції політичних лідерів усіх значних сегментів багатоскладного суспільства, пропорційність як головний принцип політичного представництва та розподілу посад у державному апараті, взаємне вето чи правило «більшості» як додаткова гарантія забезпечення життєво важливих інтересів суспільних груп, що передбачає при прийнятті політичного рішення не звичайну, а кваліфіковану більшість (дві третіх або три четвертих голосів), високий ступінь автономності кожного сегмента в управлінні своїми внутрішніми справами [250, с. 60–80].

Консоціативній демократії притаманний особливий тип політичної культури, яку можна назвати культурою співучасті. Цей спосіб політичного функціонування базується на діалектичному поєднанні таких принципів, як автономія і партнерство, взаємне вето і компроміс, пропорційність і пріоритетність. Саме консоціативна демократія і культура політичної співучасті має перспективу в пострадянській Україні, що належить до типу так званих «розділених суспільств».

2.4. Об'єкти політико-культурної детермінації. Ідея соціетальної матриці національної політичної культури

Для аналізу політичної культури, крім поняття «суб'єкт культури», використовується поняття «об'єкт культури». «Культура, – зазначав Б. Маліновський, – як творіння рук людини і засіб досягнення його мети ... повинна розумітися як спосіб отримання певного результату, тобто розглядатися з функціональної точки зору» [278, с. 63]. Об'єктом культури є те, на що спрямований її функціональний вплив, і що має зазнати певних змін, проявити активність, виконати своє призначення тощо. В концепції політичної культури Алмонда–Верби її об'єктами виступають соціальні предмети та процеси, які відображені в політичних орієнтаціях. В ролі таких об'єктів класики політичної культурології

назвали політичну систему загалом, «входи» та «виходи» політичної системи та особу як політичного актора.

На нашу думку, політичні явища та процеси виступають об'єктами політичної культури в таких значеннях. По-перше, вони є об'єктом відображення в елементах культури – цінностях, ідеалах, міфах, символах тощо. В культурних формах відображається (осмислюється) те, що усталене, типове та перевірене практикою. Це – нагромаджений досвід організації політичних процесів. Він очищений від випадкових та несуттєвих елементів і є зразком чи моделлю політичного життя, що заслуговує на практичне втілення.

По-друге, вони – об'єкти культурної детермінації. У користувачів політичної культури її елементи спрацьовують як мотиви й орієнтири діяльності. Ідеальний образ політичного феномена «накладається» на реальні явища і процеси з метою їхнього відтворення чи корекції, відповідно до національних традицій та нових обставин політичного життя. Тому потрібно розрізняти об'єкт відображення в національній політичній культурі та об'єкт впливу на політичне життя елементів культури.

Проблема понятійного означення об'єкта національної політичної культури має й інший аспект. Особливість соціального об'єкта полягає в тому, що він, як правило, наділений розумом і волею, тобто володіє суб'єктністю. З огляду на це необхідно визначити, чи коректно називати окремих осіб, їхні групи об'єктами політики чи політичної культури. Сумнів посилюється з усвідомленням того факту, що суб'єкт впливу намагається змінити не саму персональну чи колективну особистість, а елементи її свідомості, спосіб мислення, поведінки чи дії. З цієї точки зору, особистість, на яку спрямована активність, є опосередкованим об'єктом культурної детермінації (носієм безпосередніх об'єктів культурного впливу).

У вітчизняній політологічній літературі до об'єктів політичної дії належать індивіди, групи осіб та політичні інститути. Так, А. Роскошний зазначає, що до суб'єктів та об'єктів політики (ці поняття розглядаються в тандемі) належать:

особа як первісний суб'єкт і об'єкт політики; політичний лідер – персоніфікований суб'єкт і об'єкт політики, здатний суб'єктивно впливати на політичні процеси й одночасно змушений враховувати вплив того середовища, в якому діє, а отже, бути його об'єктом; політична еліта, діяльність якої має вирішальне значення для розробки і проведення державної політики; соціальні групи як основний суб'єкт і об'єкт політики; етнонаціональна спільнота, яка проявляється певною мірою через національну свідомість (суб'єкт) і яку підтримує чи переслідує влада (об'єкт), а також громадські рухи, організації, політичні партії і держава [409, с. 640–641].

Глибше вникають у процеси політичного чи культурного впливу соціальні та політичні психологи й культурологи. Зокрема, О. Бойко зазначає, що у політичній сфері «маніпулятивний вплив, як правило, націлений на чинники, що визначають, регулюють і змінюють поведінку особи: а) потреби, інтереси, схильності; б) установки, групові норми, самооцінки людей; в) стани, в яких людина може перебувати» [37, с. 92]. Подібної точки зору дотримується і російський науковець Л. Петров. «Вплив культури на сферу «соціуму», – вважає він, – здійснюється як інформаційно-комунікативний процес, пов'язаний зі спрямованою передачею інформації, її сприйняттям, осмисленням і засвоєнням» [512, с. 324].

Розглядаючи комунікативну модель національної політичної культури, ми мали змогу виокремити функціональні дії не лише суб'єктів, а й об'єктів політико-культурного впливу. Йдеться про сприйняття культурної інформації, її оцінку та використання для досягнення мети. Враховуючи сказане, визначимо основні етапи дослідження об'єктів національної політичної культури.

1. Вивчення опосередкованих об'єктів політичної культури, його суб'єктних якостей (здатність сприймати й критично аналізувати культурну інформацію, проявляти вольові рішення щодо її цілеспрямованого використання, блокування тощо).

2. Оцінка безпосередніх об'єктів національної політичної культури; виявлення серед них власне політичних і політизованих, аналіз актуальних у політичному плані стану і тенденцій динаміки, перспектив трансформації під впливом суб'єктів культури.

3. Дослідження функціональних елементів культури на предмет їхньої адекватності актуальним потребам сьогодення та майбутнього країни, оцінка стану каналів культурного впливу та можливі бар'єри, що перешкоджатимуть ефективній політико-культурній детермінації.

4. Оцінка реального політико-культурного впливу на політичні явища і процеси, що відбуваються в національному організмі, та на основі зворотної інформації створення механізмів корекції культурної детермінації.

До опосередкованих об'єктів національної політичної культури належать нація як етнополітична спільнота, національна держава, національна політична система, її елементи, наділені політичними правами і свободами члени нації, інші країни та міжнародні формування, з якими взаємодіє нація.

Крім нації та її політичних інститутів, об'єктами національної політичної культури є різноманітні політичні процеси. Серед процесів, що відображають специфіку національної спільноти, відзначимо такі: національна ідентифікація; національна інтеграція та консолідація; формування і розвиток національної держави, національної партійної системи та політичної системи нації загалом; діяльність національного парламенту та уряду; вироблення та реалізація стратегії національного розвитку; реалізація національної ідеї; зовнішня політика тощо.

Об'єкти національної політичної культури умовно можна поділити на політичні й політизовані. До останніх, зокрема, належать етнокультурні явища і процеси: розвиток державної мови та мов етнічних меншин, формування правдивої, науково обґрунтованої національної історії, функціонування і зміцнення традиційної релігії (релігій), формування громадянських та патріотичних почуттів, національної гідності та гордості тощо.

Механізми детермінуючої дії елементів політичної культури ще не з'ясовані. Глибше проникнути в сутність функціонального впливу культури на політичні явища і процеси можна, зіставивши концептуальні ідеї політичної культури з теорією раціональної дії.

Теорія раціональної дії (раціонального вибору), яка є однією з найбільш популярних у сучасній американській і світовій політології, базується на таких ідеях і твердженнях:

- 1) політичні актори домагаються певних цілей;
- 2) цілі відображають усвідомлені егоїстичні інтереси учасників політичного процесу;
- 3) поведінка базується на усвідомленому виборі;
- 4) індивід є основним політичним актором у суспільстві;
- 5) актори володіють пріоритетними установками, які є послідовними і стійкими;
- 6) у випадку вибору альтернатив актори обирають варіант із найвищим ступенем вигоди;
- 7) актори володіють певною інформацією як про можливі альтернативи, так і про ймовірні наслідки свого вибору [633, с. 78].

Як бачимо, теорія раціональної дії, по-перше, наголошує на свідомому виборі мети й засобів з урахуванням вигоди від продуманої дії та її наслідків. По-друге, раціонально діяти в політиці може передусім індивід. Проте політика відображає інтереси й дії значної маси людей, колективів, тому важливо визначити чи може приймати продумані рішення така спільнота, як нація. По-третє, ця концепція залишає поза увагою не лише емоційні, а й раціональні дії, які не завжди орієнтовані на власну вигоду, а містять значну кількість прикладів альтруїзму й гуманізму. По-четверте, одна із ознак політичного раціонального вибору (п'ятий пункт) виходить за межі раціональності, оскільки політичні установки, в т. ч. «послідовні й стійкі», не завжди логічно обґрунтовані, часто зумовлюють дію за традицією, звичкою.

Вплив елементів культури на зміст діяльності політичного суб'єкта полягає передусім у тому, що вони відіграють роль мотивів у прийнятті рішень. Структурно-логічна модель будь-якої діяльності, в. т. ч. політичної, охоплює суб'єкт, об'єкт, мотиви, цілі, засоби, дії стосовно об'єкта і результат (продукт) діяльності. Оскільки мотив може бути неусвідомленим чи недостатньо усвідомленим (коли рішення приймаються від впливом страху чи ненависті, традицій тощо), то й сама поведінка під впливом культурного чинника буде ірраціональною, хоча нерідко доцільною і корисною. Як і у випадку дії стереотипів мислення й поведінки, суб'єкт політики економить час при прийнятті рішення, детально не аналізуючи ситуацію й не проводячи розрахунків вигоди від певного варіанта дії.

Політична культурологія поступово розкриває механізми й закономірності впливу культури і дає політикам знання, які можуть певною мірою раціоналізувати якщо не сам культурний вплив, то принаймні прогнозувати ймовірну індивідуальну чи колективну поведінку людей, щоб вжити заходів для нейтралізації небажаних наслідків. Однак така раціоналізація не може змінити природи культурного феномена та культурної детермінації.

Поєднання політичних культурних форм та об'єктів їхнього впливу дає змогу комплексно представити та проаналізувати політичну культуру. «Ми, – зазначають Г. Алмонд та С. Верба, – можемо об'єднати те, що говорилося досі про окремі орієнтації стосовно політики у простій матриці 5 на 4» [600, с. 15]. Цією матрицею є таблиця під назвою «Типи політичної культури», у якій пояснюються відмінні риси парохіальної, підданської та активістської культур (табл. 2.2).

Термін «матриця» (нім. *Matrize* < лат. *matrix* – матка, джерело, початок) вживається в різних сферах людської діяльності: у техніці – одна з основних частин штампа; у поліграфії – форма для відливання літер; у системі числення – математичний об'єкт, записаний здебільшого у вигляді прямокутної таблиці, заповненої числами, алгебраїчними виразами тощо [509, с. 440]. Поняття матриці

нині дедалі активніше впроваджується у різноманітні сфери суспільного життя та суспільствознавчі науки. Цьому певною мірою сприяв вихід на екрани світу фантастичного кінобойовика «Матриця: перезавантаження / The Matrix Reloaded» (2003 р.).

У наукових та публіцистичних працях все частіше з'являються заголовки зі словом «матриця», наприклад, тема дисертації: «Матриця місцевого самоврядування в Україні: моделювання, можливості, прогнозування»; стаття «Українська матриця: перезавантаження» та ін. Значення терміна «матриця» у названих та інших публікаціях полягає в тому, що йдеться про програму чи модель життєдіяльності людських спільнот, яка впроваджена певними силами за певних умов. «Перезавантаження матриці» – це зміна програми функціонування соціальної системи з метою зміни способу життя людей та управління ними.

У суспільствознавстві матричне моделювання використовується у порівняльних дослідженнях ментальності, культури та суспільних інститутів. Так, «особливості впливу основних типів культурної ментальності на інститути господарювання» знайшли відображення в теорії інституціональних матриць, яку запропонувала російська дослідниця С. Кирдіна. У цих матрицях, за аналогією з математичними матрицями табличної форми, по вертикалі розглядається комплекс інституційних структур (ідеологія, взаємини особи і суспільства, спосіб визначення суспільних пріоритетів, спосіб вираження інтересів членів спільноти тощо), а по горизонталі – цивілізації: Східна, Західна тощо [185, с. 177–178]. Зіставлення цивілізаційних інституційних матриць дає змогу виявити їхні сутнісні риси, передбачати характер взаємин народів, виявляти соціуми зі змішаною ментальністю, тенденції культурних трансформацій тощо.

Поняття матриці як програми функціонування соціальних систем співзвучне поняттю «культури», що є сукупністю елементів, у яких зосереджена важлива інформація про ефективні способи життєдіяльності людських спільнот.

Для представлення основних рис політичної культури певної нації, на нашу думку, потрібно визначити зміст та особливості основних соціетальних елементів цієї культури як колективних культурних форм, що впливають на найбільш значущі політичні явища і процеси національного життя. Основними соціетальними елементами національної політичної культури ми вважаємо такі: 1) політична ментальність нації, її архетипи; 2) соціально-політична онтологія; 3) політичні цінності та ідеали; 4) політичні принципи і норми; 5) національні політичні традиції; 6) політичні міфи; 7) політичні стереотипи; 8) національні символи; 9) національна ідентичність; 10) традиційні політичні інститути; 11) національна ідеологія, 12) ідея нації та національна ідея. Щодо об'єктів політико-культурної детермінації, то основні серед них такі: а) нація як етнополітична спільнота; б) національна держава; в) члени нації, громадянське суспільство, їхня політична участь; г) політичний режим як функціональна характеристика політичної системи; д) етнополітичні процеси; е) міжнародні відносини за участю нації.

Щоб проаналізувати колективні політико-культурні форми нації, спрямовані на певні політичні об'єкти та процеси, на першому етапі дослідження необхідно з'ясувати історію формування, сутнісні риси, особливості структури і функцій кожної із соціетальних форм національної політичної культури. На другому етапі – розглянути, як ця культурна форма впливає на перебіг політичних процесів.

Якщо в першому випадку виявляється сформованість та укоріненість культурної форми в певному національному соціумі, рівень її розвитку, її внутрішній зміст, то в другому – її функціональні властивості й результат (наслідок) виконання соціального призначення. При цьому потрібно з'ясувати стан функціонування цієї соціетальної форми в регіонах країни, вплив на її дію ментальних особливостей та історичного минулого краю, рівень загальної культури, насамперед освіти, а також рівня розвитку економіки та соціальної сфери тощо. Можуть бути використані емпіричні дані, отримані шляхом

соціологічних досліджень, політичних та інших моніторингів, висновків експертів, дані статистичних органів. Немаловажне значення має з'ясування відповідності соціетальних культурних форм імперативам національної політичної культури, а також сформованість інфраструктури їхнього функціонування.

У зведеному вигляді матриця національної політичної культури матиме вигляд таблиці, по вертикалі якої розташовані основні соціетальні культурні форми, а по горизонталі – об'єкти політико-культурного впливу. У табличні ніші вписуються найбільш характерні, базові параметри соціетальних елементів політичної культури, які стосуються відповідного політичного об'єкта. У четвертому розділі дисертації представлена матриця української політичної культури, яка охоплює соціетальні культурні форми, зорієнтовані на націю як етнополітичну спільноту та національну державу.

У математиці допускається додавання, віднімання та множення матричних величин. Політико-культурні матриці фіксують якісні характеристики явищ і процесів, над якими безпосередні математичні операції неможливі. Ці характеристики як сутнісні риси політичної культури можна використовувати для порівняльного аналізу національних культур, що дає змогу виявити схожі політико-культурні елементи (спільну культурну основу національних політичних систем) та відмінності суттєвого й несуттєвого характеру. У майбутньому, коли будуть розроблені кількісні параметри емпіричних показників соціетальних елементів національної політичної культури, можна буде використовувати і математичні засоби аналізу рис політичної культури, як це спостерігається при використанні методів етнометрії в дослідженнях ментальних рис народів і цивілізацій [625].

Варто також врахувати той факт, що національна політична культура, як правило, буде представлена політико-культурними матрицями: матрицею офіційно-задекларованої чи фактично домінуючої політичної культури, матрицями політичних субкультур, контркультур та політико-культурних

фрагментів. Як культурні фрагменти, так і субкультури ідеологічних, конфесійних, етнічних, демографічних і регіональних груп населення держави можуть відрізнятися поглядами щодо типу (моделі) нації, яка є оптимальною для певного складу населення держави (етнічна, політична чи змішана (етногромадянська) моделі нації), типу держави (національна чи імперська; суверенна і незалежна чи союзна в складі федерації або конфедерації), векторів внутрішньої політики (курс на ліберальну, комуністичну (соціалістичну) чи іншу модель економічного та суспільно-політичного ладу), зовнішньої політики (східний чи західний вектори) тощо.

Ще одна група політико-культурних матриць стосується часових зрізів політичних культур та субкультур, таких як політична культура суверенних епох національного буття, інерційна політична культура іноземних політичних режимів, культура національно-визвольної боротьби народу, нова політична культура суверенної нації і держави, яка формується на основі сучасного досвіду політичного життя. Маючи хрономатриці політичної культури народу, можна цілеспрямовано аналізувати їхній сучасний стан і трансформаційні тенденції, проектувати бажані моделі політичної культури, які допоможуть спрямувати у певне русло політичну соціалізацію населення країни. Аналогічним чином можна виокремити основні типи національної ідентичності. При цьому необхідно мати на увазі, що національна ідентичність поєднує громадянський та етнічний (етнокультурний) елементи, але різною мірою і в різних формах [490, с. 17–24]. До компонентів громадянської ідентичності належать спільність території, громадянства, прихильність до певних політичних принципів та ідей, довіра до політичних інститутів, бажання і згода бути членом цієї нації. Отже, поняття «національна політична культура» та «національна ідентичність» значною мірою перекриваються. Зазначимо також, що етнокультурні елементи як важливі складові національного буття (мова, історична пам'ять, релігія, традиції тощо) завжди мають важливе політичне значення, а тому належать до базових національних цінностей.

Висновки до розділу 2

Сформована на власній ментально-буттєвій основі національна політична культура, як і національна культура загалом, володіє системними характеристиками. В її структурі, крім функціональних елементів культури (ідей, цінностей, ідеалів, стереотипів, символів тощо), виокремлюється нація як творець і носій політичної культури, об'єкти політико-культурної детермінації, серед яких є й нація, властиві їй соціальні групи та інститути, а також допоміжні засоби функціонування національної політичної культури – її інфраструктура. Важливу теоретико-методологічну роль у розкритті механізму функціонування національної політичної культури має конструювання та використання її процесуальних моделей. Це, зокрема, функціональна, комунікативна та синергетична моделі. Комунікативний підхід до моделювання й аналізу національної політичної культури дає змогу глибше проникнути в структуру політико-культурної системи, виявити важливі елементи, на які мало уваги звертається в науковій літературі (політико-культурні інститути, канали культурної комунікації, бар'єри на її шляху тощо), охарактеризувати особливості політико-культурної комунікації та її роль у політичному процесі.

Потрібно розмежовувати поняття «суб'єкт політики», «суб'єкт політичної культури», «політична суб'єктність нації» та «політико-культурна суб'єктність нації». Національна спільнота виявляє себе як творець політико-культурних цінностей, їхнім носієм та користувачем (споживачем). Поняття «політико-культурна суб'єктність нації» відображає спроможність національної спільноти, її соціальних складових виявляти в політичних діях і відносинах культуротворчість, реалізуючи інтелектуальні, моральні, фахові, патріотичні та вольові якості.

Об'єктивною основою спроможності нації до творення і впровадження в життя політико-культурних цінностей є спільний інтерес національного організму, на основі якого формуються «загальна воля» та суверенне «колективне політичне тіло» (Ж.-Ж. Руссо).

Холістичне уявлення про націю як творця, носія та користувача політичної культури не повинно втрачати з поля зору складну соціально-політичну структуру нації, компоненти якої здатні творити загальнонаціональні, групові чи індивідуальні політико-культурні цінності. Критерії диференціації національного соціуму на підсуб'єкти політико-культурної творчості такі: безпосередня чи опосередкована участь членів нації у функціонуванні політичної влади, рівень їхньої національної свідомості, самосвідомості (ідентичності) й політичної участі, соціально-класова та етнічна диференціація національного організму, інституціоналізація політичного життя тощо.

В рамках соціоструктурного підходу до аналізу політико-культурного потенціалу нації потрібно виокремити передусім культуротворчість еліти та народних мас. Еліта (власне політична, військова, релігійна й інша) завдяки інтелектуально-моральним якостям – спроможності до абстрактного мислення, узагальнення досвіду, усвідомлення й прояву власної гідності та гідності нації, її інтересів, прогнозування подій тощо є головною силою, що формує цінності, норми та ідеали національної політичної культури. Народні маси, маючи досвід місцевого самоврядування та взаємодії з інститутами державної влади в межах «великої політики», також формують свої уявлення про політичні цінності нації й розробляють власні моделі політичної поведінки. Національну політичну культуру можна уявити як результат інтеграції, синтезу політичної культури еліти та народу, їхньої неперервної взаємодії в політичній сфері національного соціуму. Історичний контекст та спосіб їхнього поєднання, а також питома вага базових субкультур великою мірою впливають на специфіку національних політичних культур.

Базуючись на висновках Г. Алмонда та С. Верби про три різновиди політичних орієнтацій, характерних для організованого соціуму – патріархальної, підданської та активістської, можна, по-перше, розглядати функціонування трьох ідеальних типів політичної культури та відповідних субкультур у межах сучасних спільнот, по-друге, поєднати їх із етнічним чинником, враховуючи наявність

таких основних типів етнічної (національної) ідентичності – етнічний нігілізм, позитивна (нормальна) етнічна ідентичність та етнічна гіперідентичність. Гіпотетичне поєднання різновидів політичних та етнічних орієнтацій дає змогу теоретично передбачити змістові варіанти національної політичної культури, дати характеристику їхніх творців і носіїв.

Суттєвий вплив на формування та функціонування політичної культури мають політичні інститути. Чільне місце серед них належить національному парламенту, який формує законодавче поле політичної та інших видів діяльності. Виконавчі та судові органи як носії офіційної політичної культури та творці своєї корпоративної культури державних інституцій також суттєво впливають на стан і зміст національної політичної культури. Серед інститутів громадянського суспільства уваги заслуговують політичні партії, особливо правлячі, які намагаються нав'язати власні ідеологеми й цінності державним службовцям та народному загалу. На політичну культуру нації суттєво впливають також неполітичні чинники: соціально-класова, етнічна, конфесійна, демографічна й професійна диференціація суспільства.

Дослідження політичної культури на основі вивчення політико-культурної суб'єктності суспільних груп та інституцій нації доцільно позначити терміном «соціоструктурний напрям політичної культурології» поруч із загальноцивілізаційним, націєцентричним та особочентричним. Загальнонаціональна політична культура при такому підході постає як середньо статистична характеристика політико-культурних якостей відповідних суспільних груп або як динамічна рівновага, що характеризує баланс політичних субкультур. У з'ясуванні особливостей національних політичних культур значний евристичний потенціал мають плюралістичні концепції демократії, зокрема теорія консоціативної (міжспільнотної) демократії, яку запропонував А. Лейпхарт.

Об'єктом національної політичної культури є передусім сама нація, політична сфера її життєдіяльності. Це означає, що інструментарій культури – національні цінності, ідеали, традиції тощо – впливають на політичну свідомість і

поведінку її членів, суспільних груп та нації загалом. Однак індивіди, групи, інститути, нація є опосередкованими об'єктами політичної культури, оскільки в результаті дії політико-культурного інструментарію змін зазнають не самі суб'єкти й об'єкти політики, а елементи їхньої свідомості, політичні установки, переконання, психологічні стани тощо, які ми позначаємо поняттям «безпосередні об'єкти національної політичної культури». Нація та інші опосередковані об'єкти національної політичної культури є її суб'єктами-користувачами: вони сприймають її елементи, оцінюють і використовують їх. Опосередковані й безпосередні об'єкти національної політичної культури мають зворотний детермінуючий вплив на культуротворчу діяльність її суб'єктів.

Результати дослідження національної політичної культури доцільно звести в матрицю, координатами якої по вертикалі є соціетальні культурні форми, а по горизонталі – об'єкти політико-культурного впливу. Матричне моделювання національної політичної культури дає змогу ефективно порівнювати базові ознаки соціетальних елементів політичної культури націй, субкультури та фрагменти, що функціонують у межах національної політичної культури, історичні періоди національного розвитку тощо.

РОЗДІЛ 3

ІМПЕРАТИВИ, ФУНКЦІЇ ТА ІНФРАСТРУКТУРА НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ЯК ОБ'ЄКТИ ТЕОРЕТИКО- МЕТОДОЛОГІЧНОЇ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

У політичному житті важливе практичне значення мають питання про засади самоорганізації політико-культурної системи. Серед них на першому місці – вимоги суспільства до суб'єктів політичного життя та політичної системи нації загалом. Знаючи їх, політичні актори зможуть критично оцінити сильні й слабкі сторони політико-культурного процесу та цілеспрямовано впливати на формування національної політичної культури. З іншого боку, потрібно з'ясувати, що саме є об'єктом (об'єктами) політико-культурного впливу й розробити теоретичні засади функціонування політичної культури. Актуальні також питання, що стосуються каналів і способів поширення політико-культурної інформації та створення належних умов для культурної детермінації політичних процесів. З огляду на зазначене потрібно у теоретико-методологічному плані обґрунтувати імперативи, функції та інфраструктуру національної політичної культури, осмислити особливості просторово-часового континууму її функціонування.

3.1. Підходи до осмислення природи імперативів національної політичної культури та їх методологічний потенціал

Сучасний науковий дискурс характеризується активним використанням поняття «імператив», яке пов'язується не лише з моральним законом І. Канта (т. зв. «категоричним імперативом»), а й із засадами життєдіяльності практично в усіх сферах людського буття. Особливо це стосується політологічної літератури, в якій трапляються такі наукові статті, як «Національна безпека в контексті сучасних геополітичних імперативів», «Мовні імперативи політичної коректності», «Імперативи державної національної політики» та ін.

Незважаючи на те, що в філософії культури та загальній теорії політики поняття імперативу використовується тривалий час, для характеристики

політичної культури воно не вживалось. Водночас, політичні культурологи певною мірою розкривають її окремі аспекти, з'ясовуючи суть політичної культури, її соціальне призначення, функцій, визначаючи шляхи та умови її оновлення тощо (див. праці В. Бебика, В. Лісового, Л. Нагорної, В. Ребкала, П. Саса та ін.) [26; 260, с. 246–251; 301, с. 10–37; 25, 25–44; 472, с. 4–37]. Дослідницьке завдання полягає в тому, щоб обґрунтувати теоретико-методологічні засади понятійного визначення та дати характеристику актуального змісту імперативів національної політичної культури. Ці питання автор дисертації розглянув у статті «Імперативи національної політичної культури» [460].

«Імператив» (від лат. *imperativus* – наказовий, владний) – теоретично обґрунтований та широко використовуваний у філософській системі І. Канта термін, що вказує на загальний закон, вищу вимогу, важливий принцип, який визначає, що потрібно робити і як виконувати обов'язкове. «Уявлення про об'єктивний принцип, оскільки він примусовий для волі, – зауважував І. Кант, – називається велінням (розуму), а формула веління йменується імперативом» [168, с. 251].

Імперативи наказують (веліють) гіпотетично або категорично. Гіпотетичні імперативи – це практична необхідність можливого вчинку, що є засобом для чогось іншого, чого бажають досягнути. Гіпотетичні імперативи бувають технічними (такими, що належать до вмінь, норм діяльності і поведінки) і прагматичними (тими, що стосуються блага людей, їхнього розуміння щастя тощо). Категоричний імператив – вчинок, що об'єктивно необхідний сам по собі, безвідносно до будь-якої мети. «Він стосується не змісту вчинку й не того, що саме через нього повинно статися, а форми і принципу, відповідно до якого відбувається сам вчинок» [168, с. 254]. Категоричний імператив І. Кант називає «імперативом моральності» [168, с. 255].

Специфіка імперативів у контексті культури полягає в тому, що це принципи, які зумовлені її соціальним призначенням: забезпечення спадковості, засади гуманізму, успішна життєдіяльність та прогресивний розвиток народу. В основі

імперативів – важливі закономірності формування, функціонування та розвитку спільнот, які раціонально пізнаються чи інтуїтивно осягаються. Інколи політичні сили формулюють імперативи суспільної поведінки на ґрунті егоїстичних інтересів чи ідеологічних засад. Це згодом усвідомлюють маси і відмовляються від неадекватних життєвим інтересам настанов – квазі- чи псевдоімперативів.

Ведучи мову про імперативи національної політичної культури, потрібно мати на увазі багатоаспектність цього поняття. По-перше, імператив політичної культури трактується як вимога сформувати політичну культуру як важливу і невід’ємну складову політичної системи. Потреба та необхідність належної політичної культури стосується кожного, хто хоче стати повноцінним суб’єктом політики: індивіда, суспільної групи, нації загалом. Восени 2007 р. набула суспільного резонансу стаття А. Авакова (тодішнього голови Харківської обласної державної адміністрації) «Імператив культури», в якій автор охарактеризував загальну та політичну культуру українського суспільства і її вплив на політичне життя. «Суспільство, – зазначив політик, – яке не ставить своїм завданням підвищення рівня власної культури, завжди буде або отримувати тоталітарне правління, або буде свідомо опускати високий політичний рівень до межі свого культурного розвитку». Щодо цього питання автор робить висновок: *«Хочеш бути вільним, а отже мати правильну, адекватну владу – змушуй трудитися свою совість, свою волю, свій інтелект. ...Займись духовним культуризмом»* [1].

По-друге, імперативи політичної культури – це конкретні вимоги суспільства до характеру і змісту політичної культури. В різні епохи висувалися різні вимоги до політики та сповідувались різні цінності та ідеали. Нині актуальним є осмислення вимог до політичної культури постмодерного соціуму, в якому, як зазначає Р. Інглхарт, відбувається перехід до постматеріальних цінностей [156].

По-третє, імперативи політичної культури є веліннями чи своєрідними «директивами», зафіксованими в елементах культури, які безпосередньо

адресовані суб'єктам політики щодо організації суспільно-політичного життя: формування певного типу політичної системи, політичного режиму, взаємодії політики з іншими сферами суспільного життя тощо.

Для обґрунтування імперативів національної політичної культури важливе значення мають теоретико-методологічні настанови, які ґрунтуються на сутнісних ознаках і соціальному призначенні культури.

1. Культура та її різновиди мають відображати реалії життєвих процесів і сприяти вирішенню суспільних проблем. На це звертав увагу видатний іспанський мислитель Х. Ортега-і-Гасет у праці «Тема нашої доби». «Нами, – зазначав він, – керують два протилежних імперативи. Людина, жива істота, має нести в собі добро, – велить один з них, імператив культури. Добро має бути людським, пережитим, відтак суміщуваним із життям і необхідним йому, – проголошує інший імператив, вітальний. Узагальнивши їх, ми доходимо такого присуду: життя має бути культурним, але й культура має бути життєвою». «Порушення рівноваги між цими імперативами, зауважує філософ, «...неминуче призводить до звиродніння. Безкультурне життя – це варварство; культура, позбавлена життя, – візантизм» [325, с. 337].

2. Культура має ослабляти міжособистісну, міжкласову та міжнаціональну боротьбу за виживання та поліпшення умов людського життя. Справжній прогрес культури індивідів і спільнот, як зазначав А. Швейцер, має полягати «...у пом'якшенні як для тих, так і для інших боротьби за існування». «Створення максимально сприятливих умов життя – така вимога, що необхідна як сама по собі, так і для духовного й морального вдосконалення індивіда, яка є кінцевою метою культури» [577, с. 51]. Крім цього, мислитель наголошував на тому, що «...індивід і всілякі людські спільноти повинні зіставляти свої вимоги з матеріальними і духовними благами цілого і багатьох» [577, с. 53].

3. Культура та її розвиток розширяє горизонти людської свободи. Філософська класика розробила два підходи до вирішення проблеми свободи: «Свобода є стан внутрішнього світу людини як розумної істоти, що пов'язаний

не з пізнанням, а з усвідомленням незалежності людської волі та її моральною самодетермінацією (Кант), і свобода є пізнання необхідності (Гегель) та діяльність на основі цього пізнання (марксизм)» [183]. Автор цих слів В. Келле вважає, що обидва підходи мають однакове право на існування, адже перевага одного з них лише ситуативна. У культуротворчості вона проявляється у формі таких альтернативних чи взаємодоповнювальних настанов: керуватися імперативом І. Канта (моральним законом) і/чи раціональним вибором. Однак моральне (духовне) начало має перевагу, оскільки не все, що є раціональним з точки зору конкретного суб'єкта, матиме позитивний вплив на розвиток народів і людства загалом. Гуманізм завжди має ґрунтуватися на категоричному імперативі І. Канта: *«Чини тільки згідно з такою максимою, керуючись якою, ти в той же час можеш побажати, щоб вона стала всезагальним законом»* [168, с. 260].

Оскільки поняття «національної політичної культури» поєднує три макросоціальні явища: націю, політику і культуру, то, досліджуючи імперативи національної політичної культури, потрібно з'ясувати сутність, соціальне призначення та умови повноцінного функціонування зазначених феноменів. Імперативи мають бути спрямовані на найбільш повну реалізацію соціальної ролі національної культури, національної політичної системи, національного організму загалом, в яких політична культура відіграє важливу роль. Для цього потрібно забезпечити формування трьох груп цінностей національної політичної культури: цінностей-цілей, цінностей-засобів та цінностей-умов, серед яких головними і визначальними є перші.

Політична діяльність і сформована на її основі політична система забезпечують генезу національної спільноти і є необхідною складовою механізмом її функціонування. Політична життєдіяльність нації супроводжується нагромадженням політичного досвіду і традицій, формуванням відповідних знань, цінностей і норм, тобто генезою та розвитком політичної культури, без якої неможлива ефективна політична діяльність. Сутність нації, яка полягає в

діалектичній єдності етнічної та політичної самоорганізації соціуму, вимагає поєднання елементів національної етнічності (державної мови, національної історії, національних символів тощо як політизованих цінностей) та власне політичних цінностей, якими є національний суверенітет, національна держава, національна політична система, демократичні норми й ін.

Національна політична культура охоплює три принципово відмінні групи елементів: конституюючі політичну сферу категорії і поняття, що розкривають сутність і зміст політичних явищ та процесів (соціально-політичну онтологію); політичні цінності; політичні регулятори (норми, принципи, звичаї, стереотипи мислення і поведінки тощо). Необхідність їхнього стабільного та ефективного функціонування диктує вимогу інституціоналізації політичних відносин і культури. Традиційні політичні інститути варто розглядати як вищий рівень буття національної політичної культури, що, з одного боку, органічно поєднують структурні елементи культури, а з іншого – виступають інструментом ефективного впливу на діяльність і поведінку політичних акторів.

Потрібно мати на увазі й те, що реальна політика, політична влада – це система дуже суперечливих відносин, які характеризуються, по-перше, *амбівалентністю* (влада є механізмом взаємодії людей, яка забезпечує соціальну справедливість та управління країною; однак вона може бути і злою, дегуманізованою силою, яка принижує, експлуатує народ); по-друге, *асиметричністю* (різним є політичний статус представників влади – парламентарів, управлінців, суддів, – які мають привілеї й опираються на адміністративні важелі впливу, й підлеглих, часто безправних і беззахисних громадян); по-третє, *відчуженням* (політична влада проявляє схильність віддалятися від рядових громадян, їхніх життєвих потреб та зловживати службовим становищем для реалізації власних егоїстичних інтересів). Зважаючи на це, політична культура має сприяти зведенню до мінімуму проявів соціальної несправедливості, нерівності та негуманного ставлення до людей з боку влади. Критерієм її оцінювання має бути категоричний імператив І. Канта,

сформульований таким чином: «*Чини так, щоби ти завжди ставився до людства і в своїй особі, і в особі будь-кого іншого так само, як до мети, і ніколи не ставився б до нього лише як до засобу*» [168, с. 270]. Актуальність реалізації цього імперативу особливо очевидна для сучасної України, значна частина політиків і державних службовців якої використовує державу та народну довіру для першочергового задоволення особистих потреб.

Суб'єкти національної культури, враховуючи зазначені загрози, виробляють принципи й засоби, які мають блокувати негативні прояви в політичному житті народу. Прикладами запобіжного інструментарію є поділ влади, вдосконалення виборчих технологій, відміна депутатської недоторканності, розвиток громадянського суспільства, забезпечення гласності і свободи слова, правовий захист опозиційної діяльності тощо. Формування, впровадження та вдосконалення подібних політичних технологій – один із важливих імперативів сучасної демократичної політичної культури.

На вершині ціннісної піраміди національної політичної культури має бути нація як *цінність-мета*, яка спроможна забезпечити гідність людини, її права і свободи, всебічний розвиток і благополуччя кожного громадянина. Головними *цінностями-засобами* національної політичної культури виступають національна держава, громадянське суспільство, національна еліта, демократія, національна політична система загалом. *Цінностями-умовами* мають визнаватися національний суверенітет, національна злагода, національна безпека, мирні стосунки з іншими народами тощо. Хоч інколи важко однозначно ідентифікувати зазначені види національних цінностей, адже в різних ситуаціях вони можуть змінювати свою роль і призначення, все ж загальна постановка питання про те, що є вищою цінністю і головною метою нації, а що – засобом чи умовою її життєдіяльності, впорядковує національну політичну культуру, надає їй доцільності й системності.

Загальні імперативи політичної культури мають бути адаптовані до специфічних умов життя конкретної нації, велінь історичної епохи та перспектив

національного розвитку. Імперативи національної політичної культури найповніше простежуються в період формування нації та її культури, відродження національних традицій, у переломні моменти національного розвитку. Їхня реалізація не завжди відбувається легко й динамічно, адже стара політична культура інерційна й активно підтримується її носіями. З огляду на це національна еліта повинна чітко формулювати й пропагувати імперативи політичної діяльності, критично мислити й робити висновки, враховуючи уроки історії. Імперативи національної політичної культури зазвичай нашоувхуються на сувору протидію настанов антинаціональних сил, ворожих зарубіжних центрів, нігілістів та егоїстів у середовищі політичних еліт та інтелектуалів. Політична пильність і наполегливість мають характеризувати тих, хто відповідає за долю нації.

«Побічним продуктом» протидії імперативам національної політичної культури є своєрідні антиімперативи, які проявляються, з одного боку, в нав'язуванні думки про відсталий, архаїчний характер культури населення країни, його неспроможність до політичної консолідації та розбудови власної держави, з іншого – в цілеспрямованій пропаганді чужої культури як нібито більш розвиненої і перспективної. Як інструмент протидії імперативам національної культури активно використовується масова культура, що характеризується низьким рівнем моральності, космополітичністю, пропагандою насилля, егоїзмом, нехтуванням народними традиціями та звичаями.

Враховуючи сказане і базуючись на критично осмисленому вітчизняному та зарубіжному політичному досвіді, сформулюємо імперативи національної політичної культури. На нашу думку, основні з них такі:

– в національній політичній культурі мають осмислюватися, представлятися та відстоюватися національні потреби та інтереси; при цьому вони мають бути узгоджені з інтересами членів нації та інтересами людської цивілізації;

– політичні цінності мають ґрунтуватися на імперативі моральності та відповідати життєвим інтересам нації, історичним традиціям, ментальності народу, вимогам часу, бути підставою його подальшого розвитку;

– мають бути сформовані власні уявлення на природу й призначення держави та інших елементів політичної системи, національний світогляд та ідеологія, які утверджують національний патріотизм, національну гідність та гордість членів спільноти;

– політичні сили та громадяни мають розглядати націю лише як мету своєї діяльності, а не як засіб задоволення егоїстичних чи групових інтересів;

– представляючи націю як цінність-мету, в ролі критерію її розвиненості потрібно використовувати стан свободи й благополуччя кожного з її членів; нація як політична мета і цінність має бути тісно й нерозривно пов'язана з імперативом самоцінності людини;

– національна держава та інші національні політичні інститути, політична система загалом мають розглядатися як цінності-засоби. Це означає, що політичні інститути не можуть бути самоцінними, а мають забезпечувати благополуччя нації та громадян держави;

– базовими цінностями-умовами національної політичної культури вважаються національна єдність, міжетнічний та міжконфесійний мир, національна безпека, мирні взаємини з іншими націями і державами;

– особливої уваги заслуговує орієнтація членів нації та еліти на гуманізацію політичних відносин. Етичні принципи і моральні норми повинні мати верховенство над суто політичними засадами, нормами й інституціями;

– політична культура має відповідати національному принципу, який вимагає діалектичного поєднання в її структурі та функціонуванні політично важливих елементів національної етнічності (спільна мова, історична пам'ять, національні традиції, символи тощо) і власне політичних цінностей та ідеалів;

– потрібно орієнтуватися на демократичні цінності, які найбільшою мірою відповідають сутності національної самоорганізації: національний суверенітет,

політичні права і свободи громадян, їхня рівність перед законом, виборність і змінність керівних органів, парламентаризм, відкритість влади тощо;

– генеза і вдосконалення національної політичної культури передбачає формування всього арсеналу функціональних елементів політичної культури – когнітивних, ціннісних, регулятивних. Потрібно дбати про інституційне закріплення політичних відносин та складових національної політичної культури, що забезпечує стабільність та ефективність політичної системи;

– відповідно до потреб нації та її політичної системи сформувати й підтримувати в належному стані інфраструктуру національної політичної культури, яка сприятиме успішній реалізації основних видів політико-культурної діяльності та безособовій культурній детермінації;

– підвищувати роль політичних знаків і символів у політичній соціалізації, ідентифікації, комунікації та мобілізації членів нації;

– основою національної політичної культури, елементом, який визначає коло основних цінностей та ідеалів і єднає їх, є національна ідея. Її сутність має розглядатися як визначення мети, реалізація якої забезпечить нації та кожному її члену щасливе життя;

– національна політична культура має розвиватись у руслі загальнолюдських цінностей, творчо адаптуючи кращий світовий досвід, особливо країн Європейського Союзу, членом якого прагне стати кожна європейська держава;

– суб'єкти політичного життя мають дбати про утвердження демократичних засад міжетнічних та міжнаціональних відносин, проявляти повагу до прав і свобод етнічних груп і спільнот, що населяють країну, культивувати толерантність і політкоректність у проведенні етнополітики;

– відповідно до тенденцій, які спостерігаються у зв'язку з переходом людства до постмодерного стану, потрібно підтримувати переорієнтацію соціуму з переважно матеріальних на духовні цінності нації та людської цивілізації;

– національна політична культура має набувати дедалі більш осмисленого, наукового характеру, на що звертав увагу В. Липинський. Він зазначав, що «політична культура тим більша в даній нації, чим нація має більше *нагромадженого досвіду*, тобто чим більше спостережень вона в політичній життю поробила і чим більше науки з тих спостережень вона для потреб дальшої своєї політичної творчості *в своїй збірній пам'яті*, тобто в своїй власній традиції, заховала» [255, с. 352].

Перелічені імперативи мають характер гіпотетичних імперативів, адже звертають увагу на засоби та умови, що забезпечують належну ефективність національної політичної системи та гідне, щасливе життя національній спільноті. Гіпотетичним імперативом є і визнання нації цінністю-метою, адже розбудова й існування нації – необхідна умова формування та повноцінної життєдіяльності кожного громадянина. Нація і людина як феномени й цінності перебувають у нерозривному діалектичному взаємозв'язку: без нації не може розвиватися сучасна людина, її самосвідомість і культура; без вільної, національно свідомої особистості – неможлива нація як життєздатний етнополітичний організм.

Отже, поняття «імператив (імперативи) національної політичної культури» розкриває важливий аспект процесу формування, самоорганізації та функціонування цієї культури і є необхідним елементом теорії і практики національної політичної культури. Саме на основі осмислення імперативів політичної культури національна спільнота та її провідна верства може свідомо і цілеспрямовано впливати на процеси культуротворення, реалізовувати стратегію оновлення національної культури, проводити політичну соціалізацію нових поколінь.

3.2. Теоретико-метологічні проблеми дослідження функцій національної політичної культури

Важливим завданням у дослідженні політичної культури будь-якого суб'єкта є з'ясування механізмів культурного детермінізму: того, як політична культура впливає на життєдіяльність політичних акторів та політичні процеси.

Поряд із оптимістичною пізнавальною точкою зору, яка полягає в тому, що з допомогою концепції політичної культури можна пояснити особливості політичного життя народів, відома й песимістична. Остання не лише стверджує, що теорія політичної культури має незначний пізнавальний потенціал (наприклад, порівняно з теорією раціональної дії), а й взагалі заперечує реальність того, що називається «політичною культурою». Зокрема, на думку відомого американського політолога Г. Екстейна, «...політична культура – це не «реальна річ, що існує десь», яку можна охарактеризувати правильно чи неправильно. Політична культура – це концепт, абстракція, умоглядна конструкція, яка призначена для побудови теорії» [620, с. 473]. Якщо політична культура є «умоглядною конструкцією», а не відображенням політичних реалій, то її функції потрібно розглядати лише як спосіб пояснення політичних явищ і процесів, а не як вияв об'єктивних чинників.

Більш помірковану дослідницьку позицію щодо ролі й перспектив політичної культурології висловив С. Верба в лекції на тему «Культура, підрахунок та буття хорошим громадянином: альтернативні інтерпретації громадянської активності», присвяченій ролі свідомого вибору та культури в детермінації політичної поведінки громадян. «На початку своєї кар'єри, – зазначив науковець, – я був пов'язаний з культурологічними теоріями у політиці. З роками я став більш скептичним, більше зосередився на структурних обмеженнях і тому, як вони впливають на окремих суб'єктів політичної діяльності; я ставився скептично не стільки до важливості культури та культурних відмінностей, як до нашої спроможності виміряти культуру та оцінити її практичні наслідки. Та я вважаю, що нам потрібно атакувати цю проблему з усіх боків: досліджувати проблему вибору, де відбувається процес підрахунку, з огляду на довготривалі орієнтації (і на шлях формування цих орієнтацій), а також зважаючи на обмежені ресурси, що їх мають соціальні інститути. Це велике завдання, але воно підтримуватиме нас у формі» [659]. У політичній науці, вважає С. Верба, не можна абсолютизувати ні теорію

раціональної дії, ні культурологічні концепції. Вони мають конкурувати й взаємодоповнювати одна одну.

Фундатор наукової концепції політичної культури Г. Алмонд був упевнений, що політична культура як система орієнтацій і установок є реальністю суб'єктивного типу, яка має значний вплив на політичну поведінку громадян. Згідно з його теорією, роль політичної культури може бути охарактеризована як орієнтаційна чи спрямовуюча. Обґрунтовуючи типології політичних культур, дослідник зазначає: «Важливо для нашої класифікації те, на які політичні об'єкти і як орієнтовані індивіди, і чи включені ці об'єкти у «висхідний» потік «вироблення» політики, чи у «низхідний» потік «політичного примусу» [600, с. 15].

Водночас Г. Алмонд та його послідовники нечітко розкрили зміст і механізми функціонування політичної культури. На цю обставину звернув увагу Дж. Джонсон у статті «Концептуальні проблеми як перепони на шляху прогресу політичної науки. Чотири десятиліття досліджень політичної культури» (2001 р.). Він зокрема зауважив, що суб'єктивістська концепція політичної культури Г. Алмонда у поєднанні з не зовсім чіткими функціоналістськими уявленнями про те, як політична культура підтримує чи руйнує політичні й економічні структури, веде до редукції культури [151, с. 209].

У вітчизняній політологічній літературі доволі однозначно виокремлено, хоч і без належного теоретичного обґрунтування, 5–6 базових функцій політичної культури, а саме: вираження і реалізація соціальних інтересів, нормативно-регулююча, виховна (соціалізаційна), комунікативна та прогностична [366, с. 419–420; 369, с. 408–409; 582, с. 492–493]. За основу було взято погляди на функції культури, які визначило радянське суспільствознавство на основі домінуючого в цей період діяльнісного підходу.

Останнім часом у зарубіжній і вітчизняній літературі в межах різних методологічних підходів до тлумачення політичної культури виокремлюють й інші її функції. Так, І. Орлов вважає, що базові функції політичної культури «з

точністю повторюють» її структурні елементи, визначені класиками політичної культурології. Він називає когнітивну, оцінну та емоційну функції [323, с. 17]. Ще один російський науковець – Б. Бірюков, проводячи дослідження у контексті когнітивної концепції політичної культури, основну увагу приділяє її інтегративній (соціоінтегративній) функції [34, с. 47–49].

Автори трактування політичної культури в «широкому» та «вузькому» значеннях У. Мішлер і Д. Поллак звертають увагу на формуючу роль політичної культури (вплив на формування політичних інститутів); її ідентифікаційне значення (ідентифікація з певною спільнотою, що є найглибшою установкою в межах культури); роль у диференціації (розмежуванні) та інтеграції (згуртуванні) спільнот різних світоглядів і традицій; вплив на розвиток політикуму загалом [641, с. 237].

У межах антропологічного та діяльнісного підходів до політичної культури головна увага науковців зосереджена на функціях адаптації, організації та соціалізації. Так, Л. Нагорна стверджує: «У кожному суспільстві політична культура виконує дві найважливіші функції. По-перше, вона є засобом організації і показником ступеня розвитку політичного життя суспільства; по-друге, вона виступає як фактор формування масової політичної свідомості, засіб соціалізації людини» [301, с. 16]. Прихильники аксіологічного трактування політичної культури аналізують оцінну, ідеологічну та нормативно-регулюючу функції культури, а семіотичного – інформаційну, адаптаційному, комунікативну, інтегративну та соціалізаційну. Позиція автора дисертаційної роботи щодо питань змісту та об'єктів функціонального впливу національної політичної культури відображена в статті «Функції національної політичної культури: теоретико-методологічний аспект» [463].

Розмірковуючи над теоретичними засадами функціонування національної політичної культури, доцільно звернути увагу на загальну теорію культури, яку розробив Б. Маліновський. Згідно з його концепцією, культура – це сукупність відповідей на потреби (запити) людей. Таке міркування вказує на принцип

функціональності культури: прямо чи опосередковано культура має задовольняти життєві потреби людини й соціуму. «Культура за своєю сутністю є інструментальним апаратом, за допомогою якого людина стає здатною краще справлятися зі специфічними конкретними проблемами, що постають перед нею в процесі взаємодії із середовищем з метою задоволення власних потреб» [278, с. 127].

Другий висновок дослідника пов'язаний із розвитком культури, зокрема з наявністю в культурній сфері своєрідної «боротьби за існування». «Я запропонував би внести в розуміння культурної еволюції, – зазначав Б. Маліновський, – поняття боротьби за виживання, але не щодо індивідів чи груп людей, а стосовно культурних форм. Можливо, це був би корисний принцип для дослідження можливостей дифузії» [278, с. 141]. Всі культурні форми перевіряються часом: «виживають», утверджуються й поширюються найбільш ефективні, зручні та універсальні. Процес «природного відбору» функціональних складових культури ускладнений тим, що різні люди й різні суспільні групи по-різному оцінюють адекватність традиціям та ефективність одних і тих самих елементів культури. Тобто, на одні й ті самі потреби можуть ути різні «культурні відповіді». Крім того, в цьому процесі проявляється також феномен «надлишковості»: подібно до мови, в якій є слова-синоніми, в культурі наявні «надлишкові» форми, що перебувають у користуванні однієї групи осіб. У випадку блокування одних культурних форм, продовжують діяти інші, близькі за призначенням.

Третя, важлива для нашого дослідження ідея Б. Маліновського полягає в тому, що культурні форми можуть: а) виконувати амбівалентні функції (мати одночасно корисні й шкідливі властивості); б) змінювати свої функції за нових обставин, інколи набуваючи якості дисфункціональності. Прикладом першої риси в політичному житті сучасної України є використання політичних прав і свобод для задоволення не лише суспільних, а й приватних чи корпоративних інтересів;

другої – коли підозрілість, критичне ставлення до чужої влади виявляється і в умовах власної суверенної держави, що шкодить її ефективній діяльності.

Функціональний метод у культурології, як правило, пов'язують зі структурним, який характеризує культуру як відносно самостійне явище, що має внутрішню будову. Функції культури – не абстракції, а властивості кожного з елементів, які обумовлюють внутрішні взаємозв'язки в структурі культури, надаючи їй системного характеру. Використання структурно-функціонального підходу до дослідження національної політичної культури дає змогу, по-перше, виявити елементи (форми) політичної культури; по-друге, ідентифікувати їхню роль у культурі як системі та охарактеризувати генетичні й функціональні зв'язки між елементами культури; по-третє, з'ясувати, що є середовищем для національної політичної культури і які функції вона виконує щодо систем вищого порядку.

Досліджуючи національну політичну культуру, потрібно насамперед виявити її соціетальні елементи (компоненти) – культурні форми, властиві національній спільноті як цілісній системі. До них належать характерні для національного соціуму архетипи ментальності, що суттєво впливають на політичне життя, уявлення про основні політичні явища та процеси, їхню природу, призначення (соціально-політична онтологія), національні цінності й ідеали, сукупність норм і принципів політичної діяльності, моделі поведінки, національні політичні традиції, міфи, стереотипи, символи, традиційні політичні інститути, національна ідентичність та національна ідея. Саме розкриттю їхнього змісту буде присвячений заключний розділ дисертації.

Основними об'єктами функціонального впливу національної політичної культури є політична система, національна культура, національна спільнота загалом. У результаті структурно-функціонального аналізу національна політична культура постає як складна система функціональних елементів із характерними зв'язками між собою та об'єктами зовнішнього середовища, що розкривають її соціальне призначення та місце і роль у політичному житті нації.

Проте, не всі культурологи згодні з таким трактуванням функціональності культури – із твердженням, що вона (культура) має своє призначення, служить для чогось. Наприклад, з точки зору російського культуролога В. Большакова, це виглядає сумнівним, адже «...безглуздим є запитання: для чого служить совість, порядність, любов, добро, істина, свобода? Але саме це і є культурою» [512, с. 116].

В. Большаков солідаризується зі С. Франком, який наголошував, що «...культура існує не для чийогось блага чи користі, а лише для самої себе: культурна творчість означає вдосконалення людської природи і втілення в життя ідеальних цінностей, і в ролі такої сама по собі є вищою самодостатньою метою людської діяльності» [546, с. 177]. В. Большаков погоджується, що в цьому контексті є сенс розглядати функції культури, однак для цього, на його думку, потрібно по-іншому трактувати термін «функціонування»: «*Функціонування культури* – це її реалізація в конкретних умовах і ситуаціях... Мова йде... про те, як реалізуються, живуть і діють цінності культури» [512, с. 116–117].

На наш погляд, С. Франк і прихильники його точки зору розглядають це питання односторонньо. Культура і в широкому, антропологічному, і у вузькому (аксіологічному, семіотичному та ін.) значеннях є самоцінна в розумінні невіддільності від сутності людини й соціуму. Наприклад, нація (її окремий член) усвідомлює цінність для свого існування національної держави. Однак ідеал національної держави як елемент політичної культури нації є і метою, і важливим мотивом у боротьбі за свободу, незалежність та процвітання народу, і засобом її розвитку, адже держава – важлива ознака нації й одночасно засіб для регулювання суспільних відносин та гарантування її безпеки. Враховуючи сказане, варто погодитися з А. Кармінім, який вважає, що культура самоцінна, але разом із тим функціональна, оскільки використовується [171, с. 25]. Тому, досліджуючи національну політичну культуру, важливо з'ясувати, як у національній політичній системі втілені ідеали народовладдя, свободи й

патріотизму, принципи національного суверенітету, верховенства права, політичного та ідеологічного плюралізму, які тенденції і перспективи розвитку їхнього нового змісту проявляються сьогодні та який орієнтаційний і мобілізаційний потенціал вони мають.

Враховуючи, що національна політична культура є складовою частиною систем вищого рівня – політичної системи, національної культури й нації загалом, – можна передбачити, що вона «працює» на реалізацію соціального призначення кожної з них, а отже певною мірою, певним способом виконує їхні основні функції. Оскільки потреба в політичній культурі має об'єктивний характер і її роль не може бути реалізована іншими соціальними структурами, логічно припустити також, що вона має особливі, ексклюзивні функції. З огляду на це, сформулюємо зміст реально діючих (чи логічно передбачуваних) функцій національної політичної культури, ґрунтуючись на поширених сьогодні уявленнях про природу, соціальному призначенні та функціях політичної системи суспільства, національної культури й нації та домінуючих поглядах на сутність і роль культурних підсистем соціуму (табл. 3.1).

Аналіз показав, що функції національної політичної культури стосовно основних об'єктів її впливу мають різний статус і зміст: в одних випадках вони формують передумови і відтворюють умови реалізації політичною системою, національною культурою та національною спільнотою їхнього соціального призначення; в інших – її функції збігаються з функціями цих соціальних утворень, хоча політична культура використовує специфічний інструментарій їхньої реалізації; відомі також функції, які характерні культурі як соціальній системі. Політична культура як світоглядно-ідеологічний чинник політики, спонукає до дії і певної поведінки силою переконання й віри, опори на традиції народу, його досвід, який акумулює найбільш ефективні моделі політичних відносин заради збереження суверенітету нації, її дієздатності у вирішенні внутрішньодержавних та міжнародних проблем.

Таблиця 3.1

**Функції політичної культури відносно політичної системи,
національної культури та нації загалом**

Функції національної політичної культури		
Щодо політичної системи	Щодо національної культури	Щодо нації, та її членів
<ul style="list-style-type: none"> •Розроблення засад суспільного та державного ладу країни; •створення та реалізація засад політичної системи нації; •визначення та реалізація ідеї національної держави; •формування програмно-ідеологічних та організаційних засад партійної системи країни; •розроблення нових форм і методів політичної діяльності, організації та самоорганізації; •формування уявлень про політичні права і свободи громадян; •формування оптимальної виборчої системи; •формування моделей політичної поведінки і традицій політичної боротьби; •визначення основних принципів внутрішньої та зовнішньої політики держави; •розбудова, функціонування і трансформація місцевого 	<ul style="list-style-type: none"> •Наповнення культури народу політичним змістом, що перетворює її в національну культуру; •функція ядра національної культури; •формування національного світогляду, політичної свідомості й самосвідомості; •формування національної ідеології як важливої складової національної культури; •політизація елементів культури з чітко вираженим етнічним потенціалом, що забезпечує їхню активну роль в самоорганізації національного соціуму; •посилення потенціалу неполітичних компонентів національної культури у функціонуванні політичної сфери нації; •інтеграція етнічних культур на основі спільних цінностей політичної культури нації; •формування і функціонування політичної 	<ul style="list-style-type: none"> •Осмислення національних інтересів і формування стратегії національного розвитку; •розуміння нації як цінності, її функцій щодо індивіда, держави і людства; •обґрунтування ідеї національного суверенітету та її реалізація; •виховання національного патріотизму, почуття національної гідності та гордості членів нації; •формування і функціонування національних символів; •сприяння формуванню національних рухів, переможної національно-визвольної боротьби; •стимулювання взаємодії і гармонізація відносин між сферами суспільного життя, соціальними стратами і регіонами країни; •обґрунтування

Таблиця 3.1

<p>та регіонального самоврядування;</p> <ul style="list-style-type: none"> •регулювання політичних відносин; •сприяння легітимації політичної влади; •акумулявання політичного досвіду народу, збереження та збагачення національних традицій; •надання політичній системі національного змісту й характеру. 	<p>ментальності нації;</p> <ul style="list-style-type: none"> •політична соціалізація членів нації; •визначення засад культурної політики держави та політичних сил країни. 	<p>принципів взаємовідносин з іншими націями та міжнародними організаціями;</p> <ul style="list-style-type: none"> •розроблення й реалізація ефективної етнополітики; •консолідація нації навколо спільних політичних цінностей; •формування ідеї нації та національної ідеї, сприяння їхній реалізації; •формування готовності громадян до захисту суверенітету й цілісності Вітчизни.
--	---	---

Об'єктом функціонального впливу політичної культури є також і сама політична культура як відносно самостійна, самоорганізована й саморегульована система. До «внутрішніх функцій» політичної культури, на наш погляд, доцільно віднести формування її елементного складу, самоструктурування, відтворення культурних форм, удосконалення елементів, запозичення необхідних зразків із зовнішнього середовища, переформатування культурної системи в нових історичних умовах.

Елементи політичної культури виконують конкретні функції, хоча серед них є і поліфункціональні культурні форми. Крім цього, функції політичної культури як системного утворення не зводяться до суми функцій її елементів. Загальні функції політичної культури, які відображають її місію або соціальне призначення, часто висвітлюються в дефініціях. Е. Баталов, наприклад, зазначає, що роль політичної культури – «забезпечити відтворення і подальшу еволюцію

політичного життя на засадах наступності» [22, с. 41]. У «Короткому Оксфордському політичному словнику» (за ред. І. Макліна й А. Максмілана) вказано, що місія політичної культури полягає в тому, що вона має бути «...основою функціонування конкретної політичної системи» [214, с. 524]. У «Політологічному енциклопедичному словнику» (за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка) вітчизняного видання політична культура трактується як «...історично і соціально зумовлений продукт політичної життєдіяльності людей, їхньої політичної творчості, який відображає процес опанування суспільством, націями, класами, іншими соціальними спільнотами та індивідами політичних відносин, а також розвиток їхньої власної сутності і діяльнісних здібностей як суб'єктів політичного життя» [365, с. 507]. Крім вище вказаних відомі й інші пояснення соціального призначення політичної культури, проте всі вони відрізняються за своєю суттю. На наш погляд, роль політичної культури полягає в тому, щоби бути «кодом», «матрицею», «інформаційним забезпеченням» функціонування та розвитку політичної сфери суспільства. Цей соціально-політичний «код», як і біологічний, генетичний, має відповідати життєвим потребам, місії і цілям та народу, умовам середовища, бути стійким і водночас гнучким, здатним пристосовуватися до нових умов і завдань, щоб забезпечити ефективність національної політичної системи.

Функції культури, як уже зазначалося, зумовлені сутністю й природою цього феномена. Їх також можна розглядати з точки зору практичного втілення її імперативів. Імперативи національної політичної культури описані вище. В цьому контексті необхідно розкрити їхній взаємозв'язок (імперативів) з функціями культури в реальному політичному житті, механізм трансформації перших у функції політичної культури в процесі національного розвитку.

Роль імперативів у системі політичної культури, в т. ч. в процесі кристалізації її функцій, стає більш очевидною, коли розглянути процесуальну структуру національної політичної культури. У межах політико-культурного циклу вона має такі послідовні фази:

- 1) культуротворчість суб'єкта (суб'єктів) національної політичної культури відповідно до імперативів цього процесу;
- 2) сформовані елементи національної політичної культури поширюються у політичній системі. Вони опановуються соціальними силами, накладаються на певні матеріальні носії і рухаються в політичному просторі каналами трансляції й циркулювання;
- 3) вплив політико-культурних форм на політичну життєдіяльність національного організму (свідомість та поведінку членів нації, суспільних груп та інститутів нації, внутрішньонаціональні та зовнішні політичні процеси);
- 4) зміни в об'єктах функціонального впливу національної політичної культури та їхні наслідки;
- 5) новий етап (цикл) культуротворчості суб'єктів національної політичної культури в нових історичних умовах.

Імперативи національної політичної культури усвідомлюються і формуються суб'єктами політики, що причетні до становлення нації. Їхній зміст корегується у процесі набуття нацією політичного досвіду та запозичення культурних надбань інших народів. Імперативи як вимоги до політико-культурної сфери відображаються в певній системі культурних форм, завдяки чому із потенціального стану переходять у реальність, матеріалізуючись в елементах і функціях політичної культури. Однак це не означає, що імперативи національної політичної культури, виконавши продуктивну функцію, перестають діяти. В результаті культуротворчої діяльності суб'єктів політики і зміни умов та цілей життєдіяльності нації імперативи набувають нового актуального змісту. Крім цього, окремі культурні форми «старіють» і потребують оновлення. Отже, імперативи національної політичної культури потрібно розглядати як своєрідне джерело формування та функціонування національної політичної культури. На відміну від функцій політичної культури,

які повною мірою реалізуються на третьому і четвертому етапах культурного циклу, імперативи найбільше впливають на політико-культурний процес на його першій і другій стадіях.

У табл. 3.2. показано співвідношення імперативів та функцій національної політичної культури. Серед останніх є як загальні функції культури, так і специфічні, що стосуються політичної культури та її національного різновиду. До перших належать такі функції, як пізнавальна, світоглядна, аксіологічна, регулятивна, символічна, комунікативна, ідентифікаційна, соціалізаційна, забезпечення самоцінності людини, орієнтація на загальнолюдські цінності.

Таблиця 3.2

**Імперативи і відповідні функції національної політичної культури
(НПК)**

Імперативи НПК	Функції НПК
1. У НПК мають осмислюватися, представлятися і обстоюватися національні потреби та інтереси. Вони мають узгоджуватися з інтересами членів нації та людської цивілізації.	Усвідомлення і реалізації потреб та інтересів нації.
2. Політичні цінності мають відповідати засадам моральності, історичним традиціям і ментальності нації, вимогам часу, зумовлювати її подальший розвиток.	Забезпечення моральності політики, відповідності політичного життя ментальності та традиціям народу.
3. НПК має формувати власні уявлення про природу й призначення держави, інших елементів політичної системи, формувати національний світогляд та ідеологію, утверджувати національний патріотизм, національну гідність та гордість членів спільноти.	Світоглядна, пізнавальна, ідеологічна та патріотична функції.
4. Політичні сили, національна еліта та громадяни мають розглядати націю як мету своєї діяльності, а не засіб задоволення власних чи групових інтересів.	Утвердження нації як цінності-мети.
5. Критеріями зрілості та успішності національних спільнот мають бути свобода і благополуччя кожного її члена.	Забезпечення самоцінності людини.
6. Національна держава, інші національні політичні інститути, політична система загалом мають служити	Сприяння усвідомленню та функціонуванню

Таблиця 3.2

<p>цінностями-засобами.</p> <p>7. Базовими цінностями-умовами НПК мають бути національна єдність, міжетнічний та міжконфесійний мир, національна безпека, мирні взаємини з іншими націями і державами.</p>	<p>цінностей-засобів національних спільнот.</p> <p>Сприяння усвідомленню та функціонуванню цінностей-умов національних спільнот.</p>
<p>8. Забезпечення гуманного характеру політичних відносин. Моральні принципи і норми мають верховенство над політичними засадами суспільного життя.</p> <p>9. НПК має відповідати національному принципу, який вимагає діалектичного поєднання етнокультурних елементів і власне політичних цінностей та ідеалів у життєдіяльності нації.</p> <p>10. НПК має орієнтуватися на демократичні цінності, які найповніше відповідають засадам національної самоорганізації.</p> <p>11. Ефективне функціонування НПК як цілісного утворення потребує формування усіх її складових: когнітивних, ціннісних, регулятивних.</p> <p>12. Стабільність та ефективність політичної системи вимагає інституційного закріплення політичних відносин та складових НПК.</p> <p>13. Успішна реалізація основних видів політико-культурної діяльності, культурної детермінації політичних процесів потребує формування інфраструктури НПК, підтримки її в належному стані.</p> <p>14. Сприяти утвердженню політичних символів та знаків, підвищувати їхню роль у політичній соціалізації, ідентифікації, комунікації та мобілізації членів нації.</p> <p>15. Серцевиною НПК, що визначає базові цінності та ідеали спільноти, є ідея нації та національна ідея.</p> <p>16. НПК має розвиватися в руслі загальнолюдських цінностей, творчо адаптуючи кращий світовий досвід.</p>	<p>Гуманізації політичного життя.</p> <p>Забезпечення дії національного принципу.</p> <p>Демократизації політичного життя нації.</p> <p>Забезпечення повноти структури та цілісності політико-культурної сфери.</p> <p>Інституціоналізації політичних відносин та політичної культури.</p> <p>Інфраструктурні функції політичної культури – методологічна, селективна, технологічна, трансляційна, захисна, управлінська та ін.</p> <p>Символічна, соціалізаційна, ідентифікаційна, комунікативна, мобілізаційна функції.</p> <p>Формування та реалізації ідеї нації та національної ідеї.</p> <p>Орієнтації на загальнолюдські цінності та творче запозичення світового політичного досвіду.</p>

Таблиця 3.2

17. Дбати про утвердження демократичних засад міжетнічних та міжнаціональних відносин, культивувати толерантність та політкоректність в етнополітичних процесах.	Демократизації етнополітичних відносин.
18. Відповідно до тенденції переходу людства до постмодерного стану, НПК має сприяти переорієнтації соціуму з переважно матеріальних на духовні цінності нації та людської цивілізації.	Модернізації суспільно-політичного життя, утвердження пріоритету духовних цінностей.
19. НПК має набувати дедалі більш усвідомленого, науково обґрунтованого характеру.	Осмислення політичного досвіду нації.

Загальними функціями політичної культури є вираження політичних інтересів великих суспільних груп, забезпечення моральності політики та гуманізації політичного життя, акумулювання політичного досвіду, політичної інституціоналізації, й раціоналізації політики. До специфічних функцій національної політичної культури належать представлення та реалізація політичних потреб нації, утвердження нації як цінності-мети, визначення цінностей-засобів та цінностей-умов політичної життєдіяльності нації, забезпечення відповідності політичного життя ментальності й традиціям нації, політизація національної етнічності, забезпечення дії національного принципу, формування та реалізація національної ідеї, консолідації нації, гарантування її безпеки.

Будь-яка культура має дві основні форми буття: вона функціонує як дія усвідомлених норм та настанов й, одночасно, як вплив на політику неусвідомлених, латентних елементів культури. Роль прихованої політичної культури є особливо значимою у життєдіяльності національних спільнот.

Поняття «явної» і «прихованої» культури запропонував антрополог К. Калакхан, а Р. Ле Він згодом визначив їх як «експліцитний» та «імпліцитний» компоненти культури. Всебічну характеристику прихованої (неявної) культури наводить у статті «Культура явна і прихована» (2005 р.) білоруська дослідниця Ю. Чернявська. «Культура, – зазначає вона, – функціонує як явна норма, правило, закон і як дуже тонкий натяк, незрозумілий навіть самим її носіям»

[570, с. 5]. Зміст «явної культури» становлять усвідомлені цінності чи актуалізовані смисли, відображені у текстах культури. Спільною їхньою характеристикою є зрозумілість: вони вербалізовані й відрефлексовані.

Структура культури формується століттями, і її опорні точки «поховані» під подальшими нашаруваннями й модифікаціями. Важливо зазначити, що спільнота, яка є носієм культури, не прагне раціоналізувати цей глибинний зміст. По-перше, це важко зробити, а по-друге, прихована могутність скритних світоглядних конструкцій має залишатися такою заради самозбереження спільноти.

Ю. Чернявська звернула увагу на такі функції прихованої культури:

– «сакральної тотожності»: загадковість, «езотеричність» латентних уявлень змушує вбачати в них якомога більш вагомий зміст. Річ у тому, що принципи культури, які неможливо виявити й усвідомити логічним шляхом, часто управляють і людьми, і соціокультурною ситуацією саме завдяки своїй невисловленості;

– вписування нового змісту культури в старі форми. Неявна культура «вписує» зміни в житті спільноти у звичну парадигму мислення, при цьому створюється враження, ніби значення речей, подій, текстів залишилося без змін. Завдання прихованої культури полягає в тому, щоб нове якнайкраще набуло форми старого, примордіального. Такі зміни мають відбуватися повільно, щоб суспільне середовище не зауважило підміни значущого зразка цінності чи ідеалу;

– варіативності: імпліцитна культура містить значно ширше коло можливостей для змін, ніж культура явна, а тому є більш гнучкою в певних ситуаціях, оскільки явне в культурі пропонує одноманітні, стандартні реакції і моделі поведінки;

– емоційного насичення: неявна культура є більш емоційно насиченою, а тому більш спонукальною і дієвою. Це обумовлено емоційною насиченістю архетипів, які є основою прихованої культури. Особлива емоційна

насиченість властива обрядам і ритуалам, що мають формувати емоційний лад, від якого залежить буття соціуму [570, с. 8–10].

Отже, прихована складова політичної культури відіграє суттєву роль у її функціонуванні та дієвості. Особливо це проявляється в народів із низьким рівнем політичної та національної свідомості, а також у спільнот, які перебувають у стані кризи і назрілих трансформацій. У пізнанні неявної політичної культури найбільший успіх мають дослідники ментальності національних спільнот. Сутність та функціонування політичної ментальності ми проаналізуємо в наступному розділі дисертації.

3.3. Інфраструктура національної політичної культури з позицій комунікативного підходу

Формування та функціонування культури, як показує суспільна практика, потребує відповідної інфраструктури. Оскільки тема інфраструктурного забезпечення політичної культури відносно нова для вітчизняної та зарубіжної політичної культурології (за винятком питання про політичну соціалізацію), розглянемо зміст поняття «інфраструктура» та його використання для дослідження національної політичної культури.

Інфраструктура (від лат. *infra* – під і *structura* – будова) – комплекс взаємопов'язаних обслуговуючих структур, що становлять і/чи забезпечують основу для вирішення певної проблеми (завдання). В сучасній науковій і навчальній літературі активно використовуються поняття «виробнича» та «соціальна інфраструктура»; набули поширення й похідні поняття: «інженерна», «транспортна», «інноваційна», «інформаційна», «ринкова інфраструктура» тощо. Соціальна інфраструктура, яку ще називають невиробничою інфраструктурою, опосередковано пов'язана з процесами виробництва. Це сукупність галузей, підгалузей економіки і видів діяльності, що сприяють комплексному відтворенню людини в процесі реалізації її особистих і суспільних потреб шляхом надання різних видів послуг. Основним призначенням елементів соціальної інфраструктури є повний і всебічний розвиток людини шляхом

задоволення її матеріальних (насамперед побутових) і духовних потреб [4; 519; 592].

Сьогодні дедалі гостріше постає проблема формування і вдосконалення інфраструктури духовного процесу в галузях науки, освіти, мистецтва, забезпечення належних етичних відносин у різних сферах суспільного життя. Так, зокрема, в теорії і практиці державного управління активно розробляється тема вдосконалення професійної етики державної служби на основі формування етичної інфраструктури [412, с. 241–313; 51, с. 241–303].

Національна політична культура в комунікативній моделі розглядається як рух політико-культурної інформації в процесі комунікації політичних акторів та її вплив на політичні процеси. При цьому суб'єкти, носії і споживачі політичної культури послідовно виконують політико-культурні дії: усвідомлення політичних потреб, цінностей і досвіду народу – кодування життєво важливої інформації в політичних артефактах (культурних формах) – трансляція елементів політичної культури в національний простір – доведення цінностей національної політичної культури до політичних акторів – інтерпретація (розкодування) ними інформації – сприйняття політико-культурної інформації як значущої – її використання в політичній діяльності – забезпечення зворотного зв'язку з метою вдосконалення культурних форм [453, с. 51]. Кожна з цих послідовних дій потребує відповідних умов і допоміжних засобів, що відіграють роль елементів інфраструктури політичної культури. Теоретико-методологічні основи дослідження інфраструктури національної політичної культури, які автор розкрив в одній із статей [458]. Розглянемо більш детально основні складові інфраструктури національної політичної культури, в яких є потреба на кожному з етапів руху політико-культурної інформації.

Культуротворча діяльність суб'єктів політики передбачає формування і функціонування сукупності інфраструктурних елементів, які можна означити як інноваційну інфраструктуру національної політичної культури. Її основу становлять державні інституції, передусім національний парламент, в якому

відбувається законодавча діяльність; органи виконавчої влади, які акумулюють досвід адміністративної влади; представницькі органи місцевого та регіонального самоврядування, які мають створювати умови для задоволення життєвих потреб населення. Важлива культуротворча роль в умовах демократії належить інститутам громадянського суспільства (партіям, громадським організаціям, рухам), політичні ініціативи яких часто набувають всенародного визнання. Помітний вклад у формування політико-культурних новацій вносять державні й недержавні політологічні центри, вся система суспільних наук. Роль держави (її окремих інститутів) у формуванні та функціонуванні інфраструктури національної політичної культури, крім зазначеного, полягає в тому, щоб створити умови для політико-культурної творчості як національної еліти й політичних інституцій, так і рядових громадян; підтримувати рівні умови для кожного суб'єкта цього процесу, створюючи атмосферу змагальності й конкуренції; захищати новаторів, але й давати належну оцінку псевдореформаторам, творцям «чорних» технологій тощо. Отже, завдяки продуманій і послідовній стратегії держави у сфері політичної та політико-культурної діяльності формується комплекс взаємопов'язаних політтехнологічних центрів, «інкубаторів» креативних політичних ідей, які становлять основу інноваційної інфраструктури політичної діяльності та політичної культури нації.

Особливої уваги в системі функціонування національної політичної культури вимагає процес трансляції політико-культурних елементів у регіони країни. Він потребує каналів і засобів політико-культурної комунікації, які б забезпечували поширення культурних форм, їхню циркуляцію в політико-культурному просторі нації. Ефективність цього процесу залежить від якості інформаційної інфраструктури політико-культурного процесу та інфраструктури політичної соціалізації. Важливу роль у функціонуванні політичної культури нації виконує також захисна інфраструктура національної політичної культури (або інфраструктура контрпропагандистської діяльності),

яка має блокувати поширення культурних форм, що не відповідають національним інтересам.

В умовах інформаційної революції, як переконливо зауважує Л. Габелюк, «...політична культура вперше в історії людства формується високотехнологічними інформаційними та комунікаційними засобами, що стали всепроникаючою культурною силою» [66, с. 124]. Особливості функціонування політичної культури в інформаційному суспільстві відображені в монографічній праці О. Проскуріної «Політична культура інформаційного суспільства» (2008 р.) [384]. Основою інфраструктури національної політичної культури є інформаційна інфраструктура країни. Її характеризують: якісний і кількісний склад засобів інформації; їхнє просторове розташування та взаємозв'язок, а також здатність опрацьовувати і продукувати нову інформацію. Важливе значення для політико-культурної комунікації в системі інформаційної інфраструктури країни мають такі її складові:

– система засобів масової інформації (сукупність телерадіокомпаній, інформаційних агентств, комплексів книговидавничого, кінематографічного, бібліотечного, архівного характеру тощо);

– інформаційно-телекомунікаційні структури (територіальні державні й корпоративні комп'ютерні мережі, телекомунікаційні системи загального користування та спеціального призначення, канали передачі даних, засоби комунікації та управління інформаційними потоками тощо);

– інформаційні технології (сукупність систем, засобів та способів збирання, опрацювання, збереження, розвитку, поширення, використання та захисту інформаційних ресурсів, у т. ч. політико-культурного характеру).

Трансляторами політико-культурної інформації є також державні й політичні лідери, політичні активісти, політичні інституції, заклади освіти, науки й культури, народне й професійне мистецтво, форми масової культури та ін. Особливо ефективними в поширенні політичної інформації та політичних цінностей є масові політичні заходи та події (народні віча, мітинги,

демонстрації, страйки, пікетування тощо), обговорення законопроектів, референдуми, виборчі кампанії, революційні події тощо.

Політична соціалізація як процес освоєння членами нації політичних цінностей, формування їхніх поглядів і переконань, умінь і навичок суспільно-політичної діяльності, набуття якості суб'єктів політичного життя, потребує формування власної інфраструктури, хоч значну соціалізуючу роль виконує кожен з елементів політичної культури. «Політична соціалізація, – зазначив з цього приводу Г. Алмонд, – багато в чому зводиться до прямого впливу на людину громадянської культури і самого демократичного державного устрою. Сприймаючи політичні орієнтації і поведінку попередніх поколінь, кожне нове покоління вбирає в себе громадянську культуру» [600, с. 363]. Однак політична соціалізація відбувається також під впливом інших суспільних інституцій – сім'ї, системи освіти, груп однолітків, вулиці, трудового колективу, армії, ЗМІ, громадянського суспільства тощо.

Політична соціалізація охоплює два взаємопов'язані процеси: 1) цілеспрямований вплив окремих суб'єктів на народні маси, насамперед на молоде покоління нації; 2) безособистісний (деперсоналізований) соціалізуючий вплив певних суспільних процесів. «Індивіди, – наголошував Г. Алмонд, – набувають орієнтації шляхом цілеспрямованого навчання – наприклад, на спеціальних уроках основ громадянства; але вони також вчаться, стикаючись із політичним досвідом, який зовсім не розрахований на те, щоб на ньому навчалися». І далі: «Виховання політичних орієнтацій може бути і не навмисним, і не політичним за характером, як це буває, коли індивід узнає про владу в сім'ї чи школі, із своєї участі у владних структурах, або коли він переконується в тому, чи заслуговують люди довіри на основі власних ранніх контактів із дорослими» [600, с. 362]. Як бачимо, інфраструктура політичної соціалізації охоплює (може охоплювати) не політичні чинники, вплив яких не завжди цілеспрямований.

У суспільствах перехідного періоду актуальною є політична соціалізація не лише у вузькому розумінні (засвоєння рольового набору, що передбачає

формування партійно-політичної ідентичності та участь у діяльності конкретних суб'єктів політики), а й у широкому. Російський дослідник М. Головін визначає широке трактування поняття «політична соціалізація» як «...формування політичної ідентичності та набуття базових цінностей, що визначають принципове ставлення до існуючої політичної системи, формування особистісних якостей, важливих для політичного життя» [86, с. 30]. Такий підхід передбачає і широке тлумачення інфраструктури політичної соціалізації. Крім власне політичних компонентів, вона охоплює елементи інфраструктури загальної соціалізації особистості, що особливо виявляється в періоди зміни суспільного і державного ладу.

Важливою складовою політико-культурного процесу є забезпечення належної інтерпретації (розкодування) політичними акторами змісту культурних форм. Це обумовлено тим, що успішна політико-культурна комунікація вимагає від її суб'єктів послуговування «однією мовою». Наприклад, зміст вживаного лідером, журналістом чи наставником у процесі комунікації терміна «національна держава», який може розглядатися як політологічне поняття, цінність, ідеал чи мрія, має бути адекватно витлумачений особою, якій він адресований. Або інший приклад: національна держава з точки зору комуністичної ідеології вважається перепоною, що стоїть на заваді пролетарському інтернаціоналізму, а з позиції інтегрального націоналізму «національна держава» – це абсолютна цінність і пріоритет. Порізно можна трактувати і гасло «Україні – українську владу!» та практичні висновки щодо цього. З огляду на це особа, яка сприймає політико-культурну інформацію, мала б доволі однозначно розуміти текст послання, вживані у ньому терміни, а також володіти аргументами і фактами «за» і «проти», щоб зробити свідомий вибір у конкретній політичній ситуації.

Саме у сфері інтерпретації культурних цінностей відбуваються політико-ідеологічні суперечки між представниками різних політичних сил. На трактування значення політико-культурного елемента суттєво впливають як

політичний досвід особи, так і контекст політичних відносин, в яких вона перебуває – процеси лібералізації політики чи її авторитаризації, спрямованість на певну модель національного будівництва, зрештою стабільність чи кризовий стан економіки й інших сфер суспільного життя. Тому для забезпечення належної ефективності національної політичної культури в країні має діяти система навчальних і пропагандистських центрів, низка спеціальних радіо- і телепередач, Інтернет-сайтів, доступна для широкого народного загалу наукова, навчальна і довідникова література, які б роз'яснювали зміст політичних явищ і процесів, національні політичні цінності, їхню актуальність для сьогодення та перспектив суспільного розвитку. Особливу роль у сприйнятті та інтерпретації політико-культурної інформації відіграє громадська думка стосовно актуальних проблем, яка також є своєрідним інститутом інфраструктури національної політичної культури.

Розмірковуючи про умови й чинники ефективного функціонування національної політичної культури, потрібно враховувати вплив «природних», стихійних чи спеціально сформованих бар'єрів на шляху політичної та культурної комунікації. Вони можуть відчутно деформувати інформацію, що поширюється в політичному просторі нації, а то й зупинити її рух до суб'єктів політики. У статті «Політична культура України: руйнація та шляхи відродження» ми окреслили основні способи впливу на свідомість українців, до яких вдавалися завойовники українського народу, намагаючись заблокувати традиційні канали циркуляції його національної культури й таким чином зруйнувати основу національного буття. Це, зокрема, правові, адміністративні (у т. ч. силові, поліцейські) перепони поширення цінностей та інших складових політичної культури (особливо тих, що стосуються ідеї української національної держави); блокування історичної пам'яті народу; цілеспрямована руйнація національної самосвідомості українців; посилення недовіри й ворожнечі між соціальними верствами та регіонами краю; насадження згубних для народу аморальних цінностей і моделей поведінки – підлабузництва,

безпринципності, доносів, кар'єризму ціною зради національних інтересів, подвійної моралі, байдужого ставлення до національних святинь тощо; масові репресії проти вільнодумства, намагань відновити власну культуру й державність; цілеспрямована іхольція головних носіїв національної політичної культури – національної еліти: інтелектуалів, митців та суспільно-політичних лідерів; руйнація українського православ'я і греко-католицької церкви та провокування міжконфесійного розбрату; руйнація системи національної культури загалом: від засад народної моралі й трудової етики – до виробничої та екологічної культури [414].

Нині, коли Україна є суверенною державою, вкрай актуальним є завдання формування інфраструктури, здатної блокувати способи поширення ідей, ворожих українській незалежності, та спроби дискредитувати українську державність і українську національну ідею. Як зазначають науковці Національного інституту стратегічних досліджень О. Олійник, О. Соснін, Л. Шуманський, «...на підставі узагальнення відомих в Україні досліджень можна зробити висновок, що інформаційні загрози є реальними або потенційними, їх реалізують інші країни чи внутрішні соціально-політичні угруповання» [322]. Державна політика має планувати превентивну діяльність органів влади з гарантування інформаційної безпеки особи, суспільних груп, суспільства загалом, передусім у сфері політики, культури та національної самосвідомості громадян.

Інфраструктура захисту національної політичної культури має передбачити забезпечення державного й суспільного ладу, честі й гідності національних лідерів і героїв; формування в широких народних мас за допомогою національної освіти, ЗМІ, інститутів громадянського суспільства й органів влади імунітету проти чужих цінностей; протидії інформаційним та ідеологічним загрозам з боку антиукраїнських сил; формування і забезпечення повномасштабної діяльності відповідних структур органів Служби безпеки України, інших силових та правоохоронних органів держави; проведення

державно-правового нагляду за діяльністю ЗМІ; сувору кримінальну відповідальність за поширення і пропаганду ворожих ідей тощо.

Координаційну та спрямовуючу роль у системі національної політичної культури відносно інших складових її інфраструктури виконує система менеджменту політико-культурних процесів. Інфраструктура менеджменту політичної культури – це система державних і недержавних інституцій, політичних технологій і заходів, яка, ґрунтуючись на імперативах національної політичної культури, даних моніторингу політичних і націєбуттєвих процесів та оцінці ефективності політичної і загальної культури нації, розробляє й реалізує стратегію і тактику забезпечення належного змісту та динаміку культурного чинника функціонування політичної сфери національного організму. Як зазначено в аналітико-прогностичній доповіді гуманітарного відділу Національного інституту стратегічних досліджень НАН України під назвою «Українська політична культура: перспективи змін», «...розв'язання завдань розвитку українського суспільства неможливе без цілісної, конструктивної роботи у сфері політичної культури» [526]. У документі звертається увага на заходи органів державної влади та громадськості, що мають сприяти «формуванню цілісної і розвинутої політичної культури української нації», у т. ч.: спорудження загальнонаціонального пам'ятника Примирення загиблим за Україну у війнах ХХ ст.; забезпечення пільг для україномовного книгодрукування; розгортання загальнонаціональної просвітницької кампанії, спрямованої на виховання поваги до традиційної народної культури етнічних спільнот України; стимулювання розвитку горизонтальних асоціативних зв'язків між регіонами країни та ін. Варто зауважити, що управлінська інфраструктура національної політичної культури має обмежені можливості для впливу на політико-культурні феномени та процеси, оскільки культура є продуктом не стільки цілеспрямованих дій і технологій, скільки результатом спонтанної творчості в практичній діяльності та «природного добору» кращих, найбільш

ефективних форм і методів політичної діяльності впродовж тривалого історичного періоду.

Підсумовуючи сказане, дамо визначення поняття «інфраструктура національної політичної культури», узагальнимо зміст її функцій та особливості формування і функціонування за різних обставин національного буття.

Інфраструктура національної політичної культури – це комплекс взаємопов'язаних обслуговуючих структур духовно-ідеологічного, морально-правового, соціально-організаційного (інституційного) та матеріально-технічного характеру, що забезпечують формування, функціонування та розвиток політичної культури нації. Вона виконує управлінську, методологічну, селективну, технологічну, трансляційну, соціалізаційну та захисну функції.

Управлінська функція інфраструктури забезпечує формування та реалізацію державної політики функціонування, захисту і вдосконалення національної політичної культури.

Методологічна функція полягає в застосуванні в діяльності суб'єктів національної політичної культури вимог щодо характеру і змісту елементів культури та способів їхнього використання в політичному процесі. Вона проявляється передусім у формуванні та використанні імперативів національної політичної культури.

Селективна функція забезпечує відбір, нагромадження й узгодження елементів національної політичної культури, їхнє постійне оновлення й забезпечення готовності до практичної реалізації.

Соціалізаційна функція характеризує використання системи суспільних інститутів, технологій і методик у формуванні національно свідомих акторів політичного життя.

Технологічна функція проявляється у формуванні каналів і засобів політичної комунікації та забезпеченні їхнього ефективного функціонування.

Трансляційна функція спрямована на поширення елементів національної політичної культури в просторово-часовому континуумі нації та забезпечення

сприйняття й адекватну інтерпретацію політико-культурної інформації його суб'єктами.

Захисна функція полягає у формуванні інституцій, засобів і форм блокування іонаціональних ворожих культурних форм, а також проведення контрпропаганди з метою викриття їхнього змісту, шкідливого для інтересів нації.

Інфраструктура національної політичної культури – це складова політичної інфраструктури нації та національного соціуму загалом. Це означає, що вона, з одного боку, є відносно автономною, а з іншого – функціонально й структурно пов'язана з іншими видами діяльності та відповідних інфраструктур. У кризові періоди національної історії, в т. ч. при втраті національного суверенітету, формування та функціонування національної політичної культури підтримують ті елементи інфраструктури нації, які збереглися і функціонують латентно чи напівлегально. Мова йде передусім про інфраструктуру місцевого самоврядування, яка в умовах несuverенного існування народу може тривалий час зберігати національний характер. Історичний досвід України показує, що позитивну роль у збереженні й передачі наступним поколінням національних цінностей інфраструктури відіграють національна церква, народна освіта, мистецтво, незалежні ЗМІ, військові формування, елементи національної економіки та народні промисли тощо. Саме на їхній основі відроджується та розвивається політична культура народу, який відновив суверенітет.

Інфраструктура національної політичної культури, спосіб її формування, структура та функціонування залежать від статусу народу: чи суверенний він, має власну державність та елементи самоврядування, чи підлеглий, завойований, позбавлений політичних прав і свобод. Інфраструктура поневоленого народу має фрагментарний характер, проявляється здебільшого латентно, виконує переважно соціалізаційну і захисну функції. Слабкість інфраструктури національної політичної культури, її функціональна неповнота суттєво зменшують політичний потенціал народу, його прагнення до боротьби за незалежність і суверенітет. За

таких умов, як показує новітня історія України, суттєві зрушення в політичному житті нації можуть відбуватися лише тоді, коли зазнає краху політична система метрополії і руйнується її інфраструктура. В результаті народ проявляє політичну активність, відроджує власну культуру та її інфраструктуру.

Оскільки політична культура нації містить (може містити) офіційну і неофіційну політичні культури, а остання може поділятися на політичні субкультури, то в просторі нації чи держави формуватимуться і діятимуть кілька політико-культурних інфраструктур. Вони можуть мати або спільну ідейну й ціннісну основу, або навпаки – принципово різні засади, що зумовлюватиме їхнє «мирне співіснування» чи постійну конфронтацію. У найбільш вигідному становищі перебуватиме інфраструктура офіційної політичної культури, яку продукує, підтримує та захищає правляча партія і держава. Вона має юридичний статус, підтримується ресурсами держави й місцевого самоврядування, в т. ч. державними освітніми та культурними закладами, ЗМІ й т. ін. Потужні опозиційні сили, їхні партійні структури та ідейно пов'язані з ними громадські організації і рухи намагаються вибудувати інфраструктуру культивованої ними ціннісної системи. Часто їм сприяють неурядові міжнародні організації, уряди зацікавлених країн, а також національні формування, розташовані за кордоном. Наявність інфраструктури опозиційних сил – необхідна умова повернення їх до влади шляхом демократичних виборів або через революційні дії.

З позиції вимог національного принципу інфраструктура політичної культури має органічно поєднувати інфраструктури етнічної та політичної самоорганізації соціуму, їхні культурні компоненти. Це забезпечить національний характер політичної культури, її спрямування на реалізацію національних потреб та інтересів. Особливої уваги вимагає інфраструктурна підтримка державної мови, національної пам'яті, національних символів і традицій. Так, національні символи – прапор, герб і гімн – мають відповідати технічним та естетичним вимогам, використовуватись у належних місцях та в

слухний час, бути захищеними законом від наруги. Члени нації повинні знати історію національних символів, вкладений у них зміст, з повагою ставитися до символів як до атрибутів нації і держави. На необхідність органічного поєднання етнічних чинників життєдіяльності народів із процесами їхньої політичної соціалізації звертає увагу російська дослідниця О. Борисова в статті «Політична соціалізація етнічних груп у постколоніальному просторі». Її аргументація базується на тому, що світова історія другої половини ХХ ст. не підтвердила правильності засад теорії модернізації, що стосуються нівелювання соціокультурної своєрідності народів заради утвердження індустріального суспільства на основі високої культури, а отже, блокування таких потужних чинників суспільного прогресу, якими є етнічні цінності та пріоритети сучасних національних спільнот [41, с. 76–78].

Інфраструктура національної політичної культури структурується за рівнями соціальної організації й охоплює компоненти національного, регіонального та місцевого рівнів. Оскільки значна кількість інфраструктурних елементів національного рівня покривають всю територію країни (наприклад, національне радіо і телебачення), то місцеві й регіональні інфраструктурні системи можуть мати простішу будову. Однак саме нижчі інфраструктурні рівні мають відображати регіональні та місцеві особливості національної політичної культури і забезпечувати належний рівень політичних знань, орієнтацій і навичок, необхідних для успішного вирішення загальнодержавних завдань.

Для з'ясування стану політико-культурної інфраструктури в регіонах країни і державі загалом доцільно використовувати нормативний підхід, що застосовується для моніторингу соціальної інфраструктури [322]. Він дає змогу на основі науково обґрунтованих нормативів використання окремих інфраструктурних об'єктів, виявити їхнє реальне використання населенням країни. Зокрема, це стосується показників забезпечення населення газетами і журналами, наявності в сім'ях радіо й телеприймачів, персональних

комп'ютерів, підключення до Інтернету тощо. Крім цього, соціологічні дослідження дають змогу постійно відстежувати процес залучення населення до роботи політичних партій і громадських організацій, участь у масових політичних та інших заходах, виборах, обговоренні державних законопроектів і т. ін.

3.4. Просторово-часовий континуум національної політичної культури

Серед загальнотеоретичних питань національної політичної культури, з одного боку, є проблеми з'ясування просторових і часових параметрів її функціонування. З іншого боку, саме «простір» і «час» як загальнофілософські категорії є важливими інструментами аналізу політичної культури. Теоретико-методологічні засади дослідження політико-культурного простору і часу автор розглян у відповідних статтях [450; 451].

Вітчизняні та зарубіжні дослідники вивчають окремі проблеми формування і функціонування політико-культурного простору. Зокрема, Г. Алмонд, досліджуючи політичні системи, звернув увагу на те, що кожна з них вмонтована в певну модель орієнтацій на політичні дії, тобто функціонує в просторі відповідної політичної культури [499, с. 396]. На питаннях відродження національних культур, подолання розколів у політичному та культурному просторі держав, дослідженнях національної ідентичності, міжетнічних конфліктів та толерантності зосереджують увагу науковці, які вивчають пострадянські країни (Д. Білобородов, Є. Головаха, Л. Даймонд, Л. Дробіжева, А. Кіссе, Н. Погоріла та ін.) [31; 105; 189; 310; 355].

Варто зазначити, що у науковій літературі не виявлено спеціальних досліджень теоретико-методологічних засад національного політико-культурного простору. Чіткого визначення потребує поняття «простір національної політичної культури», встановлення його структури та особливостей, співвідношення з територіальним та політичним простором нації, узгодження поглядів на політико-культурний простір із сучасними

культурологічними уявленнями про природу та структуру культурного простору тощо.

У філософії категорію «простір» здебільшого трактують як всезагальну форму буття матерії, її важливий атрибут, що характеризує протяжність матеріальних об'єктів, їхню структурованість, співіснування та взаємодію. З цієї точки зору культурний простір – це форма буття культури. Проте важливо зрозуміти, чи мають протяжність культурні феномени. Коли мова йде про матеріальні об'єкти культури, таке твердження доречне. Проте культура має і духовні складники – цінності, міфи, ідеї тощо, яким протяжність не властива. Щодо інших ознак матеріального простору – структурованості, співіснування та взаємодії елементів системних утворень – вони можуть використовуватись для характеристики культурного простору. Це саме стосується неперервності та відносної дискретності простору, його симетричності чи асиметричності, розташування елементів у системі, дистанції між ними, більшої чи меншої насиченості простору відповідними об'єктами тощо.

На думку одного з фундаторів теорії соціального простору – П. Сорокіна, соціальний простір докорінно відрізняється від простору геометричного. «Люди, – зазначав він, – які перебувають поблизу один до одного в геометричному просторі (наприклад, король і його слуга, господар і раб), розділені величезною соціальною дистанцією. І навпаки, люди, які перебувають дуже далеко один від одного в геометричному просторі..., можуть бути доволі близькі соціально» [498, с. 297]. Щоб визначити положення людини чи будь-якого явища в соціальному просторі, потрібно, вважає науковець, «...визначити його (їх) відношення щодо інших осіб та інших соціальних явищ, що взяті за такі «точки відліку» [498, с. 298]. Як різновид соціального простору культурний простір має також розглядатися як сукупність суспільних відносин. Ними є міжцивільні відносини, тобто взаємозв'язки між культурними формами. Для вивчення соціальної та культурної дистанції, рівня толерантності використовуються методики, які розробили Г. Ховстед та Е. Богардус, а для з'ясування етнічної й

громадянської ідентичності та міжетнічних відносин – методики М. Хардінга і Т. Петтігрю та ін.

Праці П. Сорокіна з проблем соціального простору неоднозначно вплинули на соціологію та інші суспільствознавчі науки. З одного боку, вони створили передумови для дослідження проблем соціальної мобільності, з іншого – закріпили на тривалий час розуміння соціального простору лише як одного з аспектів соціальної структури. Крім цього, вони порушили питання щодо правомірності категоричного розмежування природного (фізичного, географічного, біологічного) і соціального просторів. Українська філософська традиція органічно поєднує сутнісні риси людини, соціуму та навколишнього світу, адже саме синтез людських якостей і природи забезпечує гармонійний розвиток культури.

На наш погляд, досліджуючи культуру, важливо враховувати особливості змісту понять «культурний простір» та «культура в просторі». Перше з них характеризує певним чином організований власний культурний простір, а друге – ширше поняття, що допускає функціонування культури в інших просторах – політичному, національному, геополітичному тощо.

Відомо, що природа, особливості ландшафту, клімату, протяжність території країни та інші географічні чинники суттєво впливають на ментальність народів. Однак культура, духовний простір взаємодіє також з економічним, політичним, етнічним (національним), лінгвістичним, інформаційним просторами, впливаючи на них, а ті – детермінують певні процеси в культурі. В національній політичній культурі перетинаються й активно взаємодіють між собою етнонаціональний, політичний та власне культурний простори.

Своєрідними «цеглинами» культурного простору є так звані культурні форми. В них зберігається і розвивається інформаційно-знаковий зміст суспільного життя [354, с. 30]. Культурні форми визначають умови для задоволення важливих життєвих потреб людей та виконання «програмного

забезпечення» їхньої життєдіяльності. Культурні форми перебувають у певних логічних, причинно-наслідкових та функціональних зв'язках, взаємодіють між собою, можуть поєднуватися, належати до структури одна одної, конфліктувати тощо.

Культурні форми займають у просторі певну нішу, тобто місце, де вони виникають, формуються, функціонують, сприяючи життєдіяльності людей та суспільних інститутів. Кожна просторова ніша характеризується специфічним співвідношенням «координат», що визначає їхнє положення в системі «смыслових осей» культурного простору – осі знань, осі цінностей та осі регуляторів (норм). Культурні форми мають своїх носіїв, адептів, які певним чином підтримують їхнє функціонування. Чим більше носіїв культурної форми, тим вищий її потенціал та дієвість.

Принципово інший підхід до обґрунтування загальної теорії соціального простору запропонував французький соціолог П. Бурдьє. Він розглядає соціальний простір як поле. Відомо, що поле володіє запасом енергії, яку поширює певний агент. Воно наповнює собою навколишній простір і може поширюватися як хвиля, впливаючи на об'єкти, що перебувають на його шляху. Отже, простір має фізичну властивість передавати електромагнітні та інші хвилі і сам виконує роль енергетичного поля.

Визначаючи соціальний (у т. ч. політичний) простір як поле, П. Бурдьє зауважує: «Тією мірою, якою властивості (соціальних предметів. – *О. Р.*), що вибрані для побудови простору, є його активними властивостями, можна описати цей простір як поле сил, точніше, як сукупність об'єктивних співвідношень сил, які нав'язуються всім, хто входить у це поле, і які незводимі до намірів індивідуальних агентів чи до безпосередніх взаємодій між ними» [46].

Важливо зрозуміти, який соціальний агент формує культурне поле і якою є його енергія. Ця тема поки що не достатньо відображена в літературі, хоч більшість дослідників вважають, що таке поле створюють культурні цінності. Так, С. Іконникова та В. Большаков зазначають: «Культурне поле – це поле за

аналогією з фізичним полем, що породжується взаємодіями і впливами цінностей культури та їхніх систем» [512, с. 437]. Більш конкретно з цього приводу висловився Л. Лєсков у статті «Синергетика культури», запропонувавши власну концепцію соціокультурного поля. Це поле, на думку науковця, формують три чинники: «... міфологічна свідомість, комплекс архетипів – стійких, але скритих від безпосереднього спостереження домінуючих стереотипів людської поведінки, і спонтанні творчі імпульси, що сприймаються пасіонаріями, і, мабуть, зв'язані з тією «космічною реальністю», яку вгадував П. Сорокін» [254, с. 42–43].

Про сутність поля – т. зв. «етнічного поля» – розмірковував і Л. Гумільов, досліджуючи етногенезу. «...Скажемо прямо, – зазначав він, – у природі існує етнічне поле, подібне до відомих електромагнітних, гравітаційних та інших полів, але які водночас відрізняються від них. Проявляється факт його існування не в індивідуальних реакціях окремих людей, а в колективній психології, що впливає на персони» [103, с. 309]. Науковець сформулював «принцип поля», який характеризує узгоджену дію елементів органічного цілого та певним чином зорієнтований (закономірний) розвиток системи. Кожен етнос пристосовується до певної частоти коливання, тому «...всі етнічні поля не схожі між собою, хоча і підкоряються одній закономірності: затуханню первинного імпульсу, що виник в результаті ексцесу (мікромутації)» [103, с. 312].

Враховуючи сказане, сформулюємо авторський погляд на сутнісні ознаки простору національної політичної культури. По-перше, простір національної політичної культури (чи національний політико-культурний простір) є різновидом соціального простору. Поняття «простір національної політичної культури» характеризує розташування культурних форм одна відносно іншої, їхню взаємодію, накладання тощо, що приводить до утворення системи національної політичної культури, її простору. Самостійні культурні форми займають у просторі національної політико-культурної системи певне місце.

Серед них є базові – ядро системи і одиниця відліку для інших елементів. Зв'язок між елементами політико-культурної системи визначається за логікою смислів, які зосереджені в культурних формах, їхніми причинними та функціональними співвідношеннями. Ядром політико-культурної системи нації є базові національні політичні цінності (суверенітет нації, національна держава, політичні права і свободи членів спільноти) та національна ідея.

По-друге, як індивідуальні, так і соціетальні форми національної політичної культури мають власну змістову та просторову структуру, яка визначається трьома видами культурних смислів:

- знаннями (когнітивний вимір);
- цінностями (аксіологічний вимір);
- регуляторами (нормативний вимір).

Кожна форма національної політичної культури охоплює в певному співвідношенні різні смислові елементи, але в ній здебільшого домінує один з них, який визначає природу і функціональне призначення культурної форми. Крім відносно простих форм (із яскраво вираженим одним смисловим компонентом), є складні культурні форми. До простих соціетальних форм національної політичної культури належать політичні знання й уявлення, національні політичні цінності, політичні принципи і норми. Складні соціетальні політико-культурні форми – це політична ментальність народу, національні політичні традиції, національні символи, національні стереотипи та міфи, національна ідентичність і національна ідея.

По-третє, осями координат простору національної політичної культури є її когнітивний, аксіологічний та нормативний виміри. На їхній основі можна визначати просторові координати конкретної форми культури, її «нішу», розташування інших культурних форм, взаємодію політичних цінностей та інших культурних форм між собою. Для цього застосовують спеціальні методики, розроблені соціологами, політологами, культурологами й психологами. Так, використовуючи шкалу соціальної дистанції Е. Богардуса,

вітчизняні соціологи Є. Головаха та Н. Паніна провели дослідження національної толерантності та ідентичності в Україні [310, с. 43–69]; В. Магун та М. Руднев на основі методики дослідження ієрархії цінностей Ш. Шварца проаналізували життєві цінності населення нашої держави в порівнянні з населенням інших 23-х європейських країн. Їхні результати представлені в монографії «Українське суспільство в європейському просторі» (2007 р.) [530, с. 226–273].

По-четверте, простір національної політичної культури може розглядатися як такий, що має властивості поля (за аналогією з фізичними полями). Політична культура створює власне енергетичне поле, яке поширюється як у її культурному просторі, так і в інших просторах, з якими вона перетинається. Основними продуцентами поля національної політичної культури є національні цінності та ідеали, хоч інші компоненти культури також мають формуючий вплив на її сукупне поле. Ідею політико-культурного поля можна трактувати як з енергетично-хвилевої точки зору, так і як методологічний підхід, що базується на «принципі поля». Йдеться про те, що культурний простір характеризується властивостями, схожими на ознаки фізичних полів: здатністю впливати на оточуючі об'єкти на відстані без безпосереднього контакту зі суб'єктами політичного процесу; невидимістю «енергетичного» потоку, який «випромінює» елемент культури; зменшенням впливу на об'єкти політичної культури з віддаленням від джерела культурного поля; ослабленням впливу культурних форм із плином часу тощо.

По-п'яте, крім власного простору національної політичної культури, його структури та властивостей, доцільно (і необхідно) розглядати вияв політичної культури і в інших полях, властивих національному організму: територіальному, політичному, правовому, моральному, релігійному, мовному, інформаційному тощо. Національні суб'єкти політики транслюють політико-культурні цінності на всю територію держави та всі верстви населення. Контури національного політико-культурного простору можуть не збігатися з межами розселення нації

чи національної держави. Регіони країни з несформованою національною свідомістю чи функціонуванням там культури іншої нації не належать до політико-культурного простору цієї спільноти. Вакууму в політико-культурному просторі не буває. Кожна політична сила, в т. ч. негативно налаштована на цінності та ідеали цієї нації, намагається розширити сферу свого впливу, завоювати чи відвоювати політичний та культурний простір. Крім цього, певна територія може охоплювати кілька різновидів політичної культури, комплементарних чи антагоністичних один стосовно одного.

По-шосте, щодо співвідношення політичного та політико-культурного просторів потрібно зауважити, що, з одного боку, політичну систему можна розглядати як таку, що функціонує в просторі певної політичної культури. З іншого боку, політична культура перебуває в просторі національної політичної системи як один із компонентів цієї системи і пронизує своїм полем її інші складові: політичні інститути, свідомість та відносини тощо. Окремого національного політико-культурного простору немає. Він завжди пов'язаний із політичною життєдіяльністю нації: розбудовою національної держави, обстоюванням її суверенного статусу, утвердженням національних духовних цінностей тощо.

По-сьоме, в умовах сучасного перехідного українського суспільства простір національної політичної культури мають розвивати суб'єкти політичної влади та інститути громадянського суспільства в напрямку забезпечення своєї повноти та впорядкованості, охоплення всіх регіонів держави, витіснення з національного простору чужих цінностей та настанов, забезпечення відкритості для спілкування зі світом та запозичення кращих здобутків людської цивілізації, входження у європейський демократичний простір, в якому панує повага до закону та принципів політичного життя, висока суспільна моральність та бережливе ставлення до національних традицій. Особливо важливим завданням для українського політикуму залишається подолання розколу політико-

культурного простору, який стався у минулому й підтримується певними політичними силами сьогодні.

У вітчизняній і зарубіжній політологічній літературі дослідження часового виміру політичної культури здебільшого обмежується аналізом її історії: обставин зародження, етапів становлення та особливостей історичних епох. В Україні ґрунтовні дослідження цього питання здійснили Л. Нагорна [301] і П. Сас [472]. Координата політичного та культурного часу всебічно висвітлюється при обґрунтуванні ідеологічних доктрин, особливо консервативного характеру (див. Е. Берк «Тривалість держави: збереження та зміни» [203, с. 510–527]; В. Липинський «Консерватизм і поступ» [203, с. 545–553] та ін. Однак відсутні наукові розвідки, в яких би на основі сучасних філософських та наукових уявлень про час були виявлені особливості його сприйняття учасниками політичних процесів, проаналізовані технології використання та маніпулювання часовим ресурсом політики («шокова терапія», стратегія «прориву» тощо), розроблені методологічні настанови хроноаналізу політичної культури.

Політико-культурний час, як і час взагалі, характеризує рух, функціонування певних форм національної політичної культури. Зокрема, йдеться про тривалість існування, темп і ритм генези, дії, використання, відтворення тощо національних політичних цінностей, політико-культурної системи загалом. Часовий вимір політичної культури, порівняно з часом календарним, біологічним, соціальним, у т. ч. політичним і національним, має свої особливості. Так, політичні й політико-культурні зміни не збігаються з циклами природних процесів, а політичний час більшою мірою піддається впливові суб'єктивного чинника, ніж політико-культурний. Культурні процеси набагато повільніші, ніж функціонування та зміна політичних режимів. Крім цього, політична культура може інерційно функціонувати після занепаду режиму, який її створив.

У контексті дослідження часу важливо визначити його сутність, у т. ч. у сфері культури. В сучасних природничих і суспільствознавчих науках, а також культурології дедалі більше утверджується думка, що час – атрибут тих феноменів, які володіють внутрішньою енергією, спрямованою на утвердження порядку і гармонії. Реальний час, як вважав В. І. Вернадський, рухається в той бік, у який спрямовані життєві пориви і творча еволюція. Науковець, зокрема, зауважував: «Час пов'язаний у нашій свідомості з життям. Це яскраво проявляється в новій філософській думці (йдеться про життєву філософію А. Бергсона і Г. Зіммеля. – *О. Р.*) в ототожненні часу-тривалості з життям» [55, с. 48]. Сучасний російський дослідник фізичних основ соціальних процесів В. М. Ільїн, який також є прихильником концепції енергетичної природи часу, зауважує, що будь-яка наявна енергія має властивість перерозподілятися в структурному та кількісному значеннях. Це «...породжує градієнт енергії із сучасного в майбутнє, так звану «стрілу часу» [154, с. 77].

Стосовно співвідношення культури й часу цікавими є думки російського філософа В. Муравйова, висловлені на початку ХХ ст. На його погляд, культурно-творча активність, яка перетворює світ із хаосу у впорядковані відносини, є одночасно часоутворюючою діяльністю [6, с. 93]. Сказане дає підстави зробити висновок, що, по-перше, культурні цінності мають не лише часовий вимір (тривалість, темп тощо), а й породжують час; по-друге, цю властивість елементи культури мають завдяки акумульованій у них психічній енергії (інтелектуальній та емоційній), яка зумовлює певні політичні процеси й утримує поведінку політичних акторів у відповідних межах.

Іншою важливою методологічною настановою культурологічних досліджень є врахування того факту, що час, з одного боку, має об'єктивні властивості (тривалість, темп, ритм, безупинність, незворотність тощо), а з іншого – завжди сприймається суб'єктивно. Об'єктивні зміни в часовій сфері політики і культури можуть відбуватися лінійно, циклічно, маятниковподібно, за принципом спіралі, що розкручується чи згортається. На основі суб'єктивного переживання часу

політичні актори пояснюють суспільні процеси і закономірності й вибудовують стратегію і тактику своєї діяльності.

Поєднання об'єктивних властивостей часу та моделей його руху з елементами їхнього суб'єктивного сприйняття зумовлює хроноспецифіку національної політичної культури, її особливий зміст. Ця культурна специфіка фіксується і проявляється в певних віруваннях, міфах, легендах, ідеях, орієнтаціях, стереотипах, концепціях, ідеологічних системах, якими володіють суб'єкти політики. У політико-культурній сфері нації найбільшого поширення набули міфи, вірування та ідеї про «золоту добу» в історії народу, його історичну місію; про згаяний час («втрачене покоління», «національна руїна» тощо); про прискорення історичного часу в умовах науково-технічного прогресу, або ж навпаки – сповільнення ходу історії в період світової чи національної кризи. У системі національної політичної культури особливу роль відіграють символи нації і держави, які мають давнє походження; події та герої, які символізують переломні моменти в історії народу й засвідчують основні національні цінності, свята і ювілейні дати, що відзначаються на офіційному рівні й користуються підтримкою мас.

Перелічені елементи політичної та загальної культури визначають зміст світогляду народу та культивованих політичних ідеологій. Так, консервативна ідеологія, що відображає інтереси суспільних сил, які втрачають соціальну привабливість, базується на ідеї збереження наявних порядків; прогресистські ідейні системи (ліберальні, соціалістичні, комуністичні) агітують за еволюційну зміну суспільних порядків чи їхнє радикальне, стрибкоподібне оновлення. Особливі місце та роль у відстоюванні життєвих інтересів нації відіграє націоналізм, який характеризується пріоритетом загальнонаціональних інтересів над особистісними та вірою у споконвічність і вічність нації. Саме ідея нації як «позачасової» спільноти дає людям віру в історичну значущість їхніх вчинків та безсмертя в пам'яті наступних поколінь. Народний світогляд характеризується здебільшого поміркованим консерватизмом, що полягає в

прагненні до соціально-політичної стабільності й лише незначних еволюційних змін.

Ведучи мову про національну політичну культуру і політику загалом, доцільно, на нашу думку, розглядати їхній зміст у контексті часової динаміки національного буття. Л. Гумільов у концепції етногенези, обґрунтованої на основі ідеї пасіонарного поштовху, вказує на такі фази цього процесу: пасіонарний підйом, акматична фаза, надлом, інерція, обскурація, меморіальна фаза [103, с. 369–370].

У фазі пасіонарного підйому формується і починає домінувати стереотип поведінки, спільний для всієї новоствореної спільноти. Акматична фаза – фаза зрілості – характеризує коливання пасіонарної напруги в етнічній системі після фази підйому на максимальному для цієї системи рівні пасіонарності. Тут етнос структурується, формує свою культуру та інституційну мережу, проявляючи високу життєздатність. «Надлом» трактується як різке зниження рівня пасіонарності, що супроводжується розколом етнічного поля. В інерційній фазі відбувається плавне зниження пасіонарної напруги – етнос живе, функціонує на основі інерційного руху сформованого стереотипу та культури, не вдосконалюючись і не проявляючи особливої активності. Фаза обскурації характеризується спадом пасіонарності нижче рівня гомеостазу, що супроводжується руйнацією етносу як системи чи перетворенням його в релікт. У меморіальному стані окремі представники колись активного і домінуючого етносу ще зберігають окремі риси його культури.

Оскільки Л. Гумільов наголошує, що його теорія етногенезу не є різновидом соціогенезу, а має «біохімічний» чи «географічний» характер, він розмежовує зародження і розвиток етнічних спільнот як природний процес та генезу етнічної (національної) культури, як соціальний рух. Так, розмірковуючи над тим, «чому світлі періоди культури змінюються темними», він зауважує: «В етнічних процесах і в історії культури є підйоми і спади, але вони не збігаються один з одним за фазами. І це не дивно. Пасіонарний вибух, що ініціює процес

етногенези, як правило, руйнівний для попередньої культури» [103, с. 449]. Проте згодом, як зауважує вчений, формується нова культура, яка після акматичної фази починає згасати. «У мистецтві відбувається зниження стилю, в науці оригінальні роботи витісняються компіляціями, у суспільному житті узаконюється корупція... Все продажне, нікому не можна вірити, ні на кого не можна покластися, і для того, щоби панувати, володар повинен використовувати тактику розбійного отамана: підозрювати, висліджувати і вбивати своїх соратників» [103, с. 452].

Сучасні дослідження соціо- та етногенези на основі теорії самоорганізованих систем загалом підтверджують висновки про динаміку енергетичного потенціалу та основні фази етнічного буття. Однак етногенеза має, на нашу думку, не суто біологічний чи біогеографічний, а біосоціальний характер. Що стосується нації, то вона поєднує етнічну та політичну самоорганізацію соціуму. Цю думку ми обґрунтували в монографії «Національний принцип: етнополітична концепція нації» (2009 р.) [440, с. 40–120]. При такому підході крива націогенезу та генези національної культури як підсистеми національного соціуму збігаються. Це підтверджує факт, що із руйнацією політичної культури народу відбувається деструкція самої нації. Цю закономірність добре усвідомлювали завойовники держав, блокуючи та руйнуючи передусім політичні цінності й традиції поневолених спільнот.

Важливе теоретико-методологічне значення для дослідження національної політичної культури має врахування того факту, що будь-яка культура має кумулятивну властивість – здатність нагромаджувати досвід різних історичних епох. Національна політична культура – це нашарування цінностей різних етапів розвитку народу. Хоч здебільшого вирішальний вплив на політичні процеси мають політико-культурні елементи, що почали діяти відносно недавно, однак давні стереотипи, політичні вірування та міфологеми можуть не лише впливати на суспільне життя, а й бути основою прийняття політичних рішень. Ця обставина обумовлює важливе завдання в дослідженні національної

політичної культури – необхідність з'ясування хроношарової структури культури.

Окремою теоретико-методологічною проблемою дослідження політичної культури є з'ясування співвідношення національної культури та її політичної компоненти з ментальністю нації. Ментальність народу – набагато давніший феномен, ніж його політична культура, саме ментальність є основою формування та функціонування всіх складових національної культури – від сімейно-побутової, екологічної до правової й політичної. Останнім часом у вітчизняній літературі набула поширення думка про політичну ментальність, яку потрібно розглядати як найглибший часовий шар самої політичної культури [44, с. 163]. З таким твердженням можна погодитись, якщо визнати, що політична ментальність сама формується на основі дополітичної ментальності родоплемінного суспільства та універсальних, надсферних ментальних настанов сучасного соціуму. Ментальні настанови (загальні й політичні) як колективні орієнтації (архетипи) здебільшого не усвідомлюються, спрацьовують підсвідомо. Отже, часовий вимір елементів національної політичної культури диференціює її структурні елементи на давні, недавні та відносно сучасні, а також на більш чи менш усвідомлювані. Завдання дослідників полягає в тому, щоб розкрити роль ментальних настанов у конструюванні та дії сучасних міфів, вірувань, стереотипів, інших елементів культури і в такий спосіб виявити зв'язок історичних епох.

Значну теоретико-методологічну роль у дослідженні політико-культурного часу може відіграти синергетичний підхід. Це пов'язано з тим, що культура є відкритою самоорганізованою системою, в якій в органічній єдності перебувають минуле, сучасне й майбутнє. За певних умов вона може втрачати впорядкованість і набувати стану хаосу, з якого беруть початок альтернативні шляхи розвитку культури. Різномірність та нестійкість хаосу роблять його своєрідним «будівельним матеріалом» для формування нових культурних систем. Російський академік Д. Ліхачов у статті «Народження через хаос»

зазначив: «Без хаосу, який народжується, перехід до нової системи у будь-якій сфері культури здійснюватись не може» [261, с. 10]. Для переходу від стану хаосу в нову культурну систему потрібний час, який здебільшого не є тривалим. Нації, що відроджуються, проходять через етап культурної розрухи, в якому співіснує кілька потенційних ціннісних систем, одна з яких перемагає внаслідок певних обставин і дії так званого атрактора. Отже, атрактор можна розглядати в ролі архітектора нової (оновленої) національної політичної культури і як своєрідний каталізатор часу. Згодом сформована культура вичерпує свій ресурс і знову настає процес оновлення.

Для проведення аналізу національної культури за допомогою категорії «час» можна використати той факт, що представники нації, переселяючись за певних умов в інші регіони світу, створюють діаспори, які, наче у законсервованому стані, зберігають культуру певної історичної доби. Так, українці, які на початку ХХ ст. (тобто до встановлення радянської влади) виїхали у країни Заходу і не зазнали тотальної комуністичної акультурації, значною мірою зберегли автохтонну материнську культуру, релігійну віру, ментальні риси та національний характер.

Ще одну можливість для хроноаналізу української національної культури, в т. ч. її політичної компоненти, дає оцінка процесу політичної самоорганізації українських громад у країнах розвиненої демократії та їхньої адаптації до наявних там політичних порядків. Мова йде про своєрідні суспільно-політичні експерименти за участю наших співвітчизників. Аналіз політичного мислення та поведінки діаспорних українців в умовах політичної свободи та правової держави може виявити ті ознаки політичної культури, які сформуються в громадян України згодом за умов демократії. Успішна спроба такого політико-культурного аналізу представлена у праці канадського науковця українського походження Б. Цимбалістого «Тавро бездержавності» (1989 р.), в якій критично осмислені характерні риси політичного життя українців у діаспорі, витоками

яких стали особливості психологічного складу та національного характеру українців [512].

Оскільки час як атрибут природних та соціальних явищ і процесів не існує поза просторовими параметрами, то хроноаналіз культури повинен здійснюватися у взаємозв'язку з дослідженням культурного простору. Єдність цих життєво пов'язаних координат виражається в понятті «хронотоп». Його методологічний зміст у тому, щоб, аналізуючи особливості політичної культури певної історичної доби у конкретному просторі (регіоні, країні), з'ясувати, як впливає зміна сприйняття часу на зміну трактування простору і навпаки. Для дослідження української політичної культури сьогодні принципове значення має геополітичний чинник – належність України в певну історичну добу до комбінації політичних сил у євразійському просторі. Нині наша самостійна держава – уже не ізольована від світу територія. Вона входить у європейський та світовий політичний простір і сама впливає на розстановку сил у світі, проводячи свою зовнішню політику узгоджено з Радою Європи, Європейським Союзом та ін.

Висновки до розділу 3

1. Концепція «імперативів національної політичної культури» є важливою складовою теорії національної політичної культури. Поняття «імператив (імперативи) національної політичної культури» розкриває основні вимоги національної спільноти до процесу формування, змісту, структури, ієрархії елементів та умов ефективного функціонування політичної культури, яка відповідає сутнісним ознакам та соціальному призначенню нації. З іншого боку, в імперативах політичної культури акумульовані «директиви», адресовані нації, суспільним групам та інституціям щодо організації політичного життя, які відповідають цілям національного розвитку та засадам функціонування сучасної цивілізації.

Базовий імператив національної політичної культури спрямовує на те, щоб суб'єкти політико-культурної творчості осмислювали і представляли в

культурних формах національні потреби та інтереси, утверджували націю, благополуччя її членів як цінність-мету. Водночас імперативи визначають цінності-засоби (національна держава, інші національні політичні інститути, національний світогляд та ідеологія, політична система загалом) та цінності-умови (національна єдність, міжетнічний та міжконфесійний мир, національна безпека, мирні взаємини з іншими націями і державами), спрямовані на реалізацію національної ідеї, утвердження національного патріотизму, національної гідності та гордості членів спільноти. Імперативи національної політичної культури вимагають також врахування в політичному житті історичних традицій народу, його ментальності та світогляду; вони орієнтують політичних акторів на утвердження в політиці моральних засад (перш за все, категоричного імперативу І. Канта), гуманізації політичних відносин, культивування демократичних та духовних цінностей, толерантності та політкоректності в етнополітичних процесах, творче запозичення кращих зразків світового досвіду, які виражають загальнолюдські цінності. Національна політична культура має набувати дедалі більш наукового характеру, на що звертав увагу В. Липинський. На основі осмислення та реалізації імперативів політичної культури національна спільнота, її провідна верства можуть свідомо і цілеспрямовано впливати на політико-культурний процес, реалізувати стратегію оновлення та підвищення ефективності політичної культури відповідно до цілей національного розвитку.

Соціальне призначення національної політичної культури полягає у тому, щоби бути своєрідним «кодом», «матрицею», «інформаційним забезпеченням» функціонування та розвитку політичної сфери національного організму. Елементи та функції цієї культури визначаються реальними політичними потребами нації. У політичному житті утверджуються ті культурні форми, які розкривають свій актуальний зміст і є найбільш ефективними. Національна політична культура виконує функції щодо систем вищого порядку, складовою

яких вона є: національної політичної системи, національної культури та нації загалом.

Основними функціями національної політичної культури щодо політичної системи нації є формування та реалізація ідеї національної держави, засад формування та функціонування політичної системи загалом, розроблення принципів внутрішньої та зовнішньої політики, акумулювання політичного досвіду народу, впровадження нових форм і методів політичної діяльності, політичної організації та самоорганізації, способів регулювання політичних відносин, надання політичній системі національного характеру тощо. Політична культура в системі національної культури виконує роль ядра, яке надає актуального змісту та спрямування усім іншим її складовим, інтегрує в цілісну систему, суттєво впливає на формування національної свідомості та ідеології, політизує традиційні етнокультурні елементи, формує політичну складову національної ментальності. Щодо нації загалом та її членів політична культура відображає життєві потреби та інтереси нації, формує та сприяє реалізації ідеї нації та національної ідеї, забезпечує політичну соціалізацію членів нації, формує почуття національної гідності та гордості, мобілізує народ на реалізацію мети та історичної місії нації. Основні функції національної політичної культури можна визначати також шляхом аналізу змісту імперативів цієї культури, адже функції політичної культури проявляються в практичній реалізації імперативних настанов.

Національна політична культура формує власну інфраструктуру, яка є комплексом взаємопов'язаних обслуговуючих елементів духовно-ідеологічного, морально-правового, матеріально-технічного, соціально-організаційного (інституційного) характеру, що забезпечують формування, функціонування та розвиток політичної культури нації. Її основні функції такі: методологічна, селективна, технологічна, трансляційна, соціалізаційна, захисна та управлінська. Теоретико-методологічною основою ідентифікації елементів інфраструктури є комунікативна модель національної політичної культури, яка

вказує на основні політико-культурні дії і процеси, які потребують інфраструктурного забезпечення.

Основними складовими інфраструктури національної політичної культури є інфраструктура культуротворчої діяльності, трансляції культури в політичний простір нації, політичної соціалізації, адекватного оцінювання елементів національної політичної культури, її захист від політико-культурної експансії ворожих політичних сил. Координаційну та інтегруючу роль у системі інфраструктури національної політичної культури виконує інфраструктура менеджменту політико-культурних процесів. Це – система державних і недержавних інституцій, політичних технологій і заходів, яка, ґрунтуючись на імперативах національної політичної культури, даних моніторингу політичних та націєбуттєвих процесів, розробляє мету, стратегію і тактику функціонування національної політичної культури в політичній сфері національного організму.

Згідно з вимогами національного принципу, інфраструктура політичної культури має органічно поєднувати інфраструктури етнічної та політичної самоорганізації соціуму та їхні культурні компоненти. Це забезпечить національний характер політичної культури, її спрямування на реалізацію національних потреб та інтересів. Особливої уваги потребує інфраструктурна підтримка державної мови, національної пам'яті, національних символів і традицій. Інфраструктура політичної культури національного соціуму охоплює інфраструктурні елементи базової політичної культури та інфраструктури політичних субкультур. Оскільки інфраструктура національної політичної культури є складовою політичної інфраструктури нації і національного організму загалом, то вона, з одного боку, має ознаки автономності, а з іншого – функціонально і структурно пов'язана з іншими елементами соціальної інфраструктури.

Простір національної політичної культури – це різновид соціального простору. Відповідне поняття характеризує сукупність та розташування культурних форм одна відносно іншої, їхню взаємодію, накладання тощо, що

приводить до утворення системи національної політичної культури. Її своєрідним ядром і одиницею відліку є нація як цінність, ідея нації та національна ідея, які визначають актуальний зміст інших елементів політичної культури, їхні координати в просторі національної політичної культури. Вакууму в політико-культурному просторі не буває. Кожна політична сила намагається розширити сферу свого впливу, завоювати чи відвоювати політичний та культурний простір. Географічні контури національного політико-культурного простору можуть не збігатися з межами розселення нації чи розташування національної держави.

Хроноаналіз політичної культури національних спільнот передбачає, з одного боку, виявлення об'єктивних властивостей її часової координати, їхнє суб'єктивне сприйняття й використання, з іншого – дослідження генези та етапів історичного розвитку цього феномена. Його важливе завдання – з'ясування тривалості, темпу і ритму функціонування окремих елементів та блоків національної політичної культури, розробка моделей розгортання в часі політико-культурних процесів. Аналіз часового аспекту політичної культури має передбачати вивчення хроноструктури досліджуваної культури, тобто наявності в ній політичних цінностей минулих історичних епох та ментальних настанов, властивих народу. Часовий аналіз національної політичної культури потрібно проводити у взаємозв'язку з дослідженням її культурного простору.

РОЗДІЛ 4

ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДОЛОГІЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ ОСНОВНИХ СОЦІЄТАЛЬНИХ ЕЛЕМЕНТІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Використання соціетального підходу до дослідження національної політичної культури спрямоване, перш за все, на виявлення складових культури, що сформувалися в результаті колективної творчості нації. З огляду на це цей розділ присвячений аналізу сутнісних рис, структури й функцій соціетальних складових національної політичної культури, методології їх дослідження. Основними серед них є архетипи політичної ментальності, соціально-політична онтологія, національні цінності та ідеали, національні політичні міфи, стереотипи, символи, традиції, принципи і норми, моделі поведінки, традиційні політичні інститути, національна ідентичність, ідея нації та національна ідея, національна ідеологія загалом. У розділі будуть також розглянуті засади типології національної політичної культури як особливого виду політико-культурних систем сучасного світу.

4.1. Методологія аналізу елементів національної політичної культури пізнавального характеру

Оскільки основою культури є духовне начало, то розглянемо спочатку соціетальні складові національної політичної культури ідеального типу: архетипи ментальності, соціально-політичну онтологію, національні цінності, міфи та стереотипи.

На основі того факту, що кожна нація має притаманні тільки їй психологічні властивості, які поєднують людей у спільноту, відомі дослідники (О. Бауер, Е. Ренан, Р. Емерсон та ін.) розробили психологічну теорію нації. Теоретико-методологічні засади обґрунтування колективних форм психічного життя та їхнього зв'язку з культурою, представлені у науковому доробку таких відомих психологів і соціальних мислителів, як Г. Лебон, В. Вунд, З. Фройд та К. Юнг. Про це йшлося в першому розділі дисертації.

Аналізуючи соціетальні форми національної політичної культури, перш за все, необхідно проаналізувати зміст та особливості національної ментальності, її архетипи, що не лише активно впливають на зміст і специфіку політико-культурних систем, а й частково самі входять в їхню структуру у формі т. зв. «політичної ментальності». Характер і зміст взаємозв'язку та взаємодії національної ментальності та політичної культури автор розглянув у статті «Ментальність та політична культура української нації» [415].

Ментальність – це доволі широка психологічна категорія, яка поєднує емоційні (емотивні), когнітивні (вербальні) та поведінкові (конативні) характеристики соціуму, які детермінуються колективним несвідомим, його архетипами. Водночас, ментальність можна представити і як феномен культури, адже, по-перше, ментальні установки, в яких закладена життєво важлива інформація для діяльності та поведінки соціуму, можна кваліфікувати як елементи неявної, прихованої культури, про яку йшлося у третьому розділі дисертації; по-друге, суто психологічні феномени (емоції, знання, воля тощо) проявляються через елементи культури, більше того, соціетальні складові культури (насамперед мова) є основою колективних форм психічного життя. Це дає підстави деяким вітчизняним дослідникам кваліфікувати ментальність як «психокультурний феномен». А. Фурман виокремлює чотири психокультурні координати ментальності: вітальність, культурність, свідомість, духовність [549, с. 16–23]. Ментальність, що має передусім практичне спрямування, має особливо тісний взаємозв'язок з управлінською та політичною сферами, які відповідають за організацію та цілеспрямований розвиток спільноти.

Близьким за змістом до поняття «ментальність» є поняття «соціетальна психіка», яке набуває дедалі більшого поширення й використання. Як зазначає О. Донченко, соціетальна психіка у широкому розумінні – це «...субстанція життя соціуму, котра передається від покоління до покоління у вигляді продукту наслідування історії і культури суспільства» [125, с. 32–33]. Соціетальна психіка (тобто психіка суспільства і навіть людства) містить

інформацію про стійкі типи мислення і поведінки людей у спільноті, про закономірності відносин, які виникають у процесі взаємодії між людьми і групами, про різні способи сприйняття, переробки і передачі інформації, на основі якої формуються ті чи інші поведінкові настанови.

Останнім часом спостерігаються спроби диференціювати національну ментальність на окремі сегменти за сферами суспільного життя, виділяючи в т. ч. й економічну ментальність [244; 314]. Особливо активізується намагання політологів та політичних психологів обґрунтувати існування феномену політичної ментальності (С. Брехаря, В. Дем'яненко, Н. Калина, А. Кураєва та ін.) [44; 112; 162; 234]. Підставою для цього є можливість диференціації об'єкта ментального відображення та впливу на окремі складові й виділення в ньому політичного компонента. Однак слід мати на увазі, що, по-перше, ментальність нації є цілісною системою зі своїми інтегральними якостями, які не зводяться до простої суми сферних ментальностей. Саме ці якості є національно-специфічними й саме вони значною мірою визначають загальний характер і зміст політичної чи якоїсь іншої складової менталітету. У цьому сенсі національна ментальність є цілісною і неподільною системою. По-друге, т. зв. «політична ментальність» формується на політичному рівні розвитку соціуму (як у глобальному, так і локальних масштабах) і пов'язана із закономірностями формування і функціонування політичної влади й усієї сукупності компонентів політичної системи. Вона включає ті архетипи підсвідомості і якості психіки, які мають істотний вплив на політичні відносини. На наш погляд, можна стверджувати, що «політична ментальність» – поняття, яке характеризує вплив національної ментальності як цілісної системи та її окремих складових на політичні процеси, а також зворотню дію політичної сфери на ментальні риси народу.

Поняття «політична ментальність» за своїм змістом близьке до психологічного трактування політичної культури, яке належить Г. Алмонду. Однак політична ментальність, як і ментальність взагалі, є поняттям, яке більшою

мірою, ніж культура (політична культура), пов'язане з колективним несвідомим. У ній вирішальне значення мають архетипи, їх певне поєднання. З огляду на це плідним і перспективним вважаємо концептуальний підхід до осмислення ментальності, який запропонували вітчизняні дослідники О. Донченко та Ю. Романенко. Особливість їхнього підходу – осмислення комплексів архетипів як глибинних регуляторів психологічного життя. У монографії «Архетипи соціального життя і політика» науковці зазначають: «Аналіз одного чи кількох архетипів мало що дає для осмислення соціокультурної цілісності (спільноти, суспільства, соціуму). Тому ми конструємо і моделюємо архетипові структури – комплекси глибинної психокультурної генетики соціальних спільнот» [124, с. 34].

Модель упорядкованого архетипу політичного несвідомого, до якої належать чотири типи життєустрою, які в еволюції людства і народів послідовно змінюють один одного, охоплює тоталітарний, авторитарний, ліберальний та демократичний способи життєдіяльності [124, с. 38–41]. Більшість розвинутих країн світу, на думку О. Донченко та Ю. Романенка, перебувають нині на ліберально-демократичному перехідному етапі. Україна у своєму цивілізаційному розвитку відстає на один етап, намагаючись відірватися від авторитарного світопорядку. За таких умов демократія важко приживається, деформується, вульгаризується.

Ментальність як специфічний спосіб сприйняття (аперцепції) і розуміння (інтерпретації) народом свого внутрішнього і зовнішнього світу (а ми дотримуємось точки зору, що творцем менталітету як унікальної цілісної психокультурної системи можуть виступати лише етнічні та національні спільноти [500, с. 12]) змінюється, трансформується услід за зміною природного та соціального середовища, політичного статусу й творчого потенціалу народу. В умовах підневільності у спільноти розвивається мімікрія, тобто здатність пристосовуватися до чужих порядків, формальне сприйняття суспільних ідеалів і норм, консерватизм як спосіб захисту й збереження власних етнічних рис, комплекс «меншовартості» [539, с. 234]. Із здобуттям суверенітету народи

поступово відновлюють автентичні риси своєї ментальності, хоч глибокі психологічні травми ще довго проявляються у певних формах.

З огляду на висновки дослідників української ментальності (О. Донченко, О. Киричука, С. Кримського, О. Кульчицького, М. Пірен, І. Поліщука, Ю. Романенка, І. Старовойта, А. Фурмана, В. Яніва та ін.) [127; 188; 233; 311; 372; 501; 537; 549; 594], власні студії цього питання [415; 416; 423], вважаємо, що до основних складових української ментальності, які суттєво впливають на національну політичну культуру належать *інтровертивність* як зосередженість особи на проблемах внутрішнього, особистісного світу; ця риса зумовлює *індивідуалізм* – прагнення до особистої свободи без належного прагнення до державності та *ескапізм* – намагання втекти від дійсності у світ ілюзій та фантазій, небажання брати активну участь у громадському житті; *громадоцентризм* – схильність до творення малих та інтимних груп-спільнот, що характеризуються почуттєвою близькістю, симпатіями, співчуттями, а не прагненням до спільної національної мети; *демократизм*, який реалізовує засади гуманізму, волелюбності й рівноправ'я (яке виявляється у традиційній рівноправності чоловіків і жінок); *екзекутивність* – перевага жіночого начала, що проявляється у схильності не так до творення нового, як відтворення сталого, обслуговуючій активності, зосередженні на поточних інтересах, слабкості самодетермінації; *кордоцентричність* («філософія серця»), що виявляється у сентиментальності, чутливості, любові до природи, яскравій обрядовості, розбудові моральних засад на «палаючому серці» людини як органі відчуття Бога [537, с. 100]; *емоційність*, що проявляється у перевазі емоційного над інтелектом і волею; *толерантність* як незаангажована повага до інтересів інших.

Досвід України показує, що ментальність нації, яка тривалий час не мала власної державності й перебувала в неволі, суттєво деформується. На глибинному рівні психіки функціонують власні ментальні риси, але на них нашаровуються набуті в умовах неволі ментальні настанови. Тому не дивно, що

в нинішній українській політичній культурі проявляються окремі риси російської ментальності і культури: етатизм, авторитаризм, пасивізм, ірраціональність тощо, а ментальність українського соціуму має двополюсний характер: Схід України демонструє настанови східної ментальності, а населення Заходу проявляє риси мислення і поведінки, споріднені значною мірою з менталітетом народів Центральної та Західної Європи.

Класифікація ментальних настанов за позитивним та негативним характером є складною і неоднозначною проблемою. Потрібно мати на увазі, що всі елементи ментальності, які народ сформував упродовж історії, відігравали певну позитивну роль у його житті. Так, інтровертність – «відступ у себе», стиль прихованості – сприяли фізичному і духовному виживанню українців у складних обставинах підневільного життя. Проте, що ці та інші ментальні настанови не посилювали консолідації української нації, її цілеспрямованої боротьби за суверенну державу.

Крім цього, позитивні риси ментальності українців у конкретних обставинах історичного буття України часто проявлялися як несприятливі чинники політичного життя народу. Наприклад, відкритість, толерантність і демократизм української вдачі сприяли ворожим силам реалізовувати свої експансіоністські плани.

Виявляючи ментальні настанови, які негативно впливали на формування національної єдності та державницьких якостей українського народу, визначимо спочатку власні й давні, а потім набуті в умовах політичної поневоли. До перших належать крайній індивідуалізм (егоцентризм), перевага емоційного, почуттєвого над інтелектом і волею, певні компоненти селянської психології [594, с. 273–302]. Ці риси української ментальності проявляються в політичному житті у зверхності особистих інтересів над загальнонародними і державними, недостатній цілеспрямованості, притупленні почуття громадянського обов'язку, небажанні підкорятися органам державної влади, підозрливості до їхнього зміцнення, схильності до малих форм організації, анархізму, громадоцентризму, міжособній

боротьбі, «хворобі отаманства», недостатньому розвитку вольових якостей, емоційності. «Ставлення українця до влади, – зазначає В. Бебик, – будуються на несприйнятті деспотичного характеру останньої. Він боїться влади і через те всіляко намагається позбутися її, власноруч вирішуючи власну долю. Влада для українця, його підсвідомості є постійним насильством і наругою» [26, с. 63].

До другої групи ментальних настанов, що їх сформували століття підневільного життя українців, належать психологічна мімікрійність, формалізм, прояви рабської психології, комплекси «меншовартості» та «кривди». У політичній культурі ці психічні якості проявляються у формальному, поверхневому сприйнятті політичних явищ і процесів, недооцінці їх як вирішальних чинників національного життя, недостатньому усвідомленні корінних потреб та інтересів народу, особливо потреби у власній державі, некритичному сприйнятті чужих політичних цінностей і норм, невірі в сили власного народу і покладанні надто великих надій на безкорисливу допомогу інших держав, покірному служінні іноземним правителям, пониженню почуття національної гідності, кар'єризмі ціною зради національних інтересів.

Проголошення державного суверенітету України значною мірою зупинило вплив негативних чинників на свідомість і політичну поведінку українського народу. Проте набуті в минулому риси ментальності і культури ще тривалий час продукуватимуть прояви відповідних орієнтацій у суспільних відносинах. Головним засобом подолання негативних рис та деформацій української політичної ментальності може стати реалізація великої спільної мети нації – побудови суверенної, соборної і демократичної української держави, повернення її в сім'ю високорозвинених європейських народів.

Ще одним базовим компонентом національної політичної культури вважається соціально-політична онтологія. Це система категорій і понять, яка «задає» базові уявлення про структуру і властивості соціально-політичної реальності і є основою політичних орієнтацій та поведінки. Йдеться, перш за

все, про трактування елітою та народним загалом природи та сутності політики, держави, закону, національних спільнот, міжнародних відносин тощо. Сказане дає змогу визнати соціальну онтологію, як і політичну ментальність, глибинною і стійкою складовою політичної культури. Найбільшою мірою на зміст і характер національної політичної культури впливає властиве народу трактування політики (етичне, цинічне, ціннісно-нейтральне), розуміння свободи, рівності, суверенності тощо. У сфері національного життя соціально-політична онтологія концентрується навколо розуміння феноменів етносу та нації, солідарності і соборності, національної держави, національної безпеки та ін. Російський дослідник М. Бірюков вказує на особливу роль соціальної онтології в соціальній інтеграції, забезпеченні соборності націй. Такою вона виступає, перш за все, коли у свідомості носіїв цієї культури наявне уявлення про їхню належність до певної прадавньої (первинної) «природної єдності» [34, с. 51]. Однак ускладнення соціальної структури руйнує здатність онтології бути основним інтегруючим чинником суспільства. За таких умов, зазначає науковець, у політичній культурі відбувається структурна трансформація, суть якої зводиться до того, що функцію інтеграції бере на себе система цінностей. Причому така трансформація зовсім не обов'язково зачіпає *зміст* соціально-онтологічних установок: суспільство і далі може сповідувати віру у «природну єдність» своїх членів [34, с. 51].

В Україні переважає етнічне розуміння нації як спільноти, що має спільних предків, історичну волю, мову, культуру, господарське життя тощо. З цієї точки зору важко сприймаються поняття «політичний українець», «політична нація», «нація-держава» тощо. Українці здебільшого вважають, що нація може бути і без власної держави. Поняття нації нерозривно пов'язується із поняттями «рідна земля», «християнська віра», «козацька вольниця», «народна пісня» тощо. Домінує думка, що політика є справою лише обраних, а політичні відносини базуються на принципах домінування і примусу. Українці вважають державу зовнішньою силою, інтереси якої відмінні від потреб та інтересів нації.

Цьому сприяє тривала криза, яка охопила усі сфери суспільного життя суверенної держави.

Основну роль у культурі будь-якої спільноти виконують цінності, ціннісні системи та ціннісні орієнтації. Національні політичні цінності належать до соціетальних компонентів культури, оскільки вони формуються і функціонують у процесі вирішення важливих національних проблем і завдань. Ціннісні орієнтації надають певної спрямованості політичному мисленню, поведінці та діям. З цієї точки зору політичні цінності – це головні принципи життєдіяльності нації. Їхні набір та ієрархія характеризують специфіку нації як суб'єкта політики, її сутнісні риси.

Потрібно мати на увазі й те, що, на відміну від моральних та естетичних цінностей, які ґрунтуються лише на внутрішньому переконанні людей та силі громадської думки, політичні цінності здебільшого базуються на політичній владі, державному апараті, законах. Тому варто погодитися з В. Шиловим, який стверджує, що «...політичні цінності – це ті цінності, які вже реалізуються за допомогою політичної влади, спираючись на всю потугу державного апарату, або заради здійснення яких ведеться боротьба за політичну владу, за володіння державним апаратом» [579, с. 120].

Щодо характеристики політичних цінностей національних спільнот, то можна стверджувати, що, по-перше, є спільний для будь-яких національних формувань перелік основних цінностей. Вони обумовлені потребами й інтересами, які визначаються на основі сутнісних рис нації та її соціального призначення. По-друге, кількість універсальних цінностей обмежена структурними і функціональними параметрами нації та її культури. Всю сукупність універсальних цінностей національної політичної культури ми поділяємо на такі основні групи: базові політичні цінності; похідні політичні цінності, до яких належать суб'єктні (індивідуальні, групові, інституційні, універсальні), видові (світоглядні, нормативні, процесуально-поведінкові, знакові, зовнішньополітичні), а також політизовані цінності. Їхній повний

перелік автор навів у статті «Ціннісний трикутник національної політичної культури» [461]. До базових політичних цінностей нації належать такі:

- особа як член нації і громадянин національної держави;
- нація як етнополітична спільнота;
- суверенітет і незалежність нації;
- політичні права, свободи («вольності») нації;
- національна держава, її суверенність;
- національна політична система;
- національна ідея, історична місія нації;
- національна еліта (правляча і опозиційна), її патріотизм та професійність;
- національна солідарність, злагода, соборність;
- національна свідомість і самосвідомість, національна ідентичність, активна життєва позиція членів нації;
- добробут, духовність, щасливе самопочуття членів нації і спільноти загалом;
- національна безпека і мир у світі.

Політичні цінності нації в широкому їхньому трактуванні охоплюють практично всю політичну культуру, адже, з одного боку, всі атрибутивні прояви політичного життя нації мають відповідне значення і цінність, а з іншого – сама культура, її складові, в т. ч. норми, традиції, символи тощо, значимі для нації.

Основні критерії національного характеру та змісту політичних цінностей такі: 1) зумовленість життєвими потребами й інтересами нації як специфічного етнополітичного утворення; 2) сприяння вираженню сутнісних рис нації та її соціального призначення; 3) зосередженість на вирішенні актуальних проблем та історичній місії нації; 4) вираження історичного досвіду нації, тенденцій її розвитку; 5) етнічні властивості, що забезпечують згуртованість нації, її відмежування від інших спільнот; 6) органічне входження в загальну систему національної культури та виконання в ній відповідної ролі.

З точки зору діяльнісного та функціонального підходів у структурі політичних цінностей доцільно виокремити такі групи елементів: цінності-об'єкти (цінності-цілі), що задовольняють важливі життєві потреби нації, цінності-засоби й цінності-умови, які, хоч і не мають безпосередньої споживчої вартості, але без них не можуть бути реалізовані цінності-об'єкти.

В сукупності національних політичних цінностей основною цінністю є сама нація як етнополітична спільнота і головний суб'єкт політичних процесів. Однак нація як форма самоорганізації не є самоціллю, вона є інструментом реалізації життєвих потреб людини. Якщо сформована на певних засадах політія не задовольняє інтереси значної кількості своїх членів, то вони або прагнуть докорінно оновити державу, або покидають політичне утворення.

До *цінностей-об'єктів* національної політичної культури належать члени нації, їхній добробут та щасливе самопочуття, національна спільнота загалом, її розвиток, історична роль нації.

Цінностями-засобами національної політичної культури є національна держава, її суверенітет, національна політична система загалом, національна еліта, національна свідомість та самосвідомість, національна ідентичність, ідея нації та національна ідея.

Цінності-умови національної політичної культури – це активна життєва позиція членів нації, національний патріотизм, національна солідарність і злагода, соборність народу і країни, національна безпека та мир у світі.

Будь-яку націю характеризує протистояння та діалектична єдність орієнтацій на націю, суспільну групу й особу, взаємодія відповідних політичних цінностей. Нації відрізняються між собою вагомістю й інтенсивністю цих ціннісних орієнтацій. В одних націях переважають загальнонаціональні орієнтації, в інших – групові, ще в інших – особистісні. З огляду на це, своєрідною моделлю ціннісного аспекту політичної культури нації може бути трикутник, вершини якого символізують загальнонаціональні (макронаціональні), групові (мезонаціональні) та особисті (мікронаціональні)

політичні цінності й ціннісні орієнтації, співвідношення яких забезпечує певний спосіб життєдіяльності нації як складної, багаторівневої системи (рис. 4.1).

Точки a , b , c , що розташовані на сторонах трикутника, показують, в якому співвідношенні перебувають цінності, ціннісні орієнтації та оцінки в певних парах опозицій (у цьому випадку – 50/50%). Точка d символізує співвідношення трьох ціннісних параметрів, результат їхньої взаємодії. Наближення точки поєднання орієнтацій до тієї чи іншої вершини трикутника вказує на домінування в національній політичній культурі

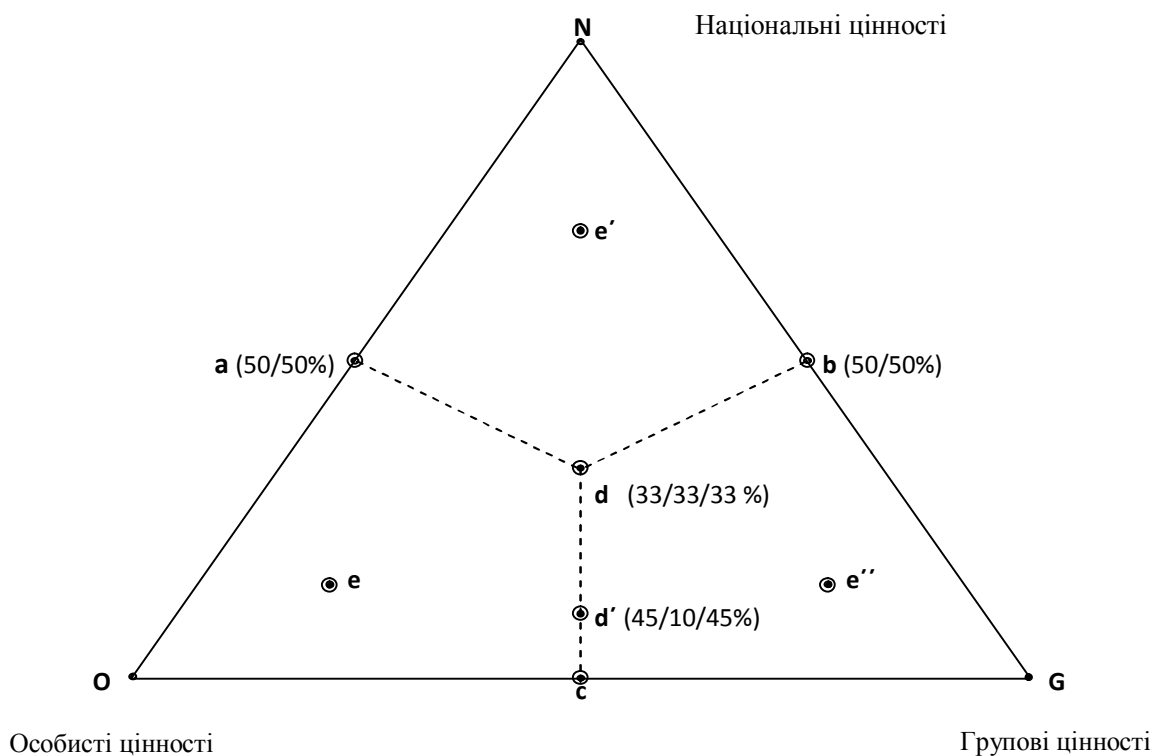

Рис. 4.1. Ціннісний трикутник національної політичної культури

відповідної ціннісної орієнтації (точки e , e' , e''). Якщо точка d наближається до однієї зі сторін трикутника (наприклад, d'), то значення політичної орієнтації, представлені протилежною до неї вершиною, зменшується.

Точка *d'* показує, що члени певного соціуму дбають більше про особисті та групові інтереси, ніж про загальнонаціональні. Така спільнота може бути єдиним цілим лише завдяки державному чиннику.

Методологічною підставою обґрунтування діалектичної єдності особистих, групових та національних ціннісних орієнтацій у національній політичній культурі є теорія психологічної структури особистості, згідно з якою виокремлюють егоцентричний, групоцентричний та універсально-гуманітарний рівні психіки людини [293, с. 186–188].

Егоцентричний пласт психіки – це домінуюче прагнення людини до власної вигоди і благополуччя. Тут проявляється ставлення людини до себе як до самоцінності, а до інших воно споживацьке. Якщо “інший” допомагає – він оцінюється позитивно, якщо перешкоджає – набуває образу «поганого», «чужого», «ворожого».

Групоцентризм – інший рівень психіки людини, коли вона ідентифікує себе з певною групою і переносить на неї свої егоцентричні устремління. Тут ставлення до інших залежить від того, чи входять вони в його групу. На цьому рівні самоцінність людини перетворюється на «групоцентричність».

На групоцентричному рівні особистості важливо виявляти «націєцентричність», адже кожна людина належить, чи може належати, до певної нації як вищого сьгодні рівня етнополітичного розвитку людства. Націєцентричність акумулює его- і групоцентризми, узгоджує їх. Саме через неї можуть успішно виражатися особисті та групові інтереси: це їхня спільна основа.

Найвищим рівнем психічної структури особистості є універсально-гуманістичний. На цьому рівні кожна людина, до якої б групи вона не належала, стає самоцінністю, гідною поваги. Її особистісна спрямованість характеризується прагненням піднятися вище в духовному плані, робити добро всім, створювати сприятливі умови життя і для «своїх», і для «чужих».

Усі названі рівні психіки співіснують у кожній людині. Проте, як зауважує російський філософ О. Мнацаканян, по-перше, залежно від конкретної ситуації можуть домінувати прояви егоцентризму, групоцентризму чи універсальні ціннісні настанови, а, по-друге, в психіці певної людини панують типові для неї устремління як найбільш важливі смисли, усвідомлені і прийняті нею [293, с. 187]. Таким чином, кожній національній спільноті властиве певне співвідношення названих вище орієнтацій, що зумовлює домінуючу его-, групо- чи націєцентричність загальнонаціональної психіки, а отже, і політичної культури нації.

Кожна нація має свою ціннісну парадигму, тобто власні ціннісні уявлення, ієрархію цінностей та алгоритм їхньої реалізації. Мова йде про систему цінностей нації зі своєю будовою та функціями. «Система політичних цінностей, – вважає Н. Жабінець, – відображає взаємодію особистості з іншими особами та суспільством загалом у процесі соціально-політичної діяльності, пов'язаної із втіленням загальносоціальних цінностей» [131, с. 8]. Зі здобуттям народом незалежності ця система формалізується й узаконюється, що гарантує її ефективне функціонування. Національні політичні цінності виконують такі важливі функції, як визначення ідеалів та цілей національного розвитку, самооцінка прогресу за критеріями істини, добра, соціальної справедливості, демократичності тощо. Вони є засобом комунікації, об'єднують членів нації у їхній політичній діяльності, виконують важливу соціалізаційну функцію, розвиваючи особу й усю національну спільноту.

Ієрархія цінностей – це єдність об'єктивної ієрархії ціннісної предметності та суб'єктивної ієрархії ціннісного бачення суб'єктом політики. Суб'єктивна ієрархія цінностей не є пасивним відображенням об'єктивної ієрархії, адже суб'єкт (у нашому випадку – нація) свідомо визначає пріоритети політичної діяльності на основі реальних умов та актуальних завдань життєдіяльності. При цьому в певних межах існує альтернатива вибору – що поставити на перше місце: матеріальні цінності чи духовні, цінності внутрішньої політики чи

зовнішньої, нинішні цінності чи майбутні тощо. З огляду на сказане необхідною умовою формування системи національних цінностей та їхньої успішної реалізації є політична свобода, широкі права громадян, наявність патріотичної еліти та творчої ініціативи народного загалу.

Ведучи мову про національні політичні цінності, потрібно мати на увазі, що світова цивілізація вступила в епоху постіндустріального, постмодерного суспільства, що зумовило кардинальні зміни у сфері культури. Серед політологів і політиків-практиків набула поширення теорія постматеріальної політичної культури американського науковця Р. Інглхарта. На його думку, модернізація – не фінальний етап історії. Становлення передового індустріального суспільства веде ще до одного особливого зсуву у базових цінностях – коли зменшується значення характерної для індустріального суспільства інструментальної раціональності. Переважаючими стають цінності постмодерну, які зумовлюють різноманітні соціетальні переміни [627]. На відміну від індустріального соціуму, для якого найважливішим було економічне (матеріальне) зростання, у постмодерному суспільстві вищими пріоритетами є якість життя і духовні цінності.

У сфері політики це виявляється так:

- зменшується інтерес до офіційних органів влади і політичних авторитетів;
- посилюється акцент на політичній участі й на переході від участі через політичні партії до більш автономних його видів;
- метою участі у виборах й інших політичних процесах стає не досягнення безпеки, а самовираження особистості;
- політичні конфлікти мають дедалі менший класовий характер і фокусуються навколо проблем духовності, культури і якості життя.

Важливим елементом теорії постіндустріальної культури є положення про міжгенераційну зміну цінностей, суть якої в тому, що перехід до постмодерної культури відбуватиметься поступово від одного покоління до іншого. У праці Р. Інглхарта «Культурний зсув у зрілому індустріальному суспільстві» (1990 р.)

наведено дані про те, що в Західній Європі та Північній Америці у 1970-х рр. співвідношення між «матеріалістами» і «постматеріалістами» було 4:1, а в 1988 р. стало 4:3 [627, с. 55]. Перехід до цінностей постмодерну активно відбувається і в державах Східної Європи, особливо після приєднання їх до Європейського Союзу.

Із політичними цінностями тісно пов'язані політичні ідеали. Вони як ціннісно-світоглядне відображення соціально-політичної досконалості визначають модель бажаного суспільного стану, мету політичної діяльності. Для українців властивий ідеал суверенної, незалежної, соборної, демократичної, соціальної та правової національної держави, яка є органічною складовою європейської спільноти. Найвищими цінностями є людина, її права і свобода, нація як необхідна умова повноцінного та щасливого життя, повага прав національних меншин, міжетнічний та міжконфесійний мир і злагода, національна єдність, національна свобода, правдива історія та національна культура загалом.

Упродовж останніх десятиріч вітчизняні суспільствознавці активізували дослідницьку діяльність, спрямовану на творче осмислення політичної міфології. В. Войтович, М. Головатий, І. Грабовська, І. Кресіна, Н. Хамітов, Ю. Шайгородський та ін. виявляють специфіку політичної міфології, розглядають міфи як феномени національної свідомості та національного буття загалом [63; 81; 90; 224; 554; 571]. Однак актуальним залишаються питання місця і ролі політичних міфів у формуванні та функціонуванні національної політичної культури.

У міфі як явищі суспільної свідомості зосереджені певні уявлення про навколишній світ. Проте вони базуються не так на достовірних даних, як на припущеннях, віруваннях та переконаннях. Тому міфи часто далекі від істини, характеризуються наявністю неправдивих образів, ілюзій та утопій. Першопричиною викривлення реалій у міфі є не стільки зла людська воля, скільки складність процесу пізнання та відсутність досвіду критичного мислення. За своєю природою міфи належать до ірраціональних феноменів, які зосереджені у

підсвідомості і спрацьовують спонтанно. Однак міфи мають значний пізнавальний потенціал і виконують важливу роль в організації суспільного життя. Як слушно зауважила І. Грабовська, – «...саме міф несе у собі значний об'єм істинного знання про цей світ, зокрема про ту його частину, що не вичерпується раціональними істинами, здобутими наукою» [90, с. 246]. У національній свідомості й культурі міф створює власну, часто принципово нову систему зв'язків і відносин, які суттєво впливають на історичний процес.

Специфіка сучасних політичних міфів полягає у тому, що вони поєднують ірраціональне та раціональне. «Сучасний політик, – зазначає Е. Кассіер у праці «Техніка сучасних політичних міфів», – поєднує дві протилежні і непорівнянні функції. Він зобов'язаний одночасно діяти і як *homo magus*, і як *homo faber*. Політик – священик нової, абсолютно ірраціональної і загадкової релігії, але коли він пропагує цю релігію, то діє винятково методично: ніщо не залишається непередуманим, кожен його крок підготовлений і зважений. Саме ця дивна комбінація двох різнорідних якостей є однією із відмінних рис наших політичних міфів» [178, с. 580].

Що стосується процесу становлення і функціонування міфів, то він обумовлений як потребою віри в ідеал (повсякденний рівень свідомості), так і бажанням маніпулювати процесами мислення та поведінки мас (спеціалізований рівень свідомості) [29, с. 5]. Важливим для розуміння природи міфів є усвідомлення того, що вже в самому акті віри людина подумки переносить створений нею ідеал у сферу дійсності. Проте міфічний образ – це не об'єктивна, а віртуальна реальність.

Національні міфи як елементи політичної культури мають свої особливості (див. статтю автора «Міфологія в системі національної політичної культури» [446]). По-перше, вони належать до категорії соціетальних засобів культурного впливу. До їхнього формування причетні великі суспільні групи (народні маси, інтелігенція, національна еліта); їх застосовують національні політичні сили з метою впливу на спосіб мислення та поведінку народу.

По-друге, національні політичні міфи як елементи політичної свідомості і культури виконують політичні (програмні, мотивуючі, легітимуючі) й етнічні (етногенетичні, етноінтегруючі, етнодиференціюючі) функції. Незважаючи на етнополітичну двоаспектність будь-якого з національних міфів, питома вага політичного компонента в ньому може бути різною, адже міфи є власне політичні та політизовані.

По-третє, міфи виконують особливу роль у формуванні та функціонуванні всієї системи національної культури. Оскільки міф акумулює найбільш актуальні для цього соціуму цінності та ідеали, то саме він створює прообраз майбутнього. На думку Н. Хамітова, «...нація формується тоді, коли виникає н[національна] м[іфологія] як цілісна система світорозуміння та світотворення» [554, с. 101].

Національні політичні міфи за об'єктом відображення можна типологізувати так:

– міфи про владу (напр., міф про те, що проблема сучасної України – у відсутності при владі українських патріотів);

– міфи про ідеальну державу (напр., про доцільність для країни президентської чи парламентської форми державного правління);

– міфи про національного лідера, «месію» (напр., міф про В. Ющенка як Богом посланого патріотичного лідера);

– міфи про особливі якості нації (демократичність, авторитарність, агресивність тощо);

– міфи про класову боротьбу й етнічне протистояння (міфи про український буржуазний націоналізм, пролетарський інтернаціоналізм тощо);

– міфи про розкол нації та можливі способи консолідації народу (про суттєві відмінності ментальних рис населення регіонів країни чи про можливість згуртування народу на основі суто економічних чинників);

– міфи про зовнішньополітичні чинники національного розвитку (напр., про європейську та євроатлантичну інтеграцію – як єдиний можливий шлях до безпеки та розвитку українців);

– міфи про історичне призначення, місію народів (напр., про сучасну Україну як осередок демократичних трансформацій у Східній Європі).

У новостворених державах найчастіше поширюють міфи про згубність для народу його суверенізації і демократизації; у сформованих політиях – про шкідливість реформ чи неспроможність старих еліт до радикальних змін. Суттєвим викликом для національної міфології є процес глобалізації. Наддержави з імперськими амбіціями, міжнародні корпорації та глобальні політичні структури поширюють у свідомості громадян міфи про переваги відкритого світового простору, послаблення ролі національних держав тощо.

Частина українського народу вірить у міфи, що культивувалися в радянську добу: про СРСР як братню сім'ю рівноправних народів, про істинну демократичність та справедливість радянського суспільного ладу, комунізм – світле майбутнє людства тощо. Проте в національній свідомості поширюються власне українські суверенницькі міфи: «із проголошенням незалежності Україна стала демократичною», «світ зацікавлений у сильній і суверенній Україні» та ін.

Труднощі державотворення та системні кризові явища девальвують оптимістичні міфи і створюють концепти негативного спрямування. Зокрема, поширюються міфи про те, що: «в Україні національна ідея не спрацювала», «Україну в Європі ніхто не чекає» тощо. Поряд із занепадницькими міфами і, на противагу їм, поширюються популістські й утопічні ідеї, які швидко руйнуються в умовах реалій життя. Прикладом подібного міфотворення є передвиборчі програми та гасла партій і блоків про «український прорив», «покращення життя уже сьогодні» тощо.

Руйнація національних міфів відбувається з різних причин і різними засобами: втрата міфологічним концептом актуальності, поява нових суспільних сил, які формують власну ідеологію, застосування політтехнологій

для дискредитації міфу, впровадження у соціальну свідомість міфів, які мають космополітичну природу тощо. Щоб зруйнувати культурну популяцію, не потрібно знищувати її фізично – достатньо зруйнувати її міфи.

Основним засобом руйнації міфу є контрміф. Контрміфологічні концепції спираються на філософський релятивізм, за допомогою якого руйнуються понятійні конструкції й образи, що призводить до світоглядного хаосу та зневіри.

З точки зору політичної доцільності, сучасній Україні необхідні конструктивні міфологічні концепти, які би піднімали національну гідність та гордість громадян, спонукали їх до активної життєвої позиції в боротьбі за ідеали демократії та інші політичні цінності.

Враховуючи сказане, можна зробити висновок, що міфи залишаються важливим компонентом суспільної свідомості і в умовах модерного соціуму. Особливо значуща їхня роль у процесах формування та відродження націй і національних держав.

У національних політичних міфах органічно поєднуються специфіка етнічних та політичних міфів, їхні головні функції, зокрема етноінтегруюча та етнодиференціююча, ідентифікаційна, програмна, мобілізуюча, легітимаційна. Національні політичні міфи виступають не лише «рядовими» соціетальними компонентами політичної культури, а й її ідейною основою, своєрідною парадигмою. В умовах сучасного перехідного українського суспільства відроджуються й активно формуються нові патріотичні міфи, спрямовані на зміцнення суверенності української нації, залучення її до сім'ї високорозвинених народів світу. Національна міфологія як «громадянська віра» на підсвідомому рівні цементує український соціум, захищає його від негативних впливів як зсередини, так і ззовні країни.

Актуальною темою політичної психології та культурології, особливо в умовах суспільства, яке трансформується, є осмислення політичних стереотипів. В Україні з'являється дедалі більше змістовних публікацій на цю тему. Йдеться про творчі доробки У. Ільницької, Л. Климанської, Х. Козак, З. Лещинин,

О. Луцини, Г. Почепцова та інших, у яких осмислюється роль стереотипів у системі іміджевих комунікацій, їхній вплив на виборчий процес, використання стереотипів у інформаційно-політичних технологіях тощо [155; 171; 192; 382]. Помітним внеском у розвиток політологічних знань стала монографія О. Шерман «Політичний стереотип: місце у політичному процесі та технології формування засобами масової інформації» (2008 р.) [578]. Проте, в літературі немає спеціальних досліджень, присвячених теоретичним основам національних політичних стереотипів, з'ясуванню специфіки їхнього формування, структури та функціонування, впливу на сучасні політичні процеси. Позиція автора щодо сутнісних характеристик національних політичних стереотипів та підходів до їхнього дослідження представлена в статті «Національні політичні стереотипи (теоретико-методологічні засади дослідження)» [442].

Політичний стереотип, за визначенням О. Шерман, – «це комплекс уявлень (комплексне уявлення) про суб'єктів політичного процесу, що може бути виражений у формі візуального образу або судження та характеризується когнітивним спрощенням, стійкістю форми та емоційним забарвленням» [578, с. 16]. Основою формування політичних та інших стереотипів є процес категоризації дійсності, тобто виокремлення в певній сукупності об'єктів однієї чи кількох спільних ознак, які характеризуються як їхні сутнісні риси. У сформованих поняттях соціальна дійсність спрощується, що полегшує її сприйняття і розуміння. Оскільки на процес категоризації суттєво впливають потреби та інтереси суб'єктів, їхній соціальний статус, то пізнавальний процес зумовлює появу певних акцентів в уявленнях про навколишній світ. Стереотипи зосереджені у підсвідомості й актуалізуються в свідомості й поведінці людини у відповідних ситуаціях.

Стереотипи можна розглядати як різновид соціальної установки, адже їхня структура схожа й охоплює такі основні блоки: когнітивний, емоційно-оцінний та конативний. Проте між стереотипами й установками (attitude) є певні

відмінності. По-перше, когнітивний блок установки завжди багатший за змістом і рідко зводиться до стереотипів. По-друге, стереотип не завжди містить діяльнісно-поведінковий блок, бо часто є лише суб'єктивною думкою про індивіда чи групу людей. Незважаючи на те, що стереотип не має всіх ознак установки, останню можна сформулювати саме на його основі. З іншого боку, установка, що формується, має тенденцію вбирати в себе стереотипи про відповідну дійсність.

До структури національної політичної культури належить не вся сукупність політичних стереотипів, а лише ті, що суттєво впливають на спосіб політичного мислення та поведінки національної спільноти чи її окремих складових і функціонують тривалий час. Для ідентифікації національних політичних стереотипів важлива оцінка відповідності стереотипів національним інтересам. Цей критерій поділяє стереотипи на власне національні й антинаціональні (імперські, колоніальні, нав'язані, як правило, зовнішніми чинниками), а також наднаціональні – інтернаціональні та космополітичні. У дослідженні національної політичної культури важливо з'ясувати співвідношення змісту та взаємодії національних, антинаціональних та наднаціональних політичних стереотипів, вплив цієї взаємодії на перебіг політичних процесів, зокрема зміцнення суверенітету та суб'єктності нації.

Принципове значення має також розрізнення індивідуальних, групових і національних стереотипів. Водночас, потрібно враховувати й діалектику індивідуальних, мезосоціетальних і загальнонаціональних стереотипів. По-перше, стереотипи спочатку виникають у психіці та поведінці окремих людей, але поширюючись у соціумі, набувають ознак групових, національних. Це найчастіше відбувається тоді, коли стереотип відповідає ментальності нації, її цінностям та інтересам. По-друге, одним із основних джерел стереотипів є конформність особистості до групових уявлень. З огляду на це найчастіше не сам індивід створює стереотипи: він просто поділяє наявні у його соціальній групі стереотипи. Нація має власний набір політичних стереотипів, а їхнім

носієм і користувачем є окрема особа. По-третє, національні стереотипи не лише домінують над мезосоціетальними й індивідуальними, вони найбільш глибокі і стійкі. Це зокрема підтверджується тим фактом, що, незважаючи на різновекторні сили в соціумі, нація функціонує як цілісна й автономна спільнота. Хоча єдність нації забезпечується й іншими засобами (силою закону, державною владою тощо), але стереотипи, які спрацьовують спонтанно на підсвідомому рівні, відіграють особливу роль у підтриманні її соціальнополітичної єдності.

У теоретичному й практичному аспектах цікавим є той факт, що в кожному етнічному (національному) соціумі є особистості, які виявляють особливу прихильність до своєї спільноти. Мова йде про феномен т. зв. «авторитарної особистості», який виявили дослідники Колумбійського університету (США) під керівництвом Т. Адорно. З'ясувалося, що в кожній спільноті є члени, які характеризуються приблизно десятьма особливими, так званими авторитарними рисами, однією з яких є етноцентризм [598]. Такі особистості активно формують, нагромаджують, оберігають і використовують широкий спектр національних стереотипів, при цьому їхні стереотипи щодо етнічних меншини здебільшого негативні. Авторитарні особистості характеризуються схильністю до етнічних конфліктів та сепаратизму.

Важливим критерієм типології етнонаціональних стереотипів є їхній поділ на стереотипи щодо власних рис – автостереотипи і стереотипи щодо інших спільнот – гетеростереотипи. Перші здебільшого позитивні, а другі – негативні. Найбільш поширені і «живучі» ті групи гетеростереотипів, які стосуються сусідніх народів. Коли ж нація віддалена від такої спільноти і не має з нею безпосереднього контакту, який би зачіпав її життєві інтереси, – гетеростереотипи нечисленні і мають характер не переконань, а поверхневих поглядів.

Потрібно мати на увазі, що етнічні та національні стереотипи, особливо політичні, суттєво різняться в ієрархізованих і рівноправних поліетнічних

соціумах. В умовах демократичного суспільства етнічні групи, які мають однаковий доступ до ресурсів, мирно співіснують, сприяють одна одній чи спільно вирішують назрілі проблеми. В такій ситуації щодо партнерів формуються позитивні стереотипи: сторони вважають одна одну такою, що заслуговує довір'я, є доброзичливою і тактовною. Однак коли політична ситуація суттєво змінюється – постає новий характер політичного режиму, формуються передумови конфлікту інтересів, або ж одна із сторін вдається до агресивної поведінки – характер гетеростереотипів радикально змінюється. Прикладом можуть бути відносини росіян і грузинів. У недалекому минулому на офіційному й неофіційному рівнях ці народи бачили один в одному дружнього, братнього партнера, однаково волелюбного, гордого і благородного. Однак після розпаду СРСР та громадянської війни в Грузії, коли Росія підтримала абхазців та південних осетинів, а Грузія втратила територіальну цілісність, росіяни й грузини в очах один одного постали віроломними й агресивними. Негативізм у взаємних стереотипних поглядах народів особливо проявився після їхнього кровопролитного протистояння в серпні 2008 р.

Український народ, який багато століть прожив в умовах бездержавності, національного, соціального та духовного гніту і розділення етнічної території між агресивними сусідами, неодноразово ставав об'єктом негативної стереотипізації з боку інших націй. Спалахи такого сприйняття всього українського траплялися тоді, коли народ боровся за право на суверенне життя. Прикладом можуть бути стосунки українців та поляків впродовж багатьох століть, які ґрунтовно описав М. Трухан у монографії «Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі» (1992 р.) [521].

Негативний образ членів ОУН та УПА («бандерівців») у боротьбі з т. зв. «українським буржуазним націоналізмом» активно використовувала радянська влада. Як зазначає І. Дзюба, у післявоєнний період «...до рівня політичних провокацій та політичної істерії було доведено компрометацію «бандерівщини», що створювало у значної частини «східняків» негативний

стереотип «західняка»: дуже важливий компонент негласної стратегії розмивання української національної ідентичності, нейтралізації національної самосвідомості» [115, с. 25].

Крім економії мислення (спрощення процесу сприйняття), стереотипи виконують інші важливі функції. Узагальнивши, їх можна визначити як функції адаптації та захисту. Перша з них проявляється в ситуаціях, коли група змушена діяти конформно. Захисні функції політичних стереотипів – це реакції суб'єкта, спрямовані на збереження наявного суспільно-політичного ладу або вираження протесту. Зазначимо, що негативні стереотипи про певну національну державу, титульний чи домінуючий етнос та політичних лідерів виражають незадоволення іншої сторони наявним становищем. Формування таких стереотипів можна розглядати як етап психологічної підготовки до протестних дій.

Певні політичні сили часто зацікавлені в тому, щоби нав'язати масам спотворений образ чужої чи власної дійсності. Наприклад, радянська пропаганда цілеспрямовано формувала образ «загниваючого» капіталізму як несправедливого ладу, що морально й політично деградує. У подібних випадках можна говорити про спотворюючу функцію стереотипу. Вона часто є важливим інструментом етнополітики держави чи певної політичної сили.

Практичним політикам потрібно зважати на те, що політичні, як і інші стереотипи, не можна зруйнувати «кавалерійською атакою» чи тільки адмініструванням. Проти них часто безсилі логічні аргументи й факти. Це зумовлено тим, що стереотипи, особливо етнічні (національні), характеризуються значною емоційною насиченістю, яка суттєво посилює когнітивну й конативну складові стереотипної установки. Тому лише емоційний стрес і/чи приєднання особи або етнічної групи до нової системи суспільних відносин може блокувати, а згодом і зруйнувати стереотипні уявлення та поведінку.

Супроводжуючи національно-демократичний транзит, політичні стереотипи виконують функції розчищення національного політичного простору від старих шаблонів мислення і поведінки, їхнього руйнування та одночасно адаптації політичних акторів до нових умов життєдіяльності. До стереотипів позитивного характеру належать: «українці – працьовитий, високоморальний народ»; «українська держава – лідер демократизації пострадянського простору»; «Україна – важливий чинник європейської безпеки і миру» тощо.

Певну позитивну роль у розвитку сучасного українського суспільства можуть відіграти і негативні автостереотипи, які розкривають недоліки вітчизняного соціуму. Наприклад: «ми дуже неорганізований, анархічний народ»; «українці здебільшого ставлять особисті інтереси вище колективних і державних»; «вітчизняна політична еліта характеризується безпринципністю, взаємопоборюванням» тощо. У період реформ активізуються консервативні сили, які намагаються загальмувати відродження й модернізацію української нації. До такого типу належать стереотипи: «в усьому винні демократи, демократія взагалі», «вступивши в НАТО, ми станемо ворогом Росії», «в Європі Україну ніхто не чекає» та ін.

Тривала політична й економічна криза посилює формування та поширення негативних стереотипів як про самих себе, так і про інші народи. Водночас, процес демократизації суспільного життя сприяє деідеологізації стереотипного компонента політичної культури, підвищення питомої ваги в його змісті об'єктивних характеристик та гуманістичних начал.

4.2. Особливості методології пізнання функціонування культурних форм національної політичної культури поведінкового та інституційного рівнів

Серед елементів політичної культури значну роль відіграють принципи і норми, які визначають загальноприйняті вимоги щодо поведінки політичних

акторів. Політичні принципи і норми як правила гри на політичній арені формуються на основі політичних цінностей та ідеалів. Тому нормативна система національної політичної культури не може бути сформована без усвідомлення базових цінностей та ідеалів нації. Забезпечення адекватного співвідношення між політичними нормами та цінностями є актуальною проблемою творення культурного простору молодих націй та держав. Досвід України та інших пострадянських республік засвідчує, що вироблення та утвердження нормативного поля життєдіяльності нації є більш тривалим процесом, ніж усвідомлення та сприйняття нових цінностей. Підтвердження цієї закономірності спостерігаємо в нашому сьогоденні: визнаючи цінності демократії та ринкової економіки, громадяни демонструють сформовану в минулому поведінку.

Система норм, що регулюють політичне життя нації, охоплює власне політичні норми, норми права й моральні норми, якими керуються політичні актори; норми-звичаї, що складаються внаслідок багаторазового повторення певних моделей поведінки; нормативи політичних партій та громадських організацій, інших інститутів громадянського суспільства, які поширюються на їхніх членів та широко застосовуються в житті народного загалу.

У сукупності правових норм найбільш яскраво виражений політичний характер, властивий конституційним нормам. Саме вони мають максимально відповідати національним потребам і цінностям, менталітету народу, звичаєвому праву та національній ідеї. Водночас відповідність конституції національним інтересам ще не означає практичну реалізацію її принципів і норм, тобто набуття нею якості реального Основного закону держави. В молодих національних державах замість зусиль, спрямованих на її реалізацію, часто спостерігається невдоволення окремими конституційними нормами та законами, їхнє переписування. Такі тенденції відображають не кризу політико-правової системи, а недостатню політичну та правову культуру можновладців, їхнє небажання підпорядкувати власні інтереси цілям суспільного розвитку та

неспроможність належним чином організувати суспільне життя. Проте перспективи стабілізації демократичних інститутів молодих націй потрібно пов'язувати саме з утвердженням конституціоналізму.

На відміну від правових норм, які відображають визнані державою цінності, реалізацію яких забезпечує система державного примусу, моральні норми базуються на загальнолюдських цінностях і не потребують офіційної підтримки, тим більше примусу. Моральний вимір політики характеризує орієнтацію політичних акторів на підтримку й сприяння зростанню суспільного добра та на боротьбу із соціальним злом. Однак як окремі соціальні групи, так і нації загалом, обстоюючи власні інтереси, схильні до маніпулювання загальнолюдськими моральними нормами, вважаючи це політично доцільним. Це загрожує їхньою трансформацією в політично заангажовані норми. За таких обставин політика, яка має забезпечити справедливість та щасливе життя людей, ризикує набути аморального характеру.

Реалістична політика має відкидати як моральний абсолютизм у трактуванні співвідношення політики й моралі (моральний фундаменталізм), так і твердження про їхнє автономне функціонування або, навіть, непримиренне протиставлення: мораль – сфера добра і гуманізму, а політика – зло, пов'язане з насильством. Моральні норми мають домінувати над політичними, наскільки це не суперечить сутності й соціальному призначенню політики – бути засобом регулювання суспільних відносин на засадах спільного інтересу громади та справедливості (позиція політичного реалізму). Це стосується насамперед дієвості категоричного імперативу І. Канта, згідно з яким суспільні норми, в т. ч. політичні, мають бути однаково справедливими для всіх членів нації, а нація не може бути засобом досягнення егоїстичних інтересів окремих груп чи осіб.

Українське суспільство має подолати прояви аморальності, які були властиві комуністичному режимові, при якому мораль підмінялася принципом революційної доцільності, а у сфері міжнаціональних відносин культивувався т. зв. «пролетарський інтернаціоналізм», який приховував асиміляторську

політику режиму. Важливо також нейтралізувати негативні прояви ринкової економіки, що виражається в прагненні отримати прибуток будь-якими засобами, в домінуванні матеріальних цінностей над духовними, в критичному розшаруванні громадян за рівнем життя тощо. У цьому контексті суттєвою моральною проблемою сучасного українського суспільства є питання про міжкласову солідарність українців та патріотизм вітчизняного бізнесу. Про вульгарність і марнотратство «нових українців» складено чимало анекдотів, що дуже нагадують російські оповідання про «нових руських» початку 90-х років минулого сторіччя. Британський дослідник Е. Вілсон у монографії «Українці: несподівана нація» (2004) зазначає, що «... є чимало свідчень, навіть візуальних, про вакханалії представників нової еліти (оргії у стилі Римської імперії, на яких із великих тортів вилазять покриті шоколадом повії, величезні вілли під Києвом, позбавлені архітектурного смаку – деякі навіть у вигляді середньовічних замків, і таке інше). Втім, можливо, ці божевільні гулянки є ознакою невпевненості у завтрашньому дні» [57, с. 441].

Підприємницький клас, який був головним суб'єктом націєтворення в більшості нині розвинених країн світу, в Україні віддаляється від народу; народ не довіряє йому, що аж ніяк не сприяє згуртованості українського соціуму. За цих обставин варто згадати слова видатного іспанського філософа Х. Ортега-і-Гасета, висловлені в праці «Безхребетна Іспанія» про те, що «національне здоров'я залежить від усвідомлення кожного з ... класів і цехів, що вони лиш невід'ємні частини, члени одного суспільного тіла» [325, с. 156]. Він також застеріг, що «партикуляризм класу набагато серйозніший симптом розладу, ніж рухи етнічного й територіального сепаратизму» [325, с. 158]. Без патріотичного підприємницького класу не може сформуватися й ефективно діяти патріотичний правлячий клас, національна політична еліта.

Вітчизняні політологи звертають увагу на термінову потребу вжити заходів для підвищення моральності політичних відносин та політичної діяльності в Україні. Зокрема, Л. Нагорна в статті «Політична культура і культура політики:

етичні аспекти» (2009 р.) вважає, що українська держава має розробити «осмислену культурну політику», спрямовану на подолання загальної правової девіації та моральної деградації українського соціуму, особливо в політичній сфері суспільного життя, регіональної поляризації суспільних настроїв та «поглиблення всеохоплюючої ідентифікаційної кризи», а також взяти участь у формуванні глобального громадянського суспільства, яке, протидіючи неоліберальній глобалізації, формуватиме нову модель конвергенції, що ґрунтується на повазі багатоманітності й різномислення та культурного плюралізму. Науковець висловила ідею про те, що нині потрібно зосередити увагу не так на «політичній культурі», як на «культурі політики», тобто забезпеченні гідного місця культури в житті людей, в т. ч. у сфері політичних відносин [303, с. 14–24].

Чинник унормованості суспільного життя має суттєве значення для суспільного прогресу, зокрема для культуротворення, і це стосується не лише країн, що трансформуються, але й для зрілих соціумів. Маються на увазі необхідні умови для формування та відбору нових ефективних форм суспільної організації. Авторитетний австро-американський науковець Ф. Гаєк теоретично обґрунтував значення спонтанності для соціальної самоорганізації та розвитку. «Суспільство розвиваючись, – зазначив він у книзі «Суспільство вільних», – рухається вперед не ідеями уряду, а відкриттям нових шляхів і методів у процесі проб і помилок, інколи доволі болісних». Для цього йому «потрібні умови, сприятливі для того, щоб невідомий індивід за невідомих обставин міг би зробити крок уперед; однак саме цього не може забезпечити ніяка найвища влада» [477, с. 561]. Головною умовою спонтанного прогресу є верховенство в суспільному житті чітко визначених і сталих правил людської поведінки, провідну роль серед яких відіграють віками напрацьовані морально-етичні принципи та правові норми. Вони є основою для вдосконалення міжлюдських відносин у різних сферах діяльності. В реальному житті спонтанні порядки поєднуються зі свідомо сформованими. Однак, коли перші підпорядковуються

другим і, коли така тенденція збільшується, то суспільство, як показує історія ХХ ст., рухається до тоталітаризму. Такий суспільний розвиток обумовлений тим, що мораль, право, традиції, загальнолюдські принципи і норми стають підпорядкованими певній владній меті – конкретному соціальному проекту, задля виконання якого влада закликає суспільство жертвувати всім і змушує його досягати «високої» мети. У вільних, відкритих суспільствах формуються спонтанні порядки, які виступають домінуючою формою життєустрою. У книзі «Згубна самовпевненість» Ф. Гаєк зазначив: «Для розуміння нашої цивілізації необхідно збагнути, що цей порядок склався не внаслідок свідомого задуму чи наміру людини, а спонтанно» [553, с. 15]. Спонтанні порядки через природний відбір норм, правил, традицій забезпечують розвиток національної культури та творчого потенціалу соціуму, гуманізують його. Культуротворчий процес в Україні суттєво сповільнюється тим, що тут, як зазначають експерти, йде «гра не за правилами, а гра правилами». Нормативні документи, в т. ч. конституційного рівня, часто приймаються з урахуванням інтересів конкретних осіб чи політичної ситуації, а раніше набутий досвід втрачає значущість.

Якщо політичні норми (в широкому сенсі цього поняття) забезпечують певний політичний порядок у відносинах політичних суб'єктів та в політичних процесах (М. Вебер) [52, с. 637], то поняття «культура політичної поведінки» відображає найбільш стійкі й виразні (типові) риси поведінки політичних акторів.

Для дослідження культури політичної поведінки нації необхідно, по-перше, розкрити зміст поняття політична поведінка нації, по-друге, з'ясувати особливості нації як її суб'єкта, по-третє, визначити підходи до дослідження цього компонента національної політичної культури.

«Політичний енциклопедичний словник» (Київ, 2004 р.), політичну поведінку визначає як «взаємодію суб'єкта з політичною реальністю, яка охоплює його дії та орієнтації щодо політичної практики» [365, с. 491]. Політична поведінка виявляється на рівнях політичної діяльності, в політичній

участі та (або) політичному відчуженні. Елементами її логічної структури є суб'єкти поведінки, її детермінанти, способи (форми) реагування (т. зв. зовнішні характеристики суб'єктних дій і недіяння), характер міжсуб'єктних відносин і взаємодії, що визначає різноманітні типи політичної поведінки (її внутрішні характеристики, сутність) та результат поведінки [474, с. 77].

У другому розділі дисертації ми розглянули націю як цілісний та соціально структурований суб'єкт політики і політичної культури. З'ясуємо також основні риси нації як учасника (актора, суб'єкта) масової поведінки, що дасть можливість розвинути методологію соціетального підходу в дослідженні національної політичної культури.

У психологічній, соціологічній та політологічній літературі існує декілька підходів до трактування понять «маса» та «масова поведінка»: а) соціально-психологічний підхід ототожнює маси з натовпом (Н. Макіавеллі, Г. Лебон та ін.); б) соціально-класовий – розглядає маси як соціальні спільноти, що усвідомлюють власні інтереси (К. Маркс, В. Ленін та ін.); в) загально-цивілізаційний, культурологічний – досліджує виникнення «масової людини» (Х. Ортега-і-Гасет, К. Мангейм, Е. Фромм та ін.).

Фундатор соціальної психології французький науковець Г. Лебон розробив вчення про психологію натовпу, в якому поняття «натовп» і «маса» вживаються як синоніми. Основними ознаками натовпу він вважав втрату особами, що його становлять, рис індивідуальної свідомості й поведінки та виникнення феномена «колективної душі» – особливого стану емоційно-психологічної єдності людей; емоції і почуття учасників натовпу переважають над раціональним і критичним мисленням: натовп «мислить» не категоріями реального, а образами бажаного; індивід піддається інстинктам, яким від ніколи не дає волі в повсякденному житті; учасники натовпу втрачають почуття особистої відповідальності за хід подій, їх охоплює ілюзія нездоланної сили та переконання, що можна швидко досягнути будь-якої мети; «колективна душа» натовпу легко піддається навіюванню та маніпуляціям з боку лідера [246, с. 197–222, 282–308]. Однак

маси здатні бути не лише жорстокими й егоїстичними, а й героїчними, заангажованими новаторськими суспільними ідеями. Переконані у своїй правильності, вони рішуче ламають ненависну систему правління, розчищаючи шлях до більш справедливого суспільного ладу.

Марксистська доктрина класової боротьби як рушійної сили суспільного прогресу вбачає можливість привнесення в народні маси свідомого начала, що перетворює їх в організовані, дисципліновані та цілеспрямовані спільноти. Ключову роль у цьому процесі мають відігравати пролетарські партії та їхні керівники, які діють за жорсткою формулою: «вождь – партія – клас – маси».

Подібної теорії співвідношення мас і провідної верстви дотримуються і націоналісти. Зокрема Д. Донцов, пояснюючи засади «ідеології чинного націоналізму», зазначав: «Народ є для всякої ідеї, чи в її статичному, чи динамічному стані – чинник пасивний, той, що приймає. Чинником активним... є – активна, або *ініціативна меншість*... Це група, яка формує неясну для «неусвідомленої» маси ідею, робить її доступною цій масі і, нарешті, мобілізує «народ» для боротьби за цю ідею» [311, с. 194]. Отже, роль свідомого чинника в поведінці спільнот не можна заперечувати, як і не можна його перебільшувати.

Ще одним аспектом масової поведінки є феномен «людини-маси», на яку звернув увагу Х. Ортега-і-Гасет. Він рішуче виступив проти всього, що перетворює суспільство на масу. У праці «Бунт мас» він зазначив, що європейська цивілізація «витворила бунт мас». З одного боку, цей бунт є «надзвичайно позитивним явищем», адже він «викликаний неймовірним зростанням можливостей сучасного життя», а з іншого – «бунт мас – це одна і та сама річ, як докорінна деморалізація людства» [325, с. 91]. «Людина-маса» – це людина, яка повстала проти інтелектуальних і моральних основ суспільного життя, нехтує нормами правової культури, засадами громадянськості; вона охоплена почуттями влади і тріумфу, відкидає всякий зовнішній авторитет, ніколи не піддає сумніву власні погляди і не рахується з іншими [325, с. 73]. Такий тип людини загрожує цивілізації й суспільному прогресу. Сучасна

світова криза знову підтвердила висновок філософа, а тому актуальною є проблема демасифікації кожної національної спільноти та людства загалом.

Поведінка нації, її суспільних груп та інституцій за різних обставин може бути різною. Однак нації відрізняються одна від одної домінуванням певних типів, видів і форм політичної поведінки. Ця поведінка може бути поступливо-компромісною, колаборативною, нонкорформною чи агресивно-руйнівною. У певні періоди нації властиве політичне відчуження, обумовлене як зовнішніми чинниками, так і станом свідомості та психології. Як зазначає В. Северинюк, «політична участь завжди містить у собі як специфічну передумову елемент політичного відчуження та постає його особливим наслідком, а відчуження розглядається як «дрімотний стан» політичної активності, прихований потенціал масової політичної участі» [474, с. 175]. Прикладом може бути Помаранчева революція, яка показала можливість активних протестних дій недавно пасивної частини народного загалу. Революційні майдани були зовсім не схожі на обурений натовп, який втратив ознаки цивілізованої поведінки: спостерігались цілеспрямованість і толерантність, доброзичливість, організованість і дисципліна. Зарубіжні експерти стверджували, що в Україні формується «справжнє громадянське суспільство». «Помаранчевою ейфорією» була охоплена не лише значна частина вітчизняного політикуму, а й провідні політики й політологи Заходу, вважаючи, що Україна, її народ демонструє демократичну поведінку європейського гатунку, чим суттєво відрізняється від Росії та її політичної культури. Відомий американський політолог З. Бжезинський, виступаючи на засіданні восьмого чергового круглого столу «Україна на шляху до державотворення» (листопад 2007 р., м. Київ), пафосно заявив: «Хочу почати з привітання народу України з його політичною зрілістю. Він ще раз довів і показав, що має політичну культуру і, що йому є чим пишатися. Народ має політичну культуру, яка є частиною загальної політичної культури демократії – вміти погодитися, не бути згідним, гостро дискутувати, політично відмежовуватися, залишаючись у межах тривалого конституційного

процесу... Взагалі-то, Україна має сказати своєму молодшому братові – Росії, щоб навчалася в неї політичної культури» [33]. І далі: «Україна є успішною як національна держава. Україна існуватиме, і жодних сумнівів у цьому немає. Україна – це, безперечно, частина європейського пейзажу, частина європейської політичної культури. Вона це продемонструвала» [33].

Важливе значення для осмислення культури політичної поведінки нації має дослідження її політичних традицій. Основи дослідження українських національних традицій закладені в працях таких відомих суспільствознавців, як М. Грушевський, М. Драгоманов, М. Костомаров, В. Липинський [98; 126; 217; 218; 255]. Вагомий внесок в аналіз політичного компонента українських національних традицій зробили діаспорні наукові центри, їхні провідні фахівці – О. Кульчицький, І. Лисяк-Рудницький, Б. Цимбалістий, В. Янів та ін. [233; 257; 565; 594]. Серед праць науковців суверенної України, які стосуються цієї тематики, варто відзначити доробки І. Кураса, В. Лісового, В. Литвина, Л. Нагорної та ін. [236; 260; 301; 519]. З'ясуванню теоретико-методологічних засад дослідження політичних традицій присвячені окремі праці й автора дисертації [423; 452].

Традицією у культурології прийнято називати «...механізм відтворення культурної діяльності (а також і соціальних інститутів), при якому ця діяльність повторює минулі зразки і визнається нормативною на підставі її наявності у минулому» [148, с. 205–206]. Традиції забезпечують наступність у розвитку матеріальної та духовної культури, сприяють збереженню зв'язку поколінь.

Національні політичні традиції пов'язані з національно-визвольною і національно-об'єднавчою боротьбою, розбудовою національної держави та політичної системи, становленням відносин з іншими народами і державами. До них належать традиції суспільних класів (насамперед домінуючих, провідних), етнічних і територіальних груп, політичних партій і рухів. Крім цього, є підстави аналізувати загальноспільнотні політичні традиції, сформовані в процесі всенародної політичної боротьби та мирного

облаштування політичної сфери суспільства. В сукупності національних традицій, як правило, виокремлюють базові, ключові – як узагальнюючі прояви й тенденції політичного життя. Так, у Франції переважає традиція гострої політичної боротьби, коли нація, її класи та інші суспільні групи застосовують радикальні методи і форми політичної дії.

У Великобританії серед заможних класів і народних мас склалася традиція політичного компромісу, поміркованості, консерватизму. У цій країні компроміс успішно використовували феодали в боротьбі з повсталими селянами; згодом цей підхід був застосований у боротьбі з міською торговою і промисловою буржуазією.

Німецька політична культура характеризується етатиською традицією. Один із найбільш авторитетних дослідників сучасної політичної культури ФРН К. Зонтхаймер виокремлює п'ять основних традицій, які значною мірою впливають на політичну свідомість і поведінку співвітчизників: етатиська традиція, традиції аполітичності, традиція «німецького ідеалізму», традиція безконфліктності, формалізму [534, с. 63].

Російська політична традиція, як і німецька, має чітко виражений етатиський характер. Однак цей етатизм – особливого, імперського типу, який органічно поєднується з традиціями общинного життя, в якому особа позбавлена повноти прав і свобод.

На думку В. Пугачова та А. Соловйова, російська політична культура та її традиції характеризуються: комунітаризмом, який пов'язаний з общинним колективізмом і зумовлює пріоритет групової справедливості над принципами індивідуальної свободи, а в кінцевому підсумку – провідну роль держави в регулюванні політичного та соціального життя; переважно персоніфікованим сприйняттям влади; прагненням більшості громадян до пошуку харизматичного лідера – «рятівника Вітчизни»; недостатнім розумінням ролі представницьких органів влади; тяжінням еліти до виконавчих функцій з обмеженою індивідуальною відповідальністю; правовим нігілізмом; непохитною вірою в

правоту «своїх» принципів (звичаїв, ідей, лідерів тощо); багатоманітністю ідейних орієнтирів в умовах, коли не допускаються компроміси між їхніми носіями; домінуванням державних форм регулювання життя над механізмами самоврядування та самоорганізації; схильністю до несанкціонованих акцій; невисокою зацікавленістю громадян у використанні консенсусних технологій влади тощо [386, с. 248].

Українська політична традиція з причин тривалої бездержавності народу, його пригнобленого стану та фактів геноциду зазнала значної деформації і не мала змоги розвинути всі складові модерного політичного життя. Водночас українці пам'ятають і шанують свободолюбні традиції Київської Русі та Запорозького козацтва, самовіддану боротьбу за свободу рідного краю в першій половині ХХ ст. На думку політолога зі США Д. Амстронга, саме козацький міф і відповідна традиція закладені в основу української нації. Дослідник у своїх міркуваннях згадує видатного українського історика і політичного діяча М. Грушевського. «Козацька традиція, – зазначає американський учений, – була центральною для Грушевського, вона об'єднує кілька важливих інших концепцій. Це концепція *conquer* (або *conqueru*), певна ідеалізація анархії, ідеалізація вільного селянина... Концепція козаччини включає опозицію до адміністративного центру, до централізації, яка була уособлена московською владою...» [544, с. 46].

Із сказаного про політичні традиції провідних європейських націй, у т. ч. української, можна зробити такі висновки:

– по-перше, в їхній основі важливі, знакові історичні події, що суттєво вплинули на подальший розвиток народу, його долю, рух у напрямку конституювання та зміцнення нації;

– по-друге, ці події та відповідні політичні традиції відображають особливість ментальності народу, співвідношення основних соціальних і політичних сил і базуються на потребах та інтересах, ідеологічних засадах основного суб'єкта історичної творчості та його соціальних спадкоємців;

– по-третє, головне місце серед політичних традицій нації займають ті, що стосуються державотворення, консолідації нації, її суверенізації, розширення прав і свобод широкого народного загалу, реалізації ідеалів і цілей нації;

– по-четверте, традиції перебувають у певній історичній та змістовій (функціональній чи причинній) залежності, утворюючи систему, яка має синергійний ефект у формі оригінального способу відтворення політичної сфери нації та її трансформації.

На наш погляд, національні політичні традиції, незалежно від країни, в якій вони поширені, можна класифікувати за такими ознаками.

1. Традиції національно-визвольної, національно-об'єднавчої та національно-оборонної боротьби: способи виживання, обстоювання життєвих інтересів та національної гідності в умовах поневолення; форми політичної боротьби; засоби і форми консолідації нації; форми подолання розколів серед борців за свободу країни; революційні та бойові традиції нації тощо.

2. Традиції національного державотворення: монархічна чи республіканська традиції; форми державного устрою, традиції інституту глави держави; конституційна традиція, парламентські та урядові традиції, традиції у сфері поділу влад; традиції місцевого самоврядування; судової влади тощо.

3. Традиції громадянського суспільства: партійного будівництва, формування і функціонування партійної системи, взаємодії партій з органами влади; діяльності партійних фракцій у парламенті; громадські організації та рухи; традиції громадянської ініціативи; незалежні ЗМІ; формування та функціонування релігійних організацій, їхньої взаємодії з органами влади та ін.

4. Світоглядні та ідеологічні традиції: традиція ідеологічного монізму чи плюралізму; традиційні ідеологічні доктрини; традиції державної ідеології, ідеологізації чи деідеологізації державних органів; міра ідеологізації (заідеологізованості) суспільно-політичного життя; тип національної ідеології та ін.

5. Традиції у сфері прав і свобод людини, члена нації та громадянина: традиційне тлумачення понять «свобода», «рівність», «справедливість», «солідарність»; політичні права і свободи людини й громадянина, які декларує і забезпечує держава, усталені форми їхньої реалізації; традиційні форми політичної участі громадян, їхня політична компетентність та політична ефективність; традиції електоральної поведінки; співвідношення цінності особи, нації і держави; традиції політичної соціалізації нових поколінь народу та ін.

6. Традиції у сфері етнополітики: традиційні принципи державної етнополітики; форми вияву національної гідності та гордості; мовна політика, наявність чи відсутність офіційної (державної) мови; традиційна поведінка титульного етносу (нації); традиції міжетнічного спілкування, в т. ч. титульного етносу та етнічних меншин і корінних нечисельних народів; толерантність / інтолерантність у міжетнічних стосунках; ставлення до історичної пам'яті та національної історії; традиційне трактування суті нації (етнічне, громадянське, змішане) тощо.

7. Традиції міжнародних відносин: традиційні принципи зовнішньої політики; стратегічні союзники, традиційні форми взаємодії з ними; міжнародні союзи, до яких належить нація, та її роль у цих союзах; традиційні напрями та форми залучення країни до процесів глобалізації та ін.

Історичний досвід людства, в т. ч. України, показує, що відродження і прояв національних традицій і звичаїв відбувається нерівномірно. Особливу активність цей процес набуває в періоди загострення політичної боротьби чи переходу народу на новий етап історичного розвитку. Саме тоді національна еліта і рядові члени нації стихійно чи свідомо шукають історичні аналогії та історичний досвід для вирішення проблем. Важливо зазначити, що традиція не спрацьовує автоматично: до неї «за допомогою» звертаються політичні сили. Однак не всі призабуті традиції можуть бути використані нині. Вони потребують, по-перше, адаптації до умов сьогодення, а по-друге – перевірки на ефективність. Кожній нації доводиться не лише підтримувати набуті традиції, а

й протидіяти стереотипам, ідеологічним догмам, фаталістичним настроям, конформізму тощо. Однак здолати старе й віджиле неможливо лише теоретичним шляхом. Необхідні конкретні політичні рішення і дії, які покажуть, що є дієвим і перспективним на сьогодні.

Нині наша держава має шанс виробити ідеологію традиціоналізму, адекватну сучасному стану та перспективам розвитку народу. Сучасна Україна, як вважають О. Злобіна та В. Тихонович, перебуває в ситуації, коли «...одним із визначальних засобів оновлення країни має бути виступити «архаїчний інструмент», а провідним маркером державності нації – не територія, кордони, армія, правоохоронна система й т. ін., а передусім державність і широта використання української мови, яка, якщо скористатися понятійним конструктом Е. Шилза, має стати головною ланкою «центральної культурної системи» [143, с. 78]. Повернення до материнської мови, в якій зашифровані архетипові коди українського соціуму, паралельно з відродженням релігійних та мистецьких традицій, зверненням до базових уявлень про справедливість і патріотизм, звичних форм соціальних процесів, з поправкою на сучасні досягнення світової цивілізації, – мають стати основою українського національного відродження.

У дослідженні національної політичної культури важливим є інституційний підхід, який акцентує увагу на найбільш усталених, комплексних та дієвих формах політичного життя нації і держави. Незважаючи на певні успіхи у дослідженні інституційних компонентів політичної культури, науковці стикаються з певними проблемами методологічного характеру. Здебільшого вони пов'язані з тим, що теорія й методологія інституціоналізму, особливо його оновленого варіанта (неоінституціоналізму), у сучасних політико-культурних дослідженнях цілеспрямовано не використовується. Тобто недостатньо зосереджена увага на теоретичних положеннях, які стосуються сутнісних характеристик інститутів, врахування діалектики соціальних інститутів і культури, розмежування формальних і неформальних інститутів, використання концепту «інституційна матриця» тощо. Неуважне ставлення до

інституціональних проявів політичної культури – значною мірою наслідок розмежування інституційної та орієнтаційної сфер політичного життя, що розглядалися в процесі обґрунтування концепції політичної культури Г. Алмондом, в якій ця культура представлена лише як сукупність політичних орієнтацій [600]. Теоретико-методологічні аспекти інституційного рівня національної політичної культури автор дисертації розкрив у своїх публікаціях [428; 444].

Теорія соціальних інститутів за своєю суттю націєцентрична. Ще попередники інституціоналістів – представники так званої історичної школи (Ф. Ліст, В. Зомбарт, М. Вебер та ін.) – дійшли висновку, що національна економіка великою мірою залежить від впливу на неї таких неекономічних чинників, як історичні особливості розвитку країни, національно-культурні традиції, риси національного характеру, через що вона розвивається за законами, специфічними для кожної держави.

Фундатори власне інституціоналізму (Т. Веблен, Дж. Коммонс, У. Мітчелл та ін.) соціальними інститутами вважали насамперед звичаї і традиції, тобто елементи культури з яскраво вираженими нормативними властивостями. Так, представник раннього інституціоналізму Т. Веблен значну увагу приділив аналізу ролі звичок, які свідомо чи несвідомо використовують економічні агенти в процесі прийняття рішень [54]. Інститути визначаються нині як поширений і незмінний спосіб мислення чи дії або ж як «правила, механізми, що забезпечують їхнє виконання, і норми поведінки, які структурують взаємодію між людьми, яка повторюється» [278, с. 69]. У суспільствознавчій літературі радянського періоду було прийнято розглядати інститут як утворення, що поєднує властивості актора і структури. Наприклад, держава, партія чи сім'я трактувались як сукупність певних правил поведінки, яким підпорядковані індивіди, і як організація, що виникає на основі дотримання цих правил. Неоінституціоналізм розмежував ці значення, залишивши за інститутами лише усталені норми поведінки.

Інституціоналізм, особливо новий, дистанціювався від «теорії раціональної дії», запропонувавши поняття «обмежений раціоналізм» (Г. Саймон) і «опортуністична поведінка» (О. Уільямсон). Якщо в «теорії раціональної дії» людина представлена як гіперраціональна істота, яка свої дії всебічно осмислює, то неоінституціоналізм вказує на обмеженість людського інтелекту: знання, якими володіють люди, завжди неповні, їхні прогностичні здібності обмежені, а для логічного осмислення необхідні значні інтелектуальні зусилля і час. Брак свідомого начала у життєдіяльності людини компенсують соціальні інститути, які спрямовують поведінку та трансакції індивідів у певне русло. Опортуністична поведінка визначається як наявність у індивіда власного інтересу, що приводить до порушень ним певних зобов'язань та нехтуванням етичними нормами. Інститути до певної міри нейтралізують таку поведінку, змушуючи індивідів дотримуватися норм, які відповідають суспільним інтересам.

Неоінституціоналісти активно розвивають теорію і методологію неформальних інститутів. У науковій літературі представлені різні підходи до трактування суті та критеріїв їхньої ідентифікації [76; 314; 557]. Одні дослідники ототожнюють неформальні інститути і культурні традиції. Другі сприймають державні установи і встановлені державою правила за формальні, а правила й організації в межах громадянського суспільства – за неформальні. Треті вважають неформальними ті інститути, що виникають спонтанно. Четверті ставлять вимоги, вважаючи, що неформальні інститути – це неписані правила, які формуються, стають відомими і нав'язуються суспільству без сприяння офіційних чинників. Останній підхід, який запропонували Г. Хелмке і С. Левітські [557], видається найбільш універсальним і сутнісним, хоча переконливими є й інші твердження. Зокрема, з певними застереженнями культуру, в т. ч. політичну, можна зарахувати до категорії неформальних політичних інститутів, зважаючи на те, що більшість компонентів культури становлять змістову основу інститутів. Варто зазначити, що в науковій літературі до категорії неформальних

інститутів зараховують також ментальність і взяті за її основу архетипи [314, с. 21–26]. Культура як неформальний інститут представлена і в політологічних публікаціях [161].

Наведені базові ідеї, оцінки й настанови показують, що соціальні інститути за своїми сутнісними характеристиками, структурою і функціями близькі до сучасних уявлень про національну культуру. Спільне, відмінне та взаємозв'язок інститутів і культури є онтологічною основою використання інституціонального підходу до дослідження певної культури, в т. ч. національної політичної.

Спільним у соціальних інститутів та культури є те, що вони, по-перше, є результатом кристалізації досвіду самоорганізації соціуму, вироблення вмінь і навичок для вирішення суспільних проблем; по-друге, інститути і культура мають спільні змістові елементи. Насамперед – це звичаї, традиції, символи, принципи, норми, архетипи, ідеологеми, міфологеми тощо. По-третє, ці соціальні феномени мають детермінуючий та впорядковуючий вплив на мислення, поведінку та діяльність індивідів, груп, добровільних об'єднань, націй та держав. По-четверте, культура й інститути та їхні робочі елементи значною мірою спрацьовують спонтанно, на підсвідомому рівні, компенсуючи неспроможність людини і людських спільнот раціонально організувати свою життєдіяльність.

Аналізуючи відмінні риси культури та інститутів, зазначимо, що в культурі на першому місці перебувають цінності й ідеали, когнітивні орієнтації (знання, уявлення, переконання), оцінки, емоційне ставлення до навколишнього світу та людини до самої себе. В інститутах увага акцентується на практичній реалізації цінностей та ідеалів, засобах цього процесу, конкретних правилах мислення та поведінки, на впорядкованості, структурно-організаційному аспекті соціуму. Тому можна погодитися з Л. Нагорною, яка зазначає: «Політичні інститути – найважливіша ланка, в якій політична культура отримує предметне втілення, за допомогою якої вона впливає на політичний процес» [301, с. 232].

Визначаючи спільне й відмінне в соціальних інститутах і культурі, потрібно усвідомлювати їхній взаємозв'язок і взаємодію. Б. Малиновський звертає увагу на органічну єдність діяльності та організації, організації і культури, культури та інститутів. «Один із головних чинників, з якими ми стикаємося, спостерігаючи культури ззовні чи зсередини, – зазначає вчений, – полягає у тому, що люди організовані в стабільні групи. Ці групи пов'язані певною угодою, традицією чи звичаєм, чимось подібним до договору в Ж.-Ж.Руссо» [278, с. 46].

У політологічній літературі інститути, особливо традиційні, здебільшого трактуються як складові національної політичної культури (наприклад, парламентська монархія у Великобританії, двопартійна система в США, парламентська республіка у ФРН та Італії, клієнтелізм у Китаї та Ізраїлі тощо). Окремі дослідники розглядають не лише інституційний блок політичної культури, а й її інституційний рівень. Наприклад, Н. Карпова порушує питання про «...стан політичної культури на трьох її рівнях: на рівні свідомості, моделі політичної поведінки і функціонування політичних інститутів» [175, с. 59]. Інституційний рівень політичної культури аналізує також Л. Нагорна, вважаючи, що «...показником рівня самої політичної культури є ступінь її інституціоналізації» [301, с. 232]. Як наголошує авторка, епохи відрізняються одна від одної не стільки тим, до чого люди прагнуть, скільки тим, які засоби в політиці вони застосовують. Якщо взяти до уваги, що певна культура функціонує в історичному каркасі цивілізації, а держава та інші політичні інститути – важливі ознаки цивілізованості, то можна погодитися з П. Сасом, який стверджує, що «...політична культура має цивілізаційний вимір, який уособлюють політична система та її інститути» [472, с. 37].

Відоме й інше трактування інституційної складової політичної культури: елементом культури визнається модель функціонування інституту [175, с. 59, 66]. Така характеристика належить до сутнісних ознак інститутів і є

способом розкриття їхньої детермінуючої дії в політичному середовищі й соціальній системі загалом.

Отже, політичні інститути мають такий зв'язок з політичною культурою: а) політичний інститут – цивілізаційний атрибут, який забезпечує належні умови для формування і функціонування політичної культури; б) усталений політичний інститут має статус політичної традиції, а тому є компонентом політичної культури; в) культурний статус має і модель побудови та функціонування політичних інститутів, а також методи і форми діяльності, які вони використовують; г) політичні інститути – це комплекси елементів культури (цінностей, норм, традицій, символів, ідей тощо), закладені в основу їхнього формування та функціонування. З іншого боку, саму політичну культуру можна характеризувати як інституційний феномен, що «...структурує взаємодію між людьми, яка повторюється» (Д. Норт).

Із розвитком соціуму та підвищенням рівня його самоусвідомлення, впорядкованості й цілеспрямованості, питома вага формалізованих інституційних складових у політичній культурі народу зростає. Так, принципи політичного життя, політичні традиції, ідеї, ідеали тощо офіційно закріплюються в програмах, конституціях та законах, реалізуються з участю держави й громадськості, контролюються ними.

Важливим кроком в осмисленні взаємозв'язку соціальних інститутів та цивілізаційного, культурного й ментального вимірів соціуму стали етнометричні дослідження та розробка інституційних матриць.

Підсумовуючи сказане, визначимо напрями та прийоми застосування інституціонального підходу до дослідження національної політичної культури. По-перше, вивчаючи інституційний рівень національної культури, потрібно проаналізувати політичну сферу на наявність у ній відносно стійких норм, моделей поведінки, які організують та структурують спільність або ж є основою формування та функціонування організацій і установ. При цьому потрібно врахувати, що політичні, як і інші види соціальних норм, можуть

різнитися за способом формування (формальні і неформальні), фіксації (усні і письмові), прояву (явні і латентні), суворістю вимог (обов'язкові та рекомендаційні), масштабністю дії (місцеві, регіональні, загальнонаціональні). Статус культурних інститутів матимуть ті, які стали звичними, традиційними й активно виконують, крім нормативної, інші культурні функції: пізнавальну, ідентифікаційну, комунікативну, інтегративну, мобілізуючу, відтворюючу тощо.

По-друге, політичні формування, яким властиві ознаки «культурних інститутів» (Б. Маліновський), поділяються на формальні й неформальні, інститути-організації (інституції) та інститути-норми. Особливої уваги заслуговують такі інституції, як національна держава загалом, її парламент, уряд, глава держави, органи місцевого та регіонального самоврядування, партії, інші утворення громадянського суспільства. Культурологічний аналіз передбачає осмислення цінностей та ідеалів, взятих за їхню основу. Маються на увазі такі цінності: власне політичні, правові, організаційні, морально-етичні, релігійні тощо.

По-третє, при дослідженні політичної культури потрібно всебічно проаналізувати неформальні політичні інститути. Вони часто не усвідомлюються політичними суб'єктами, базуються на архетипах ментальності, народних звичаях і традиціях. Нормативний компонент неформальних інститутів здебільшого використовує такі культурні носії, як національні міфи й легенди, стереотипи мислення і поведінки, політичні символи тощо. Неформальні політичні інститути доцільно зіставити з формальними інститутами і виокремити їхні різновиди: доповнювальні, акомодативні, конкурентні та замінювальні. Особливу увагу необхідно приділити таким інститутам і феноменам політичної культури, як клієнтелізм, патримоніалізм (неопатримоніалізм), кланова політика, корупція тощо, які набули поширення в інших країнах світу, з'ясувати їхню національну специфіку.

По-четверте, потрібно розглянути характер і спосіб дії політичних інститутів як культурних феноменів: механізми спонтанних та осмислених реакцій, роль когнітивного супроводу у функціонуванні інститутів, застосування принципу «методологічного індивідуалізму» в дослідженні внутрішньо інституційних процесів, зокрема чинників генези нормативних систем та умов їхнього утвердження в соціумі. У політико-культурному аналізі важливо виокремити політичні інститути, які діють на регіональному та загальнонаціональному рівнях, серед широкого народного загалу та елітного прошарку, відповідають інтересам нації чи протидіють їм.

По-п'яте, дослідження інституційного рівня політичної культури має передбачати формування та осмислення інституційних матриць. Вони можуть бути двох видів: 1) інституційні матриці, які охоплюють лише політичні інститути; при цьому вони формуються за принципом: формальний інститут – неформальні інститути, що діють у тій самій сфері політичного життя. Другі можуть бути пов'язані з першими генетичними, причинними, функціональними зв'язками чи бути незалежними від них; 2) комплексні інституційні матриці, до яких належать не лише політичні, а й соціально-економічні, ідеологічні, ментальні інститути (за принциповою схемою, яку запропонувала С. Г. Кирдіна [185, с. 177–178]). На цьому рівні аналізу вся політична культура нації постає як політичний інститут, в якому представлені формальні й неформальні інститути, інститути-організації та інститути-норми.

Досліджуючи інституційний рівень національної політичної культури, потрібно мати на увазі, що аналізуються її соціетальні прояви, а отже, загальнонаціональні політичні інститути. Певною проблемою в цій сфері досліджень є те, що теоретичного обґрунтування потребує базове поняття – «національний інститут», яке досі належно не висвітлено в науковій літературі, хоч до активного вжитку ввійшли терміни «національна держава», «національний парламент», «національний уряд» тощо. На наш погляд,

національний політичний інститут із урахуванням сенсу і вимог національного принципу самоорганізації соціуму можна розглядати як поєднання інституту етнічності, його окремих складових та політичних інститутів країни.

Інститути етнічності (чи етнічні інститути) – це всі елементи етнічності, які проявляються в етнічних, у т. ч. національних, спільнотах: етнічний (національний) менталітет, мова, традиції, символи, етнічна (національна) свідомість і самосвідомість, історична пам'ять народу, інститути-норми та інститути-організації різних сфер суспільного життя, які характеризуються чітко вираженою етнічністю й ефективно виконують етноінтегруючу та етнодиференціюючу функції. Коли розглядаються етнічні інститути, а не етнічність взагалі, увага зосереджується саме на нормативній функції її елементів, їхній упорядковуючій та організуючій ролі. Отже, національними політичними інститутами є ті, до структури яких належать елементи етнічності як важливі й обов'язкові складові. Наприклад, національна держава – це та політія, в ідеології та практичних діях якої вирішальна роль належить національним потребам та інтересам, яка функціонує на основі мови та культури певного етносу чи спільно вироблених цінностей, використовує національні символи, з повагою ставиться до пам'яток історії та культури, національних героїв, творчо застосовує традиційні політичні інститути і в діяльності якої проявляються риси національної психології та характеру.

Для будь-якої нації життєво важливим є формування власної державності, яка забезпечить правові основи її життєдіяльності, національну безпеку та спрямовуватиме активність народу на реалізацію його ідеалів і мрій. Однак не у всіх народів *державна інституціоналізація* мала вирішальне значення для збереження її самобутності та самоідентифікації. «Єврейський народ, – зазначав один із активних учасників Днів російської політичної культури в Москві 2006 р. А. Ісаєв, – пройшов через тисячоліття, не маючи єдиної держави і постійно налагоджених зв'язків. Він зберігся завдяки іудейській релігії, яка його об'єднувала. Польський народ, розділений протягом кількох століть між

трьома державами, все-таки зберіг єдність завдяки своєрідній польській варіації католицизму. Німецький народ, розмежований впродовж століть на триста держав, був об'єднаний особливою німецькою духовністю, німецькою культурою і філософією. Найважливішим об'єднувальним чинником для російського народу впродовж століть була держава» [204, с. 55]. Підтвердженням цієї думки науковець вважає той факт, що росіяни-емігранти рідко утворюють діаспори і дуже швидко асимілюються. «Уже друге покоління російських емігрантів не відчуває себе росіянами: вони відірвалися від головного, що об'єднує російський народ – російської держави» [204, с. 56]. Саме тому етатизм як ідеологія та політична практика є характерною рисою російської спільноти, що яскраво проявляється і на початку XXI ст.

Український народ, який упродовж віків був бездержавним і поневоленим, зберіг свою ідентичність завдяки своєрідному українському православ'ю та Українській греко-католицькій церкві, високій духовності, конформістським властивостям менталітету. Для українців не характерний етатизм, крім цього в нації сформувалася недовіра до офіційних органів влади, яка функціонувала як захисна реакція від чужоземних держав, їхньої суворості, несправедливої та націєруйнівної влади. Ця антивладна й антиінституційна настанова діє в умовах суверенності народу і стосується не лише державних органів, а й партій та інших політичних інститутів.

З огляду на зазначене можна передбачати, що українській нації властива схильність до неформальної інституціоналізації, причому не загальнонародного, а локального характеру. Саме на цю обставину звертав увагу відомий український етнопсихолог О. Кульчицький. У статті «Світовідчуження українця» він зазначав, що соціопсихічний аспект української нації «виявляє її селянську структуру»: «...схильність до творення малих і інтимних груп» («спільнот», за означенням Ф. Тьоніса), що характеризуються «почуттєвою близькістю», спертою на симпатії, приязнь і взаєморозуміння, а не на раціонально

обґрунтоване прагнення до продуманої спільної мети і спільних завдань, як це спостерігається у широких групах типу «спілки» [233, с. 54].

Важливою рисою національної політичної культури є характер (тип) політичної влади та особливості її інституціоналізації. Відомий російський політичний культуролог Ю. Пивоваров звертає увагу на те, що влада в Росії зберігає свій «самодержавний» характер [345]. Російська самодержавна політична культура, як зазначає він, базується на розумінні персоніфікованої за своєю сутністю влади як провідної діючої сили історичного розвитку. Це підтверджує традиція існування в Росії паралельних типів загальнодержавних адміністративних структур, яка започаткована в XVI ст. Тут завжди діяли, з одного боку, прикази, колегії, міністерства як підлеглі влади, з іншого – органи, які забезпечували зв'язок між центральною «самодержавною» владою і владами-посередниками (Государів двір, ЦК КПРС, Адміністрація Президента), причому Двір – ЦК – Адміністрація займалися усім, що стосується політики і державного управління, оскільки сфера їхніх повноважень практично необмежена і вони діяли від імені та за дорученням суб'єкта абсолютної влади.

Українська політична традиція виражає загалом демократичний характер влади зі суттєвими компонентами, з одного боку, авторитаризму, а з іншого – анархії та охлократії. Це суперечливе поєднання типів влади проявлялось в умовах козацько-гетьманської доби, національно-державного відродження 1917–1920 рр. і в нинішній суверенній Україні. Якщо авторитарні прояви політичної влади пов'язані насамперед із гострою політичною і збройною боротьбою українців за свій суверенітет, а також впливом російської владної моделі, яка завжди мала характер суворого політичного режиму, то анархізм у нашій державі має насамперед ментальне підґрунтя – так званий український індивідуалізм. Однак анархію не варто сприймати як безвладдя; у кращих своїх проявах вона передбачає народне врядування, тобто функціонування неформальних або напівформальних локальних інститутів самоврядування. Підтвердженням цього є Помаранчева революція, під час якої народ не лише

самостійно приймав політичні рішення й організовував їхнє виконання, а й підтримував належний правопорядок; авторитет самоврядних громад був настільки високим, що ніхто не наважився на асоціальні дії.

Щодо охлократії, то вона – індикатор незрілості демократії чи її деградації. Охлократія стає можливою за умов втрати державними органами своєї легітимності чи деструкції механізмів державного регулювання. Саме такі прояви народної волі (свавілля розбуреного натовпу) спостерігаються нині в умовах гострої фінансово-економічної кризи в Україні та світі, в т. ч. і в країнах усталеної демократії.

Демократична інституціоналізація в нашій державі була суттєво послаблена невваженими конституційними змінами в грудні 2004 р., які поспішно привели українську державу до парламентсько-президентської форми правління. До таких змін Україна не була готова ні за рівнем розвитку політичної свідомості громадян та політичної структурованості соціуму, ні за станом політичної та правової культури можновладців. Політична некомпетентність високопосадовців, тотальний правовий нігілізм, аморальність частини партійних лідерів, нехтування об'єктивно важким станом економіки та соціальної сфери під час прийняття рішень про політичні реформи тощо скомпрометували загалом позитивну ідею посилення парламентаризму в країні.

Розпад СРСР та утвердження на пострадянському просторі ідеології і практики лібералізму в його вульгаризованій формі привів до трансформації всесильної радянської держави у «мінімальну державу», як цього вимагає згадана політична доктрина. Занепад адміністративного потенціалу держави не лише унеможливив верховенство права і дієвість офіційних органів, а й спонукав до утворення численних неформальних інститутів, які згодом (від середини минулого десятиліття) за своєю функціональною роллю стали визначати сутність політичних і економічних процесів. Упродовж 1990-х рр. у Росії, як зауважує В. Гельман, спостерігаються численні приклади фрагментації («горизонтальної» і «вертикальної») російського суспільства, «захоплення

держави» групами економічних інтересів, спонтанна передача повноважень центру регіонам, які часто управлялися на кшталт феодалських вотчин, заміна грошових розрахунків бартером, забезпечення порядку та безпеки силами кримінальних структур тощо [76, с. 10]. У суспільстві набули поширення тінізація економіки і політики, клієнтарно-патронажні відносини, непотизм, корупція тощо. Вони нерідко впроваджувались у життя шляхом свідомого замовчування чи двозначного трактування формальних інститутів. Якщо спочатку численні неформальні інститути виконували певну адаптивну й регулюючу роль, то згодом дедалі більше проявлялась їхня деструктивна дія. Тому на початку нинішнього десятиліття актуальним стає попит на «диктатуру закону» та відновлення адміністративного потенціалу держави. При цьому не заперечується збереження вигідних для правлячої еліти неформальних інститутів. Ідеологічною основою нової політики в сфері інституційного будівництва став традиційний російський імперський консерватизм з його наголосом на етатиські принципи організації та регулювання соціуму.

В Україні, яка також зазнала зростання неформальної інституціоналізації, зміцнити адміністративну потугу держави не вдалося. Більш того, подальша лібералізація суспільних відносин після приходу до президентської влади В. Ющенка привела до посилення корупції, клієнтелізму, набув поширення непотизм (у народі так зване «кумівство»), що обумовило ще більшу тінізацію та олігархізацію політики в центрі й на місцях. Цьому сприяв також перехід до пропорційної системи парламентських і місцевих виборів, за якої політичні партії та пов'язані з ними фінансово-промислові групи формували виборчі списки. В результаті цього партії, які підтримали олігархи, отримали широке представництво у Верховній Раді України, а через неї – в органах виконавчої та судової влад. Правлячі кола Росії позитивно оцінили досвід нашої держави і запровадили пропорційну систему виборів до Державної Думи, сподіваючись на вирішальну роль у виборчому процесі адміністративного ресурсу.

Нині в Україні відповіддю на прояви безсилля державної влади та наростання анархічних тенденцій, що спостерігалися в 2005–2009 рр., стала цілеспрямована централізація влади та посилення адміністративних методів управління суспільством. Проблема полягає в тому, чи зуміє владна еліта знайти потрібний баланс між адмініструванням і самоорганізацією, який не зашкодить утвердженню демократії в нашій державі.

Цікаву думку щодо питання про суттєві причини неефективності демократичних реформ в Україні висловив вітчизняний політолог О. Фісун у статті «Неопатримоніалізм проти демократії в Україні» (2008 р.). Український дослідник зазначив, що принципове значення для трансформації соціуму мають умови, в яких відбувається демократизація, – до чи після формування модерної національної держави. Постколоніальні народи і держави характеризуються несконсолідованістю еліти навколо національної і державницької ідей. «Пострадянські міжелітні консолідації, – зауважує автор, – можна розглядати як певні картельні угоди з обмеження конкуренції й видавлювання «сторонніх» від участі в експлуатації публічних державних ресурсів, але аж ніяк не стратегічні домовленості про закріплення демократичних правил гри як єдино можливих» [541, с. 5]. Порівнюючи процеси формування європейських національних держав і раціонально-бюрократичні трансформації періоду раннього Нового часу та формування модерних держав після досягнення незалежності у державах Азії й Африки в другій половині ХХ ст., можна дійти висновку, що в постколоніальній ситуації демократичні інститути виконували роль зовнішнього фасаду політичної системи. Вони адаптувалися до напівтрадиційної логіки свого функціонування, в якій основну роль відіграють не офіційні, а неформальні відносини й зв'язки клієнтарно-патронажного типу. В умовах незакінченої раціонально-бюрократичної трансформації держави це веде до становлення сучасного патримоніалізму і неопатримоніалізму.

Важливим завданням інституційного формування в молодій українській державі є набуття політичною системою та її окремими інститутами відповідних

етнонаціональних властивостей та ознак. Порівнюючи сучасний український і російський політикуми, без особливих зусиль можна виявити чітко окреслений національний характер державності, всієї політичної системи Росії та розмитість національної ідентичності політичних інститутів України. Маються на увазі не окремі проросійські формування, а загальнодержавні органи влади й управління. В нашій державі відсутня чітко сформульована і визнана більшістю національна ідея, представницькі та виконавчі органи влади розколоти протилежно спрямованими зовнішньополітичними орієнтаціями на Схід (Росію) і Захід (Євросоюз і НАТО), спостерігається несприйняття значною частиною громадян, партіями та органами самоврядування українських національних символів, знакових постатей вітчизняної історії, національних героїв, немає належного поцінування української мови та народної культури. Українська національна культура та етнічність, їхні компоненти, щоб відродитись і повноцінно функціонувати, мають стати невід'ємними елементами інституційної інфраструктури в усіх сферах суспільного життя.

4.3. Місце і роль національної ідентичності та національної ідеї в політичній культурі національних спільнот

До важливих складових національної політичної культури належать національна ідентичність та національна ідея, які надають цій культурі особливого змісту і значимості.

У дослідженні національної політичної культури, перш за все, виникає питання щодо того, чи ідентифікують себе громадяни з цією нацією. Тільки на основі вивчення цієї проблеми можна розглядати конкретні національні цінності, традиції, установки, які властиві представникам політичної культури. Прикладом комплексного підходу до аналізу ролі національної ідентичності у функціонуванні й розвитку національного організму є праця авторитетного американського філософа та політолога С. Хантінгтона «Хто ми? Виклики національній американській ідентичності» (2004 р.). У ній автор поставив

запитання: «Що являють собою Сполучені Штати Америки – мозаїку чи «плавильний казан»? Якою є американська культура і чи притаманна американській нації надідентичність, яка домінує над іншими ідентичностями?» [626, с.10]. Науковець висловив своє бачення певних аспектів, що мають стратегічне значення для подальшого зміцнення американського суспільства і переосмислення політико-культурних процесів у світі.

У вітчизняній науковій літературі проблемам національної ідентичності присвячені праці М. Братасюк, І. Загрійчука, В. Лісового, І. Кресіної, М. Козловця, М. Михальченка, О. Стегнія, В. Ткаченка та ін. [42; 138; 224; 259; 193; 259; 310; 504; 516]. Теоретико-методологічні питання, які стосуються співвідношення національної ідентичності та національної культури, автор розглянув у статті «Взаємозв'язок національної ідентичності та культури в націєтворчому процесі» [456].

Національна ідентичність – це процес і результат самоусвідомлення широким народним загалом сутнісних рис нації та своєї належності до неї. Для формування національної ідентичності має відбутися становлення основних атрибутів нації – національної культури, національної держави, національної правової та політичної систем, національного ринку, національної церкви, національної мови тощо, або ж має сформуватися їхній ідеальний образ на основі осмислення досвіду інших народів чи розроблених елітою ідеологічних засад національного життя. З іншого боку, в народних мас має бути належний рівень загальної та політичної культури, життєвий досвід, щоб виконати критичну рефлексію елементів національного буття, перетворити їх у важливий компонент свого духовного світу. На заваді цьому в молодій українській державі стоять узвичаєні стереотипи антинаціонального спрямування недалекого комуністичного минулого. Відомо, що за часів Радянського Союзу поняття «нація» здебільшого пов'язувалось із боротьбою комуністичного режиму з проявами так званого «українського буржуазного націоналізму». Пересічний житель УРСР мало знав про історичне минуле свого народу,

національних героїв, національні традиції тощо. Швидкої руйнації зазнавала вся система національної культури: релігійна свідомість, традиційна мораль, рідна мова тощо.

Національна ідентичність у життєдіяльності нації виконує важливі функції – рефлексивну, ідентифікаційну, інтеграційну, соціалізаційну. Вона є необхідною умовою і формою функціонування національної культури, складовою механізму національної самоорганізації та процесу консолідації народу, перетворення його в цілеспрямований суб'єкт історичної дії.

Розглядаючи співвідношення національної ідентичності та національної культури, потрібно мати на увазі, що основними об'єктами національної ідентифікації (її ідентитетами) є національні цінності в широкому сенсі цього поняття. Елементи культури фіксуються й оцінюються особистістю в процесі рефлексії суспільного середовища і свого місця в ньому, що зумовлює формування специфічного за змістом образу народу та країни. Наприклад, прийнято вважати, що національна ідентичність США характеризується особливою вірою – так званім «американським кредо», яке сформувала англо-протестантська культура батьків-засновників. Його ключовими елементами є англійська мова, десять заповідей Божих, англосаксонське уявлення про верховенство закону, права особи та відповідальність уряду, цінності протестантизму – індивідуалізм, етика праці, переконання, що люди можуть побудувати рай на землі [626, с. 67–69]. Порівнюючи Україну і США, бачимо, що в першій поки що немає однозначної відповіді на жодне з головних питань ідентичності: щодо мови – триває дискусія про одно- чи двомовність; у сфері права переважає правовий нігілізм; у релігії – проявляється конфліктність церков; якщо одна частина України виявляє східну ментальність (общинність, авторитаризм), то інша – західноєвропейську (індивідуалізм і демократичні принципи співжиття). Незважаючи на це, в народі поступово набуває сили консенсус щодо таких цінностей, як українська мова, правдива українська історія і

традиції, християнська мораль, толерантність, права людини, демократичні засади функціонування влади, ринкова економіка тощо.

Поняття національної ідентичності ширше за поняття національної культури, оскільки охоплює результати рефлексії всього розмаїття національного життя, тоді як національна культура фіксує лише ті цінності, які пройшли випробування часом і відіграють визначальну роль у функціонуванні соціуму. Різним є також зміст функціональної характеристики цих феноменів. Якщо національна ідентичність має насамперед ідентифікувати і консолідувати членів нації, відмежовуючи їх від інших національностей, то національна культура «відповідальна» за орієнтацію спільноти на певну поведінку та дії, відтворення характерних рис національного життя та пошук більш ефективних форм життєдіяльності, які б забезпечили виживання нації у швидкозмінному світі.

Однак про національну ідентичність можна говорити і як про складову національної культури. Так, один із найвпливовіших теоретиків політичної культури в США У. Розенбаум з-поміж основних груп політичних орієнтацій як структурних елементів політичної культури виокремив «політичні ідентифікації». Він вказав на такі об'єкти орієнтацій, як «нація громадян; політичні утворення і групи, стосовно яких індивід налаштований позитивно або негативно; політичні формування, в які індивід найбільш глибоко залучений» [646, с. 9]. У політичній чи національній ідентичностях як елементах політичної культури доцільно виокремити когнітивні, афективні та оцінні орієнтації, які детермінують політичну поведінку осіб і суспільних груп.

Уявлення про зміст національної ідентичності як культурного феномена значною мірою залежить від трактування сутності національних спільнот. Якщо дослідники дотримуються політичної концепції нації, то національна ідентичність матиме переважно політичний зміст, якщо етнологічної – етнокультурний. Однак нація не може функціонувати на основі лише етнічної

або політичної самоорганізації. Життєдіяльність стабільних соціумів забезпечує лише взаємодія етнічного та політичного чинників.

У контексті нашої теми це означає, що національна ідентичність як явище національного життя має також підлягати дії національного принципу, тобто поєднувати етнічну та політичну (громадянську, державну) ідентичності. Із фактами такого поєднання ідентичностей постійно стикається кожен член національної спільноти. Дослідниця національно-громадянської та етнічної ідентичностей в Росії Л. Дробіжева зазначає: «...Когнітивне наповнення російської ідентичності в чомусь збігається, а в чомусь не збігається з етнічною ідентичністю» [127, с. 127]. Етнічна ідентичність базується переважно на мові, культурі, національності батьків, історичному минулому, території. Загальноросійська політична ідентичність ґрунтується на місці у світі, геополітичному просторі, цивілізаційному розвитку, на уявленнях про ресурси країни, досягненнях у культурі, історичній спільності життя. «Когнітивне наповнення тієї й іншої ідентичності, – на думку Л. Дробіжевої, – не виключає, а здатне доповнювати одна одну. Це дає підстави говорити про сумісність цих ідентичностей. Але ця сумісність можлива лише за певних умов» [127, с. 127].

Щоб відбулося поєднання загальноросійської та етнічної ідентичностей, держава, вважає дослідниця, має побудувати систему відносин, що базується на взаєморозумінні та участі етнічних груп у загальнодержавних справах. Однак «...у державі, де росіяни становлять домінуючу більшість, – наголошує науковець, – державна ідентичність не може не базуватися на ідентичності більшості... Щоб загальноросійська ідентичність стала привабливою для інших народів Росії, її цінності, символи, уявлення, що асоціюються з російськістю, мають відповідати також їхнім інтересам і цінностям» [127, с. 128].

Підсумовуючи сказане, зауважимо, що, по-перше, національна культура є основою формування національної ідентичності, й обидва феномени – національна культура та національна ідентичність – не можуть бути сформовані, поки не визріла сама нація та її основні атрибути; по-друге,

національну ідентичність можна розглядати як важливий елемент національної культури, який спрямовує поведінку членів нації на зміцнення основ національного життя; по-третє, національна ідентичність, як і національний феномен загалом, поєднує етнічну та громадянську ідентичності; їхнє співвідношення є діалектичним і залежить від стартових умов націєгенези та етапу формування нації; по-четверте, на стан національної ідентичності суттєво впливають політичний статус, розвиненість нації та її культури.

Українська спільнота як нація, що відроджується (українська етнічна нація), і нація, що формується (модерна українська етнополітична нація), характеризується ідентичністю перехідного характеру. У ній функціонують залишки радянської ідентичності та власне українська національна ідентичність, яка набуває конкретного змісту, поєднуючи ідентичності етнічних груп (серед них домінує українська етнічна ідентичність), регіональні ідентичності та державну (громадянську) ідентичність.

Для характеристики стану української національної ідентичності скористаємося результатами дослідження національно-групової ідентичності українців і росіян України, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2006 р. [504]. Учасникам опитування запропонували оцінити твердження з точки зору їхньої значущості: «Наскільки важлива ця обставина, щоб вважатися «справжнім українцем?» Респонденти мали визначити вагомість кожної з дев'яти ознак українця за чотирибальною шкалою, в якій один бал фіксував максимальну вагу ознаки, а чотири – відсутність її впливу. Важливо зауважити, що змістове наповнення поняття «справжній українець» у цьому дослідженні передбачало ідентифікацію респондентів з українською нацією, а не з українським етносом (хоч чітко розмежувати ці поняття, особливо для пересічних громадян, складно). Основні дані дослідження представлені в табл. 4.1.

Серед ознак української національної ідентичності (ознак «справжнього українця») є суто етнічні (знати українську мову, бути українцем за

походженням, бути віруючим християнином), політичні (поважати українські закони і політичний лад, мати українське громадянство) та змішані – етнополітичні ознаки (відчувати відповідальність за Україну, відчувати себе

Таблиця 4.1.

**Ієрархія ознак національної ідентичності
українців і росіян України (вказано середній бал оцінки ознаки за
чотирибальною шкалою) [504, с. 133]**

№ з/п	Ознаки національної Ідентичності	Українці	Росіяни	Загалом за масивом
1	Відчувати відповідальність за Україну	1,56	1,72	1,59
2	Відчувати себе українцем	1,53	1,86	1,61
3	Поважати українські закони і політичний лад	1,66	1,77	1,68
4	Знати українську мову	1,66	2,16	1,76
5	Мати українське громадянство	1,72	2,03	1,78
6	Проживати в Україні більшу частину свого життя	1,80	2,08	1,85
7	Бути українцем за національністю	1,86	2,52	2,00
8	Народитися в Україні	2,00	2,50	2,11
9	Бути віруючим християнином	2,14	2,35	2,19

українцем, народитися в Україні, прожити в Україні більшу частину свого життя). Хоч перелік основних ознак української національної ідентичності доволі обмежений (відсутні, наприклад, такі національні ознаки, як знання історії народу та держави, підтримка народних традицій і звичаїв, готовність захищати свою Батьківщину, поєднання особистих планів із реалізацією національних цілей тощо), проаналізуємо ознаки, які запропонували соціологи.

На першому і другому місцях виявились етнополітичні риси «справжнього українця» – «відчувати відповідальність за Україну» та «відчувати себе українцем». Суто політичні ідентитети – «поважати українські закони і політичний лад» та «мати українське громадянство» перебувають відповідно на третьому та п'ятому місцях. Звертає на себе увагу невисокий (серединний)

статус суто етнічних ознак українця: «знати українську мову» та «бути українцем за національністю» (четверта та сьома позиції в ієрархії ознак). У другій половині списку національних ознак (шосте і восьме рейтингове місце) – займають ідентитети «прожити в Україні більшу частину свого життя» і «народитися в Україні». Найменш значущою є ідентифікація за ознакою «бути віруючим християнином».

Інтенсивність вираження ознак української національної ідентичності в росіян виявилася на 24% нижчою, ніж в етнічних українців [504, с. 133]. З точки зору групової ідентичності українців і росіян, що проживають в Україні, встановлено, що останні (росіяни) спочатку ідентифікують себе як «слов'яни», а потім уже як «громадяни України» (відповідно 80,3% і 77,0% опитаних). Українці в груповій ідентифікації вважають насамперед, що вони «громадяни України» (84,3%) і лише п'яте рейтингове місце (72,9%) займає ідентифікаційний об'єкт «слов'яни».

Співвідношення зазначених груп ознак показує, що, по-перше, в Україні до певної міри сформувалася модерна українська національна ідентичність (зафіксовані важливі етнополітичні ознаки соціуму); по-друге, характер і зміст ідентичності засвідчує перевагу політичних національних ознак над етнічними. Відносна маргінальність етнічних ознак національної ідентичності вказує, на наш погляд, не стільки на розвиненість українського національного політичного організму, як на низький рівень національної свідомості й самосвідомості етнічних українців, їхню етнокультурну «непритомність» (О. Забужко).

Суттєва роль у національній ідентифікації та функціонуванні всієї системи національної політичної культури належить національній символіці. Символ як культурологічне поняття можна вживати як у вузькому (власному), так і широкому значеннях. Вузьке трактування означає один із видів конвекційних знаків. «Це знаки, які не просто вказують на об'єкт, що відображається, а виражають його смисл, тобто в наглядно-образній формі передають абстрактні

ідеї і поняття, що пов'язані з цим об'єктом» [172, с. 67]. Класичним прикладом політичних символів є символи держави: прапор, герб, гімн тощо.

У політологічній літературі вузьке і широке значення терміна найчастіше не розрізняють, що приводить до розширеного трактування поняття «політичний символ», коли воно охоплює практично всі прояви культури, виражені під семіотичним кутом зору. Так, М. Шаповаленко, розкриваючи зміст поняття «політична символіка», зазначає: «До головних символічних знакових систем полі[тичного] процесу належить: мовна символіка (полі[тична] риторика, документи, лозунги, формули полі[тичної] мови); зображальна символіка» (плакат, картина полі[тичного] характеру, карикатура, полі[тичний] портрет, літ[ературний] твір, театральна п'єса, кінофільм, музичний твір, святковий концерт, гімн, траурний марш і т. д.)» [575, с. 67]. Якщо до цього переліку додати ще й знаки природного походження – природні об'єкти, які пов'язуються з певними політичними подіями (наприклад, сонячне затемнення як передвісник воєнного конфлікту, перемоги чи поразки в ньому), – матимемо повний перелік різновидів знаків, які містять політичну інформацію: природні, функціональні, конвенційні, вербальні й письмові. Особливість перших двох видів знаків (природних та функціональних) полягає в тому, що знакова функція в них побічна, тобто виконується «за сумісництвом», а інші види знаків не мають утилітарного призначення і використовуються лише для «шифрування» певних смислів.

Формування етнічних (національних) символів – явище не випадкове. Річ у тому, що кожна етнічна група від початку свого виникнення прагне до відокремлення від інших етнічних груп. Для цього необхідно мати специфічні ознаки, які сприятимуть її автономізації. Відповідними ознаками-символами можуть бути: територія, антропологічні особливості, мова, релігійна віра, народне мистецтво, особливості побуту, господарювання, владарювання тощо. Отже, процес символізації – це важлива складова етногенезу взагалі й націогенезу зокрема. Роль символів важлива також для формування держави, органів влади й владних відносин. Символізації у політичній сфері підлягають

насамперед суб'єкти та засоби влади, процес набуття владних повноважень, їхнє посилення чи втрата.

Нація – як поєднання етнічного та політичного способів самоорганізації соціуму – інтегрує етнічні й політичні символи. Національні символи, що формуються, мають відповідати ментальності й характеру народу, органічно вписуватись у систему його культури. З іншого боку, їх можна розглядати як концентроване вираження психології народу, його досвіду й традицій. З огляду на це вірменський етнопсихолог А. Налчаджян зазначає: «Згідно з нашою **гіпотезою**, кожний національний (етнічний) символ є згустком певної частини психічного складу етносу. Система етнічних символів являє собою систему кодування певних рис національного характеру й уявлень народу про світ і про себе» [306, с. 142].

Науковець зауважує, що національні символи в зручній для використання формі містять значну за обсягом інформацію, яка, коли б її спробувати виразити словами, зайняла би багато місця і часу. Отже, «споживач» символічного змісту буде суттєво економити інтелектуальну енергію і час. Він на підсвідомому рівні зможе сприйняти архетипову основу функціонуючих символів, відчутти їхній близький для себе характер. Ще одна перевага національних символів у тому, що вони дають змогу без використання вербальних чи письмових засобів представляти й сприймати ідеї та емоції, про які за певних обставин незручно і недоречно висловлюватися. Наприклад, помітивши на масових заходах національний прапор чи герб, ми відчуваємо гордість чи тривогу за свою країну, й за таких умов немає потреби говорити що-небудь про це. Як бачимо, використання національних символів має переваги над іншими елементами національної культури. Вони виражають складні комплекси ідей та емоцій, які легко сприймаються широким народним загалом, безпосередньо апелюючи до почуттів і напівсвідомих асоціацій. Цьому сприяють також їхні здебільшого високі естетичні якості, які збуджують почуття прекрасного в людині, незважаючи на недовіру й упередження.

Під час дослідження національних політичних символів важливо з'ясувати механізми символізації. К. Юнг свого часу запропонував ідею про те, що формування і функціонування символів пов'язане з несвідомими і підсвідомими явищами і процесами [568].

Національні символи виконують важливі культурологічні функції: пізнавальну, емоційну, комунікативну, захисну, інтегративну, мобілізуючу, ідентифікаційну, соціалізуючу та ін. Крім цього, різні автори зосереджують увагу на різних функціях. Наприклад, Л. Климанська першою серед основних функцій політичних символів називає експресивну. «Ця функція, – зазначає вона, – виявляється в усіх ситуаціях, де йдеться про залучення емоцій, про їхнє стимулювання та спрямування в позитивному чи негативному напрямку» [328, с. 242]. На наш погляд, символ у політиці має передусім програмно-ідеологічний, а не емоційний зміст, хоч останній активно впливає на вияв першого. Національні політичні символи, крім суто політичних (владних, змагальних, захисних) смислів, мають забезпечувати реалізацію етнічних функцій. Виконання ними етнодиференціюючих та етноінтегруючих функцій зумовлює те, що, маючи матеріальну оболонку, знак сприймається органами відчуттів, що уже на візуальному чи слуховому рівнях сприяє, з одного боку, згуртуванню членів нації, а з іншого – розмежовує представників різних спільнот.

Останніми десятиріччями набула поширення концепція «символічної етнічності», яка ґрунтується на теорії «символічної взаємодії». Її суть у тому, що етнічні групи в поліетнічному соціумі національної держави функціонують завдяки збереженню етнічної символіки, яка забезпечує етнічну соціалізацію та етнічну самосвідомість. На особливе значення етнічної символіки для виживання етносів, формування націй і забезпечення впливу націоналізму на суспільні процеси звертав увагу Е. Сміт в етносимволічній концепції націй і національного [489, с. 58].

Основним критерієм класифікації національних політичних символів є етнополітичний зміст, який ці символи виражають. За цією ознакою потрібно виокремити символи, які репрезентують націю і національну державу й розкривають їхній суверенний/несуверенний характер; акцентують увагу на особливостях національної культури, виражаючи таким чином етнічну специфіку народу; символізують «батьків» нації, національних героїв та інші знакові постаті; характеризують історичні епохи життя народу, події та процеси, які мають політичний зміст і значення; визначають ментальні та характерологічні риси нації; виражають ставлення народу до самого себе і тісно пов'язані з автостереотипами; вказують на характер і зміст взаємин з іншими націями, особливо сусідніми; символізують національно-визвольну боротьбу та революційні традиції; розкривають форму державного правління та устрою, характер політичного режиму, його ідеологічну основу; виражають владний статус суб'єктів політики, легітимізують владу; засвідчують прагнення до національної єдності та злагоди чи навпаки – взаємну недовіру та поборювання членів спільноти; вказують на геополітичні орієнтації нації, характер і зміст зовнішньої політики; виражають національну ідею та історичну місію народу.

Шляхом складних компромісних рішень у Верховній Раді України була затверджена українська національна символіка як державна: Національний гімн «Ще не вмерла України і Слава, і Воля», Тризуб як герб держави, що вказує на давнє історичне коріння української державності від часів Київської Русі, синьо-жовтий національний прапор, який символізує прагнення народу до мирного життя та жовто-золотисті лани – як уособлення добробуту й благополуччя співгромадян. Хоч не всі політичні сили сприйняли їх як належне, та вони все-таки використовуються в політичній та іншій сферах суспільного життя. Однак владі потрібно вжити заходи, щоб наповнити вітчизняну політичну символіку сучасним змістом і подолати формалізм у ставленні до них частини народного загалу й керівників. Актуальним, зокрема, є завдання щодо звільнення міст і сіл України від радянської символіки,

належне вшанування великих українців, національних героїв, закріплення в політичних символах і знаках важливих політичних подій сучасної історії України, змісту національної ідеї тощо (див. статтю автора «Знакові постаті вітчизняної історії в ідеологічних рамках сьогодення» [432]).

Національна ідея, як і будь-яка інша політична ідея, яка поширена в свідомості народу і суттєво впливає на зміст та спрямування суспільних процесів, є важливим елементом політичної культури. Особливість ідеї як форми суспільної свідомості полягає в тому, що у ній в органічній єдності перебувають процеси відображення об'єктивної реальності та окреслення практичної мети. Як зазначає дослідник ролі суспільних ідей у житті сучасних націй М. Розумний, суспільна ідея – це результуючий вектор суспільного самоусвідомлення, що виражає ключову проблему суспільного розвитку у формі генеральної альтернативи. Вона також є продуктом творчої діяльності колективного інтелекту, що виражає нову сутність або новий підхід до соціальної дійсності, вимагаючи від суспільства певного емоційно-вольового напруження, інтелектуальної мобілізації та комунікативної відкритості. Ще одним суттєвим аспектом цієї проблеми є те, що справді важлива соціальна ідея неодмінно пов'язана зі сферою суспільної ідентичності й у більшості випадків містить певний імператив соціальної ідентифікації, що є першою умовою сприйняття цієї ідеї суспільством [403, с. 47–48].

Об'єкт національної ідеї – сформована нація або така спільнота, що перебуває в стані національного транзиту – розвивається в націю чи відроджується як нація. З другої половини ХІХ ст., коли розпочався другий історичний етап українського національного відродження, вітчизняні суспільствознавці активно досліджують зміст, структуру і функції української ідеї. Значну кількість публікацій на цю тему зумовили процеси, що відбувалися в Україні після здобуття незалежності, коли практично кожний науковець-гуманітарій вважав своїм обов'язком висловити власне бачення суті й змісту української національної ідеї. Серед опублікованих праць останнього десятиліття,

крім згаданої вище монографії М. Розумного, важливе значення мають дослідження таких авторів, як А. Астаф'єв, І. Кресіна, Ф. Медвідь, М. Михальченко, М. Ожеван, В. Пасічник, А. Фартушний [15; 224; 280; 319; 338; 535].

Окремо варто звернути увагу на доповідну записку Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України «Концептуальні засади визначення національної ідеї», підготовлену в 2004 р. за дорученням Кабінету Міністрів України й опубліковану у книзі академіка І. Кураса «Етнополітологія. Перші кроки становлення» [207]. В цьому документі національна ідея визначена як «...суспільний проект загальнонаціонального масштабу, невід'ємною частиною якого є певне уявлення про об'єктивне становище нації, її цінності й проблеми, а також загальнонаціональні цілі та шляхи їхнього досягнення» [207, с. 632]. Автори концепції висвітлили місце і роль національної ідеї серед інших політичних ідей (демократичної та соціальної), охарактеризували національну ідею як ідеологію (в широкому розумінні цього поняття як сукупність ідей суспільного значення), що базуються на конституційних засадах державного та суспільного ладу, зосередивши увагу на основних національних цінностях, які вона декларує (суверенність, демократичність, соціальність, верховенство права); розкрили зміст національної ідеї як стратегії суспільного розвитку, етнополітичні засади української національної ідеї, зокрема тезу про розбудову політичної нації в Україні, визначили умови підтримки національної ідеї соціальними групами та класами; проаналізували зміст і структурні компоненти національної ідеї, в т. ч. її міжнародний аспект.

Оцінюючи «Концептуальні засади визначення національної ідеї» як важливий документ науково-теоретичного та пізнавально-світоглядного характеру, який відіграв суттєву роль у розробленні офіційної позиції влади щодо змісту сучасної української національної ідеї, відзначимо його окремі недоліки. На наш погляд, основні серед них такі: відсутність розмежування понять «ідея нації», «ідея національної держави», «національна ідея», а також

дискусійність твердження про необхідність формування в Україні нації політичного типу.

Ідея нації – це ідея націєтворення: орієнтація народу, його провідної верстви на реалізацію певного проекту національного будівництва. Ідею української нації обґрунтовували та пропагували, намагалися реалізувати українські патріоти-інтелектуали та суспільно-політичні діячі XIX і XX ст. Так, І. Франко, звертаючись до української інтелігенції в 1905 р., наголошував на необхідності «витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суспільно-культурний організм, здібний до самостійного культурного та політичного життя, відпорний на асиміляторську роботу інших націй, звідки б вона не йшла, та при тім придатний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і як сильна держава не може состоятися» [45, с. 404]. У науковій літературі наявні змістовні праці, присвячені теоретико-методологічним засадам «ідеї нації» як політологічного концепту. Серед них слід варто виокремити статті російських дослідників Т. Тульчинської «Ідея нації в політичній культурі (історичний досвід Франції)» (1996 р.) [522] та С. Путілова «Ідея нації та національна ідея: відмінність і взаємозв'язок» (2007 р.) [387].

Ідея нації визначає спрямування думок та поведінку народу в період боротьби за політичну незалежність. Однак вона залишається актуальною і після суверенізації народу. Кожне нове покоління, осмислюючи буття своєї нації, вносить певні поправки в її образ, тим самим «підживляючи», підтримуючи існування цієї ідеї. Функціонування ідеї нації передбачає також обґрунтування ідей і теорій, пов'язаних із національною самоідентифікацією, тому її важлива функція – бути способом колективного усвідомлення сутності та єдності певного соціуму.

С. Путілов звертає увагу ще на одну суттєву рису зазначеного феномена: «Ідея нації в індивідуальній та колективній самосвідомості органічно пов'язана з

поняттями «батьківщина» і «вітчизна» [383, с. 64]. Суть у тому, що ідея нації базується на понятті не «малої батьківщини» (що характерно для етнічної самосвідомості), а на понятті «великої батьківщини» – всього народу, який прагне стати нацією або вже став нею. Домінування етнічної чи регіональної самосвідомості – ознака донаціонального стану особи чи групи осіб, що засвідчує дополітичний (потестарний) стан культури людей, оскільки вони не здатні приймати рішення на користь усієї національної спільноти.

Для народів, які стали на шлях національного будівництва, змістом ідеї нації є визначення моделі національної спільноти, що має бути реалізована: етнічної, політичної чи змішаної – етнополітичної. З огляду на це ми погоджуємося з твердженням С. Путілова, що ідея нації – це лише «...сукупність науково-теоретичних поглядів про націю як про конкретну етносоціальну спільноту, що базується передусім на аналізі її історичного минулого й актуального сучасного» [387, с. 65]. Вектор майбутнього в ідеї нації важливий для усіх спільнот, особливо для таких, як українська, в якій досі триває боротьба «проектів» національного будівництва.

Паралельно з обґрунтуванням ідеї нації триває пошук шляхів і моделей держави («ідеї національної держави»), яка інституційно закріпить досягнутий суспільством консенсус щодо типу національної спільноти, її політичних, соціально-економічних та духовних засад. Реалізація ідеї національної держави може випереджати матеріалізацію ідеї нації. Саме у сфері владних відносин відбувається основна боротьба за втілення певної ідеї нації. Теоретично можливі варіанти, коли до влади прийдуть сили, які будуть неспроможні реалізувати конкретну модель національної спільноти, або ж свідомо гальмуватимуть цей процес.

Національна ідея має власний, відмінний від ідеї нації зміст. У вузькому розумінні поняття – це ідея щодо стратегії подальшого розвитку вже сформованої нації. Однак національна ідея може розглядатися і в широкому значенні: як ідея, що охоплює, крім власного змісту, ще й зміст ідеї нації. Для

впорядкування поглядів на проблеми національного буття та розвитку доцільно, на наш погляд, розмежувати ці поняття, що забезпечить необхідні теоретико-методологічні передумови розроблення ефективної політики у сфері національного будівництва та сприятиме дослідженню національної політичної культури.

У вищеназваній доповідній записці академічного інституту поняття «ідея нації» не використовується, а обґрунтовується думка про необхідність формування в Україні т. зв. «політичної нації». «Європейське поняття політичної нації, – зазначено в документі, – означає однакову і рівноправну інтеграцію всіх етнічних груп до політичного процесу, оскільки сувереном держави в демократичному суспільстві є нація як народ, як множина всіх громадян. Цей принцип прийнято і в Конституції України, яку проголосила Верховна Рада «від імені Українського народу – громадян України всіх національностей» як вираження його волі (а не тільки вираження волі українського етносу)» [207, с. 640]. І далі: «У демократичному суспільстві залишається особистою справою громадянина України його етнічне походження, світоглядні, культурні й політичні симпатії і антипатії» [207, с. 640–641].

Нагадаємо, що твердження про те, що етнічність – «особиста справа громадян», – є одним із базових положень ортодоксальної ліберальної ідеології. Однак самі ліберали (точніше, неоліберали) сьогодні критично ставляться до цього принципу організації національного життя. Так, відомий канадський етносоціолог В. Кимлічка вважає, що «етнокультурна нейтральність» є міфом, поширеним серед ліберальних теоретиків і політиків західних демократій. «Справді, – зазначає він, – заява, що ліберально-демократичні держави (або «громадянські нації») етнокультурно нейтральні, є очевидною неправдою як в історичному, так і в концептуальному планах. Релігійна модель, із її суворим розмежуванням церкви й держави, є цілковито хибною, якщо йдеться про відносини між ліберально-демократичною державою та етнокультурними

групами» [184, с. 24]. Практика державо- і націєтворення у нині високорозвинених країнах показує, що отримання громадянства, влаштування на роботу, служба в армії тощо вимагає визнання за однією з мов як пріоритетної, без чого неможливе функціонування цілісної національної спільноти. Наприклад, у США було надано перевагу англійській мові. «Це, – зауважує В. Кимлічка, – не було ні ненавмисним, ні випадковим побічним результатом – однозначною ціллю урядових рішень було встановлення такої мовної гегемонії. Усі ці рішення схвалювали з наміром сприяти інтеграції у культуру, яку я називаю «соцієтальною культурою» («societal culture»)» [184, с. 26].

«Соцієтальну культуру» канадський учений розуміє «як культуру, сконцентровану на певній території, яка зосереджена навколо спільної мови, що вживається в широкому колі соціальних інститутів, суспільному й приватному житті (школах, засобах масової інформації, праві, економіці, органах влади тощо), охоплюючи всі сфери людської діяльності, включаючи соціальну, освітню, релігійну, рекреаційну та економічну діяльність» [184, с. 26]. В. Кимлічка наголошує, що соцієтальна культура є культурою у вузькому розумінні поняття. «Справді, – зазначає автор, – таке використання терміна «культура» відрізняється від його вживання у більшості академічних дисциплін, де культуру визначають у дуже широкому, етнографічному значенні, пов'язаному зі специфічними народними звичаями, традиціями й обрядами. Громадяни сучасної ліберальної країни не мають спільної культури в такому широкому етнографічному значенні» [184, с. 27]. Науковець робить висновок: «Якщо ми прагнемо зрозуміти природу побудови сучасної держави (і нації. – *О. Р.*), нам потрібна зовсім інша, більш вузька концепція культури, у центрі уваги якої – спільна мова та соцієтальні інститути» [184, с. 27].

У минулі століття провідні держави Західної Європи та Північної Америки здебільшого вели політику, спрямовану на послаблення національних меншин та їхню асиміляцію. Франція, наприклад, кілька разів забороняла використання

баскської і бретонської мов у навчальних закладах та пресі й залишала поза законом відповідні політичні об'єднання. У другій половині ХХ ст. ставлення ліберальних демократій до національних меншин змінилося, оскільки стало очевидним, що їхнє придушення не лише не дає належного результату, а й має зворотний ефект: посилення національної самосвідомості, ідентичності тих, кого переслідують. Так, у Канаді було надано жителям провінції Квебек право регіональної автономії. Подібне спостерігається й у Великобританії стосовно шотландців та в інших державах.

В. Кимлічка зазначає, що «поки що немає виразного консенсусу щодо законності побудови нації меншиною та відповідності цієї побудови ліберально-демократичним принципам. Однак... можна стверджувати, що західні демократії погоджуються з тим, що принаймні деякі форми націоналізму меншин є законними і краще з ними примиритися, ніж їх придушувати» [184, с. 35].

Завершуючи розгляд питань, щодо смислу ідеї нації, звернемося до основних положень обґрунтованої нами концепції нації в монографії «Національний принцип: етнополітична концепція нації» (2009 р.) [440, с.79–120]. Її основні ідеї, які можуть бути теоретико-методологічною основою з'ясування змісту конкретної ідеї нації, такі:

а) за своєю суттю будь-яка нація є етнополітичною спільнотою, тобто в ній поєднується етнічний та політичний способи самоорганізації соціуму. На це звертає увагу також і Е. Сміт: «Якщо дивитися концептуально, – зазначає він, – нація має поєднувати дві низки вимірів, з одного боку, громадянські та територіальні, а з іншого – етнічні й генеалогічні, причому в кожному випадку в різних пропорціях» [490, с. 24]. Такої ж самої точки зору дотримується і президент Української академії політичних наук М. Михальченко, розмірковуючи про нації в цивілізаційному контексті [289, с. 283–284];

б) т. зв. етнічні нації формуються на основі етнічної самоорганізації шляхом їхньої політизації та формування власних політичних систем. Без

політичного чинника етнічні нації не можуть існувати й ефективно функціонувати тривалий час;

в) т. зв. політичні чи громадянські нації формуються на основі політичних спільнот, тобто політичної самоорганізації. Однак без спільної культурної основи, а отже, й етнічності вони не можуть стати органічними і дієздатними національними соціумами. Тому і держава, і громадянське суспільство формують спільну культуру, яка охоплює не лише спільні політичні та правові цінності, а й загальносоціумну економічну, моральну, екологічну та інші види культур. В умовах демократичних режимів діють і розвиваються культури та самоорганізація етнічних груп. На той факт, що в процесі генези «...поліетнічні і полікультурні нації відрізнялися, з одного боку, збереженням у їхніх компонентах окремої етногрупової ідентичності, а з іншого – *виникненням ідентичності, спільної для всіх*», – звертав увагу відомий вітчизняний етнополітолог О. Майборода у статті «Нації етнічні і політичні: оманливе розрізнення» (виділення наше – *О. Р.*) [267, с. 21]. На наш погляд, у вітчизняній науковій та публіцистичній літературі набуло поширення спрощене і некоректне визначення будь-якої новоствореної політії (державного утворення) як нації, тоді як формації, утворені на основі спільного громадянства, визнання законів держави та діючої влади, набувають національного статусу лише з часом, коли будуть сформовані спільні стереотипи мислення і поведінки, звичаї і традиції, міфи і легенди, спільні риси психології та характеру народу;

г) більшість національних спільнот є змішаними націями – етнополітичними чи політикоетнічними. Це залежить від того, який чинник самоорганізації переважав у процесі їхньої генези – етнічний чи політичний – і як ці чинники взаємодіють в умовах сформованої нації;

д) на певному етапі націогенези влада і громадянське суспільство можуть приділяти більше уваги зміцненню чи вдосконаленню політичного або ж етнічного начала життєдіяльності нації. В умовах, коли титульна нація ослаблена й розмежована лініями поділу історичного, ментального,

політичного, соціального та іншого характеру, на передній план висувається стратегія владно-державного забезпечення єдності соціуму. Однак це не означає, що суспільство та його провідна верства повинні ігнорувати культуротворчий процес – формування спільних традицій, цінностей, ідеалів, символів тощо в усіх сферах суспільного життя, які забезпечать зміцнення етнокультурної складової національної самоорганізації. У жодному разі влада не повинна залишати поза увагою зруйнований стан титульного етносу, особливо коли він уже зумів виявити національні риси. Таку етнічну націю потрібно відроджувати і на її основі формувати етнополітичний тип національної спільноти.

Ідея нації як до її реалізації, так і коли нація сформована, нерозривно пов'язана з національною ідеєю, яку можна розглядати як стратегічний вектор розвитку нації у світі, який постійно змінюється і вимагає вирішення актуальних проблем життєзабезпечення. Національна ідея, що реалізується («спрацьовує»), наповнює новим змістом ідею нації, піднімає її на новий рівень. Однак ці ідеї, хоч значною мірою і накладаються й породжують одна одну, проте не втрачають своєї сутності і специфіки. Принципові відмінності між ідеєю нації та національною ідеєю, на думку С. Путілова, проявляються у:

- різних рівнях їхньої часової актуальності (сучасне для ідеї нації – майбутнє для національної ідеї);
- різних за масштабністю осмислення рівнях національної самоідентифікації (осмислення світу в нації – осмислення нації у світі);
- відмінностях змісту рефлексії (особливого в нації для ідеї нації – загальнолюдського в нації для національної ідеї);
- відмінності домінуючого компонента (інтереси для ідеї нації – ідеали для національної ідеї);
- рівнях локалізації (теоретичний для ідеї нації і практичний для національної ідеї) [387, с. 67].

У контексті нашого дослідження важливо розкрити структуру і зміст національної ідеї та визначити, що спільне в національних ідеях різних націй. У публікаціях ми висловили свої міркування на цю тему [419; 422].

Враховуючи думку Арістотеля про те, що «держава створюється не заради того лише, щоб жити, але переважно для того, щоб жити щасливо» («Політика») [13, 192], можна стверджувати, що головним і спільним у національній ідеї всіх народів є відображення ідеалу щасливого життя нації та шляхи його досягнення. Як відомо, щастя – це стан людини, що відповідає вищому рівню внутрішнього задоволення власним життям. Він постає як чуттєво-емоційна форма ідеалу. В ієрархії загальнолюдських моральних цінностей щастю належить провідне місце. Ідея щастя як загальної мети, найвищого блага виникає в тісному зв'язку з ідеалами свободи, рівності, справедливості, гуманізму, демократії та прогресу. При такому трактуванні щастя стає орієнтиром для суспільства, для дії суспільних груп та окремих осіб. Кожна нація має власне, вивірене історичною практикою уявлення про щастя. Специфікою тлумачення й переживання щастя та розумінням шляхів його досягнення і відрізняються між собою національні ідеї.

Національна ідея структурується за сферами суспільного життя (економічна, соціальна, релігійна, культурна, політична та інші ідеї нації) і диференціюється в часі на етапи (фази) свого розвитку. На першому етапі свого розвитку національна ідея полягає у меті побудови національної держави як необхідної умови та гаранта щасливого життя народу. Ідея національної держави та її реалізація – це лише передумова формування всеохоплюючої національної ідеї, яка стосується не стільки політичної сфери життя спільноти, скільки задоволення духовних та соціальних потреб людей, досягнення ними високих стандартів життя. Водночас можуть бути запропоновані нові політичні ідеї, які стосуються засобів досягнення мети: зміна суспільного ладу, вступ до міжнародних організацій, розбудова спільної держави з іншими народами на засадах збереження національної самобутності та суверенітету тощо.

Національна ідея постійно змінюється, набуває нового сенсу, що здатний консолідувати народ у нових історичних умовах, мобілізувати його на досягнення високої мети, розвивати гордість за належність до цієї спільноти.

Для розкриття змісту національної ідеї важливе значення мають передусім такі концепти, як ідея нації, національний інтерес, національні цінності, загальнолюдські цінності, національний ідеал, національний пріоритет, національна безпека, національне покликання (місія), національна стратегія, національна ідентичність, парадигма національної ідеї. Крім цього, для всебічного осмислення феномена національної ідеї потрібно мати на увазі пізнавальний потенціал ще й таких категорій і понять: ментальність нації, національний характер, національна свідомість та самосвідомість, національні ідеологія, національна гідність, національна гордість, національний патріотизм, національна держава, демократія, національний суверенітет, імідж нації у світі та ін. М. Михальченко звертає увагу на те, що підґрунтям національної ідеї, крім національного інтересу, є національна мрія, яка глибоко вкорінена у характері народу, що формувалася століттями [290, с. 3–4]. На відміну від національної ідеї, що є раціональною складовою суспільної свідомості, національна мрія, як і міфологія нації, утопії, національний характер належить до «сутнісних форм національного несвідомого» (І. Кресіна) [224, с. 192–237].

Національна ідея є базовою політико-культурною цінністю. Такого статусу вона набуває, коли, виражаючи історичну перспективу розвитку нації, суттєво і тривалий час впливає на соціально-політичні та інші процеси життєдіяльності нації, зумовлює формування оновленої системи національних цінностей та ідеалів, наповнює своїм змістом національну свідомість та ідеологію, національні міфи та стереотипи, надає відповідного змісту національній символіці і, що не менш важливо, зрозуміла і важлива для широкого народного загалу. Врешті-решт національна ідея має «спрацьовувати» щодня і примножувати відчуття задоволення, радості й щастя усій нації, а не лише її окремій частині.

Ідея нації та національна ідея в їхній органічній єдності за умови їхнього чіткого формулювання та осмислення є концептуалізуючим ядром національної культури. Їхнє формування та реалізація зумовлюють трансформацію змісту всіх культурних форм нації, насамперед соціетальних складових національної політичної культури. З іншого боку, ідея нації та національна ідея відображаються в соціально-політичній онтології, системі національних цінностей та ідеалів, принципах і формах політичного життя, традиціях, міфах, стереотипах мислення і поведінки, символах, національній свідомості та ідеології, чинниках національної ідентичності й матеріалізуються в національних політичних інститутах та програмах їхньої діяльності. З'ясування впливу національної ідеї на зміст і функціонування соціетальних форм національної політичної культури – важливе завдання і спосіб дослідження політико-культурної сфери конкретної нації.

Сучасне українське суспільство характеризується відсутністю єдності щодо моделі модерної української нації. У владних структурах найчастіше використовується дискурс політичної теорії нації, хоч кожна з політичних сил, що була чи є при владі, по-своєму трактує сутність, риси «політичної нації» та шляхи реалізації цієї моделі в умовах діючих конституційних засад. При цьому в одних випадках мається на увазі українська політична нація як майбутня форма існування, а в інших – реальність.

Аналіз програм та передвиборних декларацій сучасних українських партій (див. статтю автора «Етнополітичні орієнтації сучасних українських партій» (2010 р.) [457]) показав, що ліберальні партії (Партія регіонів, Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», Партія промисловців і підприємців України та ін.) є прихильниками політичної моделі, згідно з якою нація – це суто політична спільнота, в якій етнічність, етнічні ознаки є справою особистих переконань та не виражаються в публічній сфері. Національні радикали (націоналісти), наприклад Всеукраїнське об'єднання «Свобода», вважають, що має бути реалізована етнічна модель української нації і акцентують увагу на відродженні

української культури та української нації загалом. Національні демократи (Народний Рух України, Українська народна партія та ін.), базуючись на засадах чинної Конституції України, обстоюють етнополітичну модель нації, яка на основі українських традицій та демократичних норм об'єднає всі національності, які проживають в нашій державі. Комунисти (Комуністична партія України, Прогресивна соціалістична партія України та ін.) мають на меті продовжити розбудову в Україні т. зв. «української соціалістичної нації» на засадах пролетарського інтернаціоналізму та «соціалістичної за змістом і національної за формою культури».

Що стосується української національної ідеї, метою якої є розвиток національної спільноти, то її змістом нині, на нашу думку, є вступ України до Європейського Союзу, що дасть змогу державі швидкими темпами піднятися до рівня високорозвинених країн світу та забезпечити заможне, щасливе життя українському народові.

Комплексне уявлення про зміст сучасної української політичної культури можна отримати на основі матриці її соціетальних елементів, об'єктом впливу яких є насамперед українська нація та українська національна держава (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

**Матриця української національної політичної культури
(зміст соціетальних культурних форм, що зорієнтовані на націю
та національну державу)**

Соціетальні форми, об'єктом впливу яких є національна спільнота	Соціетальні форми, об'єктом впливу яких є національна держава
1	2
1. Політична ментальність	
Українці за психологічним складом – це народ західного, європейського типу. З європейцями українців пов'язує індивідуалізм, що виявляється у визнанні самоцінності особи та її суспільної ролі; повага гідності людини, її прав і свобод, толерантність, що є основою	Український індивідуалізм – інтровертний, егоїстичний та анархічний. Форми прояву – відцентрове, партикулярне прагнення до особистої свободи, без належного стремління до державності, коли бракує ясних цілей,

Таблиця 4.2

<p>демократизму українського народу.</p> <p>Фрагментарний характер ментальності, обумовлений тривалою насильницькою розірваністю народу. Східним регіонам значною мірою властиві ознаки східної цивілізації, основна риса якої – общинність, підпорядкування особи колективу, що породжує авторитарний характер суспільних відносин.</p>	<p>достатньої стійкості, дисципліни й організованості; життя за принципом «сам собі пан».</p> <p>Перевага емоційно-почуттєвої сфери над розумом і волею при вирішенні політичних проблем.</p> <p>Патерналізм, прищеплений іноземними авторитарними режимами.</p>
2. Соціально-політична онтологія	
<p>Переважає етнічне розуміння нації як спільноти, яка має спільних предків, спільну історичну долю, мову, культуру, господарське життя тощо.</p> <p>Нація розбудовує свою державність, що гарантує народу суверенне, вільне та заможне життя.</p>	<p>Держава – централізована влада, яка регулює суспільні відносини, захищає народ і простір його життєдіяльності. Домінує цинічне трактування політики, коли вважається, що мета виправдовує засоби.</p>
3. Політичні цінності та ідеали	
<p>Людина, її свобода і щастя – найвища цінність та ідеал українського суспільства.</p> <p>Національна єдність, міжетнічний та міжконфесійний мир і злагода, національна свобода та суверенітет.</p> <p>Правдива історія, національна культура, українська мова.</p>	<p>Суверенна, незалежна, соборна, демократична, соціальна та правова національна держава.</p> <p>Демократичне врядування, права та свободи людини і громадянина.</p> <p>Українська держава – повноправний член європейської спільноти.</p>
4. Політичні принципи і норми	
<p>Принципи народного (національного) суверенітету та конституціоналізму.</p> <p>Політичний та ідеологічний плюралізм.</p> <p>Моральні засади в політичному житті.</p>	<p>Принцип виборності, змінності та підконтрольності влади.</p> <p>Принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову.</p> <p>Правовий нігілізм у середовищі еліти та народного загалу.</p>
5. Політичні традиції	
<p>Традиція самовідданої боротьби за свободу і незалежність українського народу.</p> <p>Поєднання демократичних засад суспільного життя з проявами анархії та охлократії; розпорошеність національних політичних сил і взаємне поборювання; заідеологізованість політичного мислення; протистояння</p>	<p>Республіканська традиція демократичного державного правління: українські політичні утворення, починаючи із Запорозького козацтва та Гетьманської держави, розбудовувались на цих засадах.</p> <p>Недовіра до державної влади, дистанціювання від неї, загальна критика діяльності.</p>

Таблиця 4.2

Сходу і Заходу країни; схильність надіятися на зовнішнє сприяння.	Опозиція регіональних влад до політичного центру.
6. Політичні стереотипи	
<p>Українці – прадавня нація. Українці – демократичний, миролюбний, толерантний, працьовитий безкорисливий, високоморальний народ. «Східняки» – вкрай зрусифіковані українці. «Західняки» – бандерівці, націоналісти. Українці – ментально та цивілізаційно розколотий народ.</p>	<p>Україна – демократична держава. Українці особисті інтереси ставлять вище державних. Українці – недержавницький народ, якому притаманні комплекси меншовартості й кривди. Державні чиновники (службовці) – корумповані, продажні особи, які дбають тільки про власні інтереси.</p>
7. Національні політичні міфи	
<p>Міф про козацький народ, про козака як першоджерела української окремішності та унікальності. Міф про селянський характер і поліетнічність української нації. Міф про те, що в Україні національна ідея «не спрацювала».</p>	<p>Українці – народ із давніми державницькими традиціями. Українці – демократична європейська держава. Міф про «сильну руку» як запоруку утвердження української національної держави.</p>
8. Національні політичні символи	
<p>Національний гімн «Ще не вмерла України ні Слава, ні Воля» – вираження патріотичних почуттів і заклик до відродження нації. Т. Г. Шевченко (ім'я та прізвище, портрет, пам'ятник) – символ високої духовності та жертвовної боротьби за свободу народу; БАТЬКО новітньої української нації. Столичний Майдан незалежності – символ вищих національних цінностей – СВОБОДИ і СУВЕРЕННОГО буття, протесту проти поневолення народу та узурпації влади недемократичними силами.</p>	<p>Герб України – Тризуб: вказує на давнє історичне коріння української державності, яка функціонує від часів Київської Русі. Тризуб – монограма слова «ВОЛЯ» – своєрідний заклик до боротьби та обстоювання свободи і незалежності України. Синьо-жовтий національний (державний) прапор – символ прагнення народу до мирного життя (синє безхмарне небо) та добробуту й благополуччя співгромадян (жовто-золотисті лани).</p>
9. Традиційні політичні інститути	

Таблиця 4.2

<p>Український конституціоналізм – бере початок від Конституції гетьмана П. Орлика (1710 р.), включає в сферу регулювання державне, а також суспільне життя.</p> <p>Антиінституційність української ментальності – проявляється в анархічних настановах.</p> <p>Більша довіра до місцевих, регіональних соціальних формувань, ніж до загальнонаціональних інституцій.</p>	<p>Республіканська форма державного правління й унітарна форма устрою держави.</p> <p>Традиція місцевого самоврядування, зокрема на основі Магдебурзького права.</p> <p>Українська мова як державна.</p> <p>Непотизм («кумівство»), корупція, домінування клієнтарно-патронажних відносин, патримоніалізм та неопартимоніалізм.</p>
10. Національна ідентичність	
<p>В основі національної ідентичності – етнічне трактування нації.</p> <p>Ідентифікація українців: за походженням, ментальними настановами, елементами історичної пам'яті, мовою, віросповіданням.</p> <p>В Україні почала формуватися ідентичність модерної української нації, яка об'єднує усі етноси, які проживають в Україні.</p>	<p>Українці – особи, які прагнуть розбудувати суверенну національну державу.</p> <p>Громадянська ідентичність – слабка, хоч помітно зростає.</p> <p>Українській національній ідентичності протистоїть радянська ідентичність, властива значній частині громадян держави.</p>
11. Національна ідеологія	
<p>Українська національна ідеологія як складова національної свідомості має суттєві відмінності в різних політичних сил:</p> <ul style="list-style-type: none"> – національні-демократи підтримують розбудову етногромадянської нації на основі культурних традицій українського народу; – націоналісти вважають, що потрібно зосередити увагу на відродженні української етнічної нації; – ліберали на перше місце ставлять права людини, а тому вважають за потрібне формувати громадянську (політичну) модель нації; – комуністи наполягають на необхідності боротьби за соціалістичну націю, в якій культура буде соціалістичною за змістом і лише за формою – національною. 	<p>В Україні, згідно з Конституцією, жодна з ідеологій не може бути визнана державною і обов'язковою, оскільки діє принцип політичної та ідеологічної багатоманітності.</p> <p>Конституція прямо не визначає українську державу як національну, проте дух і конкретні норми Основного Закону показують, що Україна як держава утворилася завдяки історичній боротьбі українського народу за власну державність, а тому є національною.</p> <p>Українська держава забезпечує рівні громадянські права усім національностям, які проживають на її території, та підтримує і забезпечує умови для задоволення національно-культурних потреб етнічних груп і малочисельних корінних народів.</p>
12. Ідея нації та національна ідея	

Таблиця 4.2

<p>У сучасній Україні конкурують ідеї, які стосуються моделі модерної української нації, хоч офіційні чинники визначили курс на розбудову політичної нації.</p> <p>Традиційно українська національна ідея – це ідея щасливого життя на своїй, Богом даній землі, основою якого є мир і злагода та жертвна праця на благо Батьківщини.</p>	<p>Ідея національної держави: вільне і заможне життя можливе лише у власній суверенній національній державі.</p> <p>Державна безпека і зростання ролі українців у світі можливі в тісному союзі з іншими слов'янськими народами.</p> <p>Пріоритетна ідея сучасної української держави – вступ до Європейського Союзу.</p>
---	---

Для її формування використані оцінки сутнісних рис та основного змісту політичної культури українців, що висловлені у вітчизняній науковій літературі та представлені в публікаціях автора дисертації. У матриці української національної політичної культури наведені такі культурні форми: політична ментальність, соціально-політична онтологія, політичні цінності та ідеали, політичні принципи і норми, політичні традиції, політичні стереотипи, національні політичні міфи, національні політичні символи, традиційні політичні інститути, національна ідентичність, національна ідеологія, а також ідея нації та національна ідея.

4.4. Засади типології національної політичної культури

Важливим способом проникнення в сутність певної політичної культури є її типологічна ідентифікація. «...Кожний автор, який пише про політичну культуру, – зазначає А. Ширянец, – змушений визначатися з прикметниками, оскільки без такого уточнення будь-яка політична культура – лише абстракція, яка через свою універсальність не має операційних властивостей і застосування» [580]. На вибір цих «прикметників» вирішальним чином впливають особливості політичного суб'єкта, який є творцем, носієм і користувачем політичної культури. Однак логічно допустити, що в типології політичної культури доречним буде використання й універсальних критеріїв

розрізнення культурних феноменів, які пов'язані із сутнісними ознаками політики, суспільних і процесів станів, історичних епох тощо. З огляду на це, автор ставить мету: а) дослідити евристичні можливості універсальних типологій політичної культури в осмисленні її національного різновиду; б) обґрунтувати специфічні критерії типології національних політичних культур.

Спочатку розглянемо способи типології, які застосовували класики політичної культурології. Г. Алмонд, використовуючи як типологічні ознаки історичний тип суспільства, в якому функціонує політична культура, рівень її модерності, гомогенності, конфліктності, відповідності певному політичному режиму та географії поширення, виокремив чотири типи політичних культур. Зокрема, англо-американський, континентально-європейський, тоталітарний індустріальний, доіндустріальний змішаний. Крім цього потрібно мати на увазі обґрунтування Г. Алмондом і С. Вербою парохіального, підданського та активістського ідеальних видів політичних культур, їхнє поєднання в реальному політичному житті (в т. ч. у формі так званої «громадянської культури») [600?].

Г. Алмонд та його колеги з'ясували також, що на особливості національної політичної культури суттєво впливає співвідношення політичних сил різного політичного темпераменту та ідеологічного спрямування. Аналіз показав, що національні політичні культури бувають консенсусні («Concordia») і поляризовані («Discordia») [611, с. 29]. У перших переважають центристські, помірковані сили, в других – крайні: право- і ліворадикальні (табл. 4.3). Дослідження структури національних політичних культур обумовило розробку теорії політичних субкультур. «Найбільш глибокі розмежування в «Discordia», – зазначав Г. Алмонд, – змушують нас говорити про диференціацію політичної культури на субкультури. Вони відрізняються одна від одної базовими цінностями, поглядами, орієнтаціями і т. д.» [611, с. 54]. Політичні субкультури бувають «вертикальними» і «горизонтальними». До перших належать масова та

елітарна культури; до других – культури, що базуються на релігійних, етнічних і регіональних ознаках.

Таблиця 4.3

Розподіл політичних сил у консенсусній та поляризованій політичних культурах (за Г. Алмондом) [611, с. 51]

№ з/п	Політичні сили	Concordia (%)	Discordia (%)
1	Радикали	4	25
2	Ліві ліберали	15	15
3	Праві ліберали	25	10
4	Ліві консерватории	30	15
5	Праві консерватории	20	15
6	Реакціонери	6	20

Творчо розвиваючи типологію Г. Алмонда, У. Розенбаум виокремлює «фрагментований» та «інтегрований» типи політичної культури. «Фрагментована політична культура, – зазначає науковець, – це культура, в рамках якої в населення відсутня згода стосовно шляхів розвитку суспільства» [646, с. 37]. Така культура характерна для країн із суттєвим соціальним, етнонаціональним та конфесійним плюралізмом, що зумовлює конфліктність в умовах формування націй. Фрагментованим культурам властива перевага парохіальної (місцевої) політичної лояльності над національною; відсутність легітимних і дієвих процедур з урегулювання конфліктів; гостра взаємна недовіра між суспільними групами; нестабільні й недовговічні уряди. Якщо субкультури – це міні-культури як відносно автономні утворення, то культурні фрагменти характеризуються недовершеністю і охоплюють культурні форми альтернативного змісту.

Враховуючи різне ставлення членів соціуму до політичної системи, У. Розенбаум вказує на функціонування лояльних, апатичних і відчужених політичних культур (табл.4.4). У наведеній таблиці показано їхню структуру

через призму пізнавальних, емоційних та оцінних орієнтацій. Очевидно, що лояльні політичні культури – стійкі, а апатичним і відчуженим культурам характерна конфліктність і нестабільність.

Важливе значення для розуміння сутності та структури національних політичних культур має ідея Р. Такера та інших американських дослідників про наявність у кожній політичній культурі двох взаємодіючих моделей: «ідеальної» та «реальної» [510, с. 78–79]. Перша характеризує світоглядні установки політичних акторів, які впливають на політичні реалії, друга – відображає засади реальних політичних відносин. Ідеальна модель, як

Таблиця 4.4

Структура лояльної, апатичної та відчуженої політичних культур (за У. Розенбаумом) [646, с. 61].

№ з/п	Політичні орієнтації	Лояльна культура	Апатична культура	Відчужена культура
1	Пізнавальні	+	+	+
2	Емоційні	+	0	–
3	Оцінні	+	0	–

Примітка:

«+» – означає позитивні орієнтації;

«0» – індиферентні;

«-» – негативні

правило, фіксується в політичних і юридичних документах – конституції, партійних і передвиборчих програмах тощо. Задекларована, ідеальна політична культура часто не збігається з реально функціонуючими цінностями. Тому, досліджуючи національну політичну культуру, потрібно розрізняти офіційно проголошену систему цінностей і реальнодіючі політико-культурні елементи. Перша може бути своєю «ширмою», що використовується в пропагандистських цілях для маніпуляції свідомістю громадян.

Оригінальну модель національної політичної культури запропонував Д. Елазар. Політична культура США, на думку дослідника, започаткована в двох контрастуючих концепціях американського політичного порядку,

формування яких пов'язані з періодом перших поселень у країні. «В одному випадку, – зазначає дослідник, – політичний порядок розглядався у контексті ринку (marketplace): первинні суспільні відносини виступають як продукти домовленості між індивідами і групами, що діють у відповідності зі своїм егоїстичним інтересом. У другому – політичний порядок характеризується як співдружність (commonwealth) – стан, при якому народ виявляє спільний інтерес, завдяки якому громадяни об'єднують зусилля в прагненні створити і підтримувати найкраще правління через упровадження моральних принципів, що поділяються всіма» [619, с. 258]. Сформована на цій основі американська політична культура – це синтез трьох різновидів політичної культури: індивідуалістичної, моралістичної й традиційної. Оскільки ця модель може бути застосована для аналізу не лише політичної культури США, а й інших країн, то розглянемо зміст її складових.

Згідно із засадами *індивідуалістичної* політичної культури, політика – це «бізнес», який веде змагання за таланти й винагороджує тих, хто пов'язав свою кар'єру з цією сферою життя. Уряд не повинен безпосередньо дбати про формування «доброго суспільства». Діяльність держави обмежена тими сферами, що заохочують приватну ініціативу й широкий доступ до ринку.

Моралістична політична культура – це відображення моделі співдружності. Тут політика – це діяльність людини в пошуках справедливого суспільства, а держава – «позитивний інструмент», в обов'язки якого входить сприяння всезагальному благу. Ця культура акцентує увагу на тому, що політика є сферою діяльності не тільки політиків-професіоналів, а й патріотичним обов'язком кожного громадянина. Головною засадою моралістичної політичної культури є принцип комунітаризму: спільно дбати про спільне благо.

Традиційна політична культура виражається в амбівалентному ставленні до ринку в поєднанні з патерналістською та елітариською концепціями співдружності. У цій культурі політикою займається еліта, а більшість

громадян участі в ній не беруть і ніхто їх на це не орієнтує. Названі субкультури поширені по всій території країни, хоч кожна з них різною мірою пов'язана з певними регіонами.

Типологічна модель Д. Елазара, вважає Е. Баталов, дає надто звужене трактування ринку і, відповідно, індивідуалістичної культури: як порядок, стан, а не «суспільний механізм». Уявлення «про типи політичної культури конкретного суспільства, – зазначає науковець, – можна отримати в тому випадку, коли будемо аналізувати цю культуру під кутом зору конкуруючих суспільно-політичних *тенденцій*, діючи в рамках певного періоду, а самі ці тенденції будемо розглядати як функції основних механізмів суспільного регулювання, що домінують у цих рамках» [23, с. 51]. Вважаючи, що буржуазне суспільство має два основні регулятивні механізми – ринок і державу, – дослідник висловлює припущення, що їм відповідають два типи політичної культури: ринкова й етатиська. Еволюція такого суспільства відбувається в континуумі, обмеженому ринковим і адміністративними полюсами, «що виступають не як самостійні типи культури, а як абстраговані системи характеристик, притаманні тією чи іншою мірою існуючим типам культури» [23, с.53]. Ринкова модель політичного процесу відповідає демократичній політичній культурі, а етатиська – тоталітарній.

Російський політолог К. Гаджієв вважає, що найбільш загальна типологія політичних культур має базуватися на розрізненні політичних режимів, у межах яких вони сформувалися, тобто спотрібно розрізняти ліберально-демократичні, авторитарні й тоталітарні політичні культури [362, с. 84–103].

Найбільш ґрунтовну, універсальну типологію політичної культури запропонував, на наш погляд, А. Шириянц. Її основою є системні, функціональні, ціннісні та цивілізаційні характеристики політико-культурного утворення (табл. 4.5).

ефективності функціонування національної політичної культури представлені в її імперативах [460].

Таблиця 4.5

Типологія політичної культури за А. Ширіяном [580]

Критерії типології культури	Типи політичної культури
<p>I. Системні, організаційні критерії:</p> <p>а) за ступенем інтегрованості в політичну систему;</p> <p>б) за рівнем організації;</p> <p>в) за статусом суб'єктів політичної культури в політичній системі.</p>	<p>Панівна культура; субкультура; контркультура.</p> <p>Індивідуальна; групова; загальна.</p> <p>Елітарна (офіційна культура владного суб'єкта); масова; маргінальна.</p>
<p>II. Функціональні критерії:</p> <p>а) за ступенем гомогенності;</p> <p>б) за ступенем і характером участі суб'єктів у політичному житті (за домінуючими ролями);</p> <p>в) за способом соціалізації;</p> <p>г) за характером ставлення до правлячого режиму і політичної системи агалом.</p>	<p>Поляризована, (Discordia, неоднорідна); консенсусна (Concordia, однорідна).</p> <p>Рационально-активістська; підданська; ірраціонально-відчужена (парохіальна).</p> <p>Громадянська; авторитарна; демократична.</p> <p>Лояльна; апатична; відчужена, опозиційна.</p>
<p>III. Ціннісно-нормативні критерії:</p> <p>а) за ставленням до суспільства, свободи;</p> <p>б) за ставленням до держави і політичної влади загалом;</p> <p>в) за метою, ідеологічною спрямованістю;</p> <p>г) за поширенням цінностей.</p>	<p>Індивідуалістичні (асоціальні); комунітарні (колективістські).</p> <p>Етатиські; антиетатиські.</p> <p>Консервативна; ліберальна; консервативно-ліберальна; радикальна (консервативно-радикальна, ліво-радикальна, право-радикальна).</p> <p>Загальнолюдські цінності; національні, релігійні, професійні.</p>

Таблиця 4.5

<p>IV. Цивілізаційні (історичні, соціокультурні) критерії: а) за місцем в історії людства; б) за соціокультурною основою.</p>	<p>Архаїчна, доіндустріальна; індустріальна; постіндустріальна. Самобутня (орієнтується переважно на національні традиції і власний унікальний досвід державності); ендемічна (місцева); космополітична (переймає чужий досвід і зразки).</p>
---	---

Вищесказане, з урахуванням сутнісних рис національних спільнот, дає змогу визначити такі специфічні критерії типології національної політичної культури:

- тип національної спільноти: політична культура етнічної, політичної, змішаної (етнополітичної) нації;
- відповідність політичної культури національним потребам та інтересам: адекватна національним потребам політична культура, протонаціональна, квазінаціональна, антинаціональна (ворожа) політична культура;
- стан та політичний статус нації: політична культура суверенної, усталеної нації; політична культура поневоленої нації; культура національно-визвольної боротьби; політична культура нації, що відроджується; політична культура нації, що трансформується тощо;
- співвідношення загальнонаціональних, групових та особистісних цінностей у національній політичній культурі: індивідуалістична, групоцентрична, націєцентрична політичній культури;
- тип національної самосвідомості та національної ідентичності: національна політична культура з нігілістичною, адекватною (нормальною) та гіпернаціональною ідентичністю;
- різновид національної ідеології, що домінує в суспільстві: національно-демократична, національно-радикальна (націоналістична), націонал-комуністична, націонал-соціалістична, ліберал-космополітична політичній культури;

- етнічна структура нації: політична культура моноетнічної нації, переважно моноетнічної нації, нації з наявністю двох домінуючих етносів тощо;
- тип етнополітичних відносин, що домінує в національному організмі: культура владного національного домінування (шовіністична, імперська), національна політична культура етнотолерантного чи етноконфліктного характеру;
- цивілізаційна належність нації: національна культура західноєвропейського, східноєвропейського православного типу тощо.

Основними типами національної політичної культури є політична культура етнічної, політичної та етнополітичної націй. Особливістю політичної культури етнічної нації є те, що вона має давнє історичне походження і традиції; її головні політичні орієнтації закріплені в ментальних архетипах, а тому функціонують на глибинній підсвідомій основі. За таких умов політична культура характеризується високим рівнем гомогенності, стабільності й наступності. В її функціонуванні важливу роль відіграють політизовані елементи первинної етнічності – мова, релігія, історична пам'ять, народні звичаї, традиції тощо.

Політична культура громадянської нації має ознаки, значною мірою протилежні до вищеописаних. Вона характеризується вищим рівнем раціональності, є здебільшого гетерогенною, менш стійкою, адже позбавлена тривалої історичної основи. Спільне проживання етнічних груп в одному політичному союзі формує прошарок спільних (загальнонаціональних) цінностей та ідеалів, який, особливо в молодих націях, є відносно тонким. Більш помітну роль у політичній культурі громадянської нації відіграють етногрупові політичні культури, які конкурують між собою та із загальнонаціональними цінностями й орієнтаціями.

Етногромадянські нації поєднують у різному співвідношенні риси етнічної та громадянської націй та їхніх політичних культур. Якщо етнополітична нація сформована на основі культури автохтонного етносу, то в загальнонаціональній

політичній культурі домінуватимуть саме його цінності (культура титульного народу). В сучасному українському суспільстві розвиваються два основні етнополітичні процеси: відродження української етнічної нації, яка зазнала руйнації за часів російського царату та радянської влади, та не менш складний процес формування модерної української етногромадянської нації, в якій українські національні цінності претендують на роль культурної основи консолідованого вітчизняного соціуму.

Щодо типології національної політичної культури за критерієм відповідності життєвим національним потребам, то необхідно мати на увазі, що такі потреби мають об'єктивний характер, а їх осмислення є непростим завданням провідної верстви. Підтвердженням цієї тези є суперечки політичних сил вітчизняного соціуму навколо питання про вступ України в НАТО. Якщо у наших західних сусідів перемогла свідома установка на входження в євроатлантичний альянс, що сприяло їхньому вступу в Євросоюз й утвердженню демократії, то в нашій державі нині відсутнє розуміння вигоди від такого членства.

В умовах втрати національного суверенітету іноземний політичний режим нав'язує поневоленому народу чужі його інтересам цінності та ідеали і намагається сформувати культуру, яка закріпить ці інтереси в його свідомості та поведінці. Ця культура (точніше, антикультура) певний час за інерцією продовжує функціонувати і після відновлення незалежності і суверенітету держави.

Протонаціональна політична культура властива націям, які розпочали суверенний розвиток, але ще не сформували повноцінну національну політичну культуру. Серед причин такого стану, крім чинника часу, на її становлення суттєво впливає недостатнє усвідомлення власних національних потреб та інтересів. У такій ситуації спостерігаються тривалі дебати не лише щодо доцільної форми державного правління, державного устрою тощо, а й щодо змісту ідеї нації та національної ідеї.

Квазінаціональна політична культура властива політичним силам, які реалізують цінності та установки, що не відповідають національним прагненням, традиціям, мріям та ідеалам. Основними причинами такого явища є інерційне функціонування цінностей панівних іноземних режимів та брак досвіду врядування в умовах суверенного буття.

Політична культура зрілої, усталеної і суверенної нації відрізняється від культури нації, що відроджується, і тим більше від політико-культурної системи поневоленого народу. Маються на увазі не лише відмінності в змісті ідеї нації, національної ідеї та інших культурних форм, а й рівень політико-культурної суб'єктності національної еліти та основних політичних сил, сформованість і ефективність інфраструктури політичної культури, дієвих інститутів, які мають протидіяти ворожій пропаганді тощо.

Окремим типом є політична культура нації, що модернізується. У ній поєднуються традиційні, значною мірою архаїчні цінності та вартості модерної доби. Її характерними ознаками є також прояви амбівалентності – одночасне сповідування протилежних за змістом і спрямуванням, орієнтацій та моделей поведінки. Успішному формуванню модерної політичної культури перешкоджають некритично запозичені культурні зразки зарубіжного досвіду та непродумані, поспішні рішення владної еліти щодо засад функціонування національної політичної системи.

Оскільки у функціонуванні національного організму певним чином поєднуються індивідуальні, групові та загальнонаціональні ціннісні та ціннісні орієнтації, то домінування однієї з них обумовлює его-, групо- чи націєцентричний характер національної політичної культури. Групоцентрична національна політична культура має фрагментарний і поляризований характер, а націєцентрична – гомогенний та інтегрований.

Національна політична культура значною мірою залежить також від домінуючого типу національної ідеології та її поєднання з іншими політичними доктринами – лібералізмом, консерватизмом, комунізмом, соціалізмом тощо.

Оскільки крайніми полюсами національної ідеології є національна демократія та інтегральний націоналізм, то варто виокремити відповідні типи національних культур. До інших ідеологічних типів національної політичної культури потрібно зарахувати націонал-комуністичний, націонал-соціалістичний та ліберал-космополітичний різновиди.

Ще одним критерієм типології національних політичних культур є тип держави, яка вирізняється структурою ареалів корінних етнічних територій, а також кількісним співвідношенням представників етнічних спільнот. Грунтуючись на дослідженні з етнополітичної географії М. Дністрянського [120, с. 59–60], можна висловити думку, що окремими типами національних політичних культур є культури таких держав: моноетнічних (Норвегія, Португалія, Угорщина та ін.); переважно моноетнічних (Білорусь, Румунія, Україна та ін.); із наявністю двох домінуючих етнічних ареалів (Бельгія, Кіпр та ін.); поліетнічних держав з наявністю трьох і більше ареалів корінних етносів при кількісному переважанні одного з них (Великобританія, Іспанія, Росія та ін.); поліетнічних держав з наявністю трьох і більше ареалів корінних етносів за відсутності домінуючого народу (Індія, Пакистан, Нігерія та ін.); поліетнічних держав переселенського типу з расово-змішаним населенням і порівняно великою часткою аборигенів (Болівія, Мексика, Перу та ін.); поліетнічних держав переселенського типу з расово-змішаним населенням і відносно невеликою часткою аборигенів (Австралія, Канада, США та ін.). Корінні народи, які населяють державу, та етнічні групи, що проживають на її території, мають специфічні політичні субкультури, які входять до складу загальної політичної культури нації і впливають на неї.

Розмаїття етнополітичних відносин зумовлює різні види етнополітичної культури, яка суттєво впливає на загальну політичну культуру народу. Своєрідною є політична культура нації, якій властиві рівноправні й толерантні міжетнічні відносини. Конфліктний характер етнополітичних відносин також відобразиться на змісті й характері національної політичної культури. В

поліетнічних країнах з панівною етнічною групою (нацією) формується політична культура етнополітичного домінування (імперська, шовіністична тощо).

Враховуючи той факт, що кожна політична культура включає ідеальну та реальну моделі, містить або може мати ряд політичних субкультур і контркультур, сконструюємо загальну модель структури національної політичної культури. Ця модель охоплює чотири концентрично розташовані політико-культурні ціннісні поля (рис. 4.2).

Перше ціннісне коло представляє офіційно задекларовані цінності, тобто ті, що зафіксовані в конституції та інших загальнонаціональних документах (актах, деклараціях, угодах тощо). Ця складова національної політичної культури функціонує як її ідеальна модель чи своєрідний орієнтир для політичних акторів. Друге коло в моделі є ціннісним полем реальної політичної культури. Ця культура є домінуючою на всіх рівнях політичної влади, а її зміст і характер визначається, перш за все, ідеологемами та програмними орієнтирами правлячої політичної партії чи блоку політичних сил.

У третьому ціннісному полі функціонують політичні субкультури. Вони значною мірою накладаються на простір ідеальної (задекларованої) політичної культури держави та політичної культури правлячого режиму, хоча певна частина їхніх культурних форм має відмінний від домінуючої культури зміст. Він відображає специфічні потреби та інтереси окремої суспільної групи, її статус серед суб'єктів політичного процесу.

У четвертому ціннісному полі національного соціуму перебувають цінності контркультур. Останні не мають нічого спільного з іншими політико-культурними полями та зорієнтовані на конфронтацію з ними. Політичні сили, які є носіями політичних контркультур не лише ведуть боротьбу за владу, а й мають намір перебудувати суспільство, його політичну систему на принципово інших засадах. Задля своєї легітимізації носії певної політичної контркультури можуть декларувати свою лояльність до діючої політичної системи. Коли така

політична сила пройшла легітимацію, вона розпочинає дії проти наявного режиму, руйнуючи його засади.

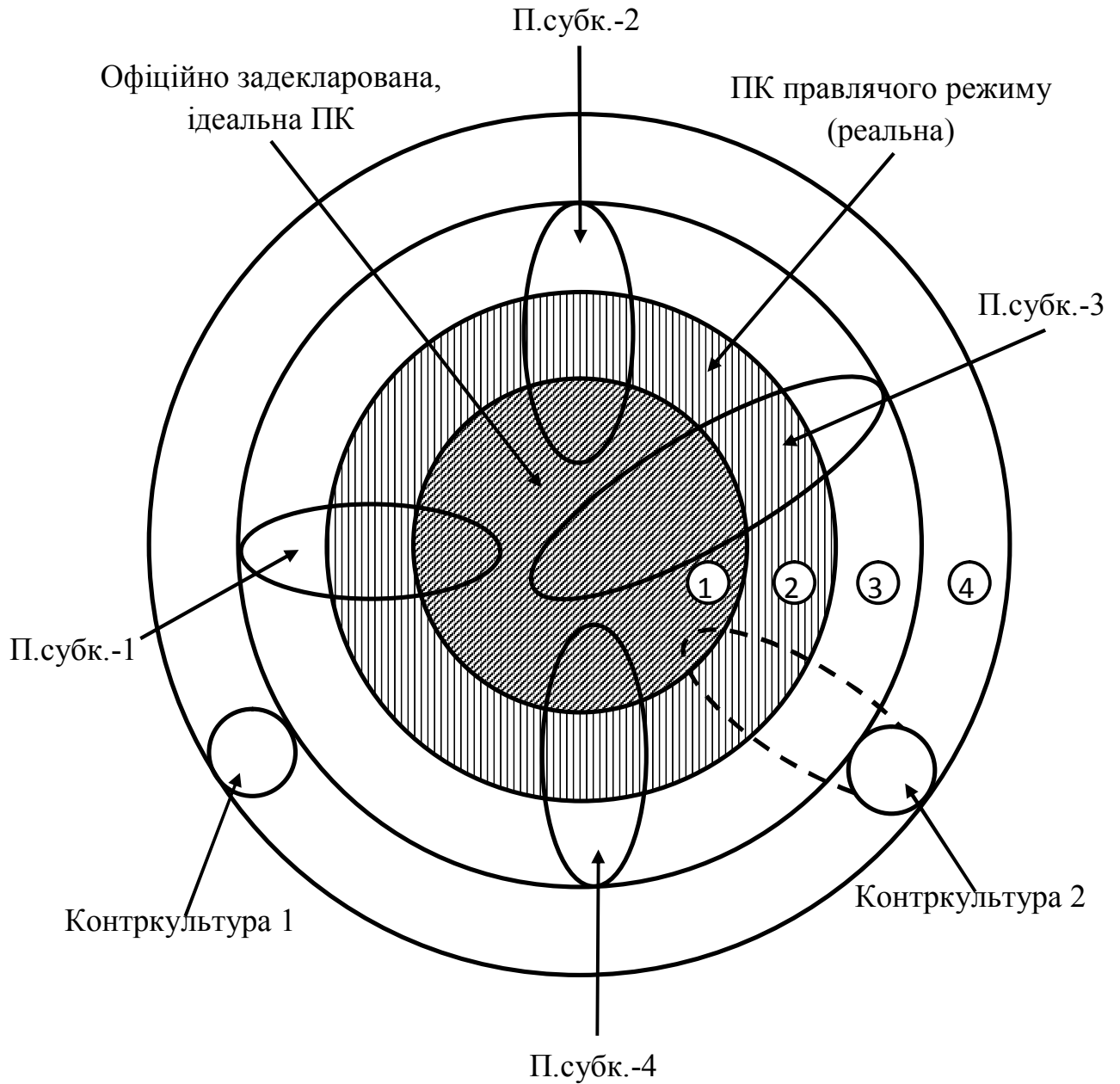

Рис. 4.2 Модель структури національної політичної культури

Враховуючи загальні (універсальні) та національно-специфічні критерії типології політичної культури, визначимо характерні ознаки вітчизняної політичної культури.

За характером політичного режиму, який панував в Україні впродовж 20–80-х рр. ХХ ст. і який сформував певні політичні якості окремих осіб, регіонів та народу загалом, сучасна політична культура має посткомуністичний, пострадянський і посттоталітарний характер. У ній все ще значну питому вагу мають елементи комуністичної ідеології, радянсько-більшовицькі стереотипи, сформовані в минулому політичні переконання і настрої. Однак ця політична культура вже не є ні офіційною, ні монопольною. Розкриття злочинів комуністичного тоталітаризму скомпрометувало її і зробило одіозною. Політичні орієнтації, властиві цій культурі, переважно функціонують за інерцією, підсвідомо, часто приховуються її активними носіями та прихильниками.

Зважаючи на політично залежний стан УРСР та української нації від центральної влади в СРСР та політику, яку проводив панівний режим щодо України, нинішня політична культура українського народу є постколоніальною. Їй значною мірою властиві комплекси національної меншовартості й кривди, зросійщення, атрофована здатність до адекватної оцінки власних національних інтересів і цілей, відсутність навичок суверенного мислення та поведінки, схильність більше розраховувати на зовнішню допомогу, ніж на власні сили, готовність прислужувати, а не самоврядувати на своїй землі, реалізуючи інтереси власного народу.

За характером соціально-політичних процесів, що розгортаються в Україні як суверенній державі, політична культура сучасного українського суспільства стає національною і незалежницькою. Її підґрунтям є реабілітовані й легалізовані цінності суверенних епох української історії, ідеали національно-визвольної боротьби, загальнолюдські цінності та актуальні потреби українського народу. Національні цінності дедалі більше підтримує населення всіх регіонів країни, вони активно поширюються в національній свідомості та діяльності політичних сил.

За ставленням до демократії і держави політична культура сучасних українців залишається авторитарною, етатистською та патерналістською. Проте

за умов суверенності відроджуються традиційні риси української культури – народоправство, толерантність, ліберальне ставлення до держави (держава для людини й нації, а не людина й нація для держави). Одночасно спостерігаються прояви еґо- і громадоцентризму, які притаманні українській ментальності.

За характером міжетнічних відносин українська політична культура є демократичною та толерантною. Український етнос, який становить 78% населення держави, виявляє повагу та сприяння національним меншинам, дедалі більше набуває політичного авторитету та статусу провідної сили націєтворчого процесу. Українська мова та культура все більше утверджуються як духовна основа модерної української наці, яка об'єднує усі етноси та етнічні групи держави, зберігаючи та розвиваючи культурні традиції національних меншин.

За ідеологічною спрямованістю політичній культурі нашої держави властиве розмежування на прихильників національно-демократичних, ліберальних (в т. ч. ліберально-космополітичних), націоналістичних та комуністичних (соціалістичних) цінностей. На Сході й Півдні України домінують друга і четверта ідеології, а в Центрі та на Заході країни – перша і друга групи цінностей. Проте загальна тенденція розвитку політичної культури характеризується лібералізацією суспільних відносин та утвердженням конституційних цінностей української держави.

За цивілізаційно-культурними ознаками сучасній Україні загалом притаманна прихильність до західноєвропейських політичних цінностей, хоч помітну роль у політичному житті народу відіграють риси ментальності та культури, властиві Східній цивілізації. У російсько-самодержавний та радянський періоди історії України посилювалося відповідне ставлення до держави (етатизм та патерналізм), її глави (установка на харизматичного лідера), політичних прав і свобод особистості (підданство, общинність), системи влади (авторитаризм), ролі церкви в політичному житті суспільства (підпорядкованість церкви державі). Культурно-цивілізаційний чинник яскраво

проявляється в різних зовнішньополітичних орієнтаціях населення України: Схід і Південь держави підтримують переважно стратегічний союз із Росією, а Центр і Захід – якнайшвидше входження в Європейський Союз.

За системними якостями й зрілістю політичній культурі українського народу властиві фрагментарність та амбівалентність (поєднання протилежних за змістом і спрямованістю елементів), нецілісність (відсутні окремі компоненти культури, а ті, що є, мають нестійкий характер), неорганічність (багато політико-культурних елементів не відповідають ментальності, національному характеру, традиціям, усій системі культури української нації). Відсутність досвіду самостійного політичного життя, незрілість національної свідомості нерідко зумовлюють дополітичні (потестарні) погляди та поведінку як частини населення країни, так і елітних груп.

Процес формування національної політичної культури в Україні, його специфіка полягає в тому, що одночасно відбувається відродження та динамічний розвиток політичної культури української етнічної нації та національних меншин, їхнє зближення на засадах конституційних цінностей, основними серед яких є людина, її здоров'я, честь і гідність як найвища цінність держави, державний суверенітет і незалежність України, народ як джерело влади, українська мова і національні символи як державні, повага до прав національних меншин тощо. Процес політико-культурної консолідації в нашій державі гальмується невизначеністю моделі модерної української нації (буде це політична нація чи нація етнокультурна, яка розбудовується на мовно-культурній основі української етнічної нації), несформованістю національної самосвідомості та національної ідентичності, відсутністю традицій міжкультурного діалогу в умовах демократії та спільної для всіх регіонів та етнічних груп національної ідеї.

Важливими умовами формування модерної української політичної культури є свідоме впровадження в політичне життя імперативів національної політичної культури, цілеспрямована трансляція в політичний простір

національних культурних цінностей та ідеалів, належна розбудова інфраструктури української національної політичної культури.

Висновки до розділу 4

Національна політична культура охоплює соціетальні елементи світоглядного, поведінкового та інституційного характеру. У дослідженні першої групи культурних форм важливе значення має аналіз ментальності народу, яка не лише впливає на формування та функціонування культури на підсвідомому рівні, а й частково входить до її структури у формі політичної ментальності. Відповідне поняття характеризує вплив національної ментальності як цілісної системи та її окремих складових на політичні процеси, а також зворотню дію політичної сфери на ментальні риси народу. Політична ментальність як найбільш динамічна складова національної ментальності трансформується під впливом нових обставин суспільного життя. На її зміст суттєво впливає зміна політичного статусу народу, особливо втрата ним суверенітету. Хоч набуті ментальні риси були способом виживання спільноти в умовах неволі та сьогодні вони все-таки негативно впливають на політичну суб'єктність нації (прояви конформізму, комплекси меншовартості та кривди, формальне сприйняття суспільних ідеалів і норм тощо). У незалежній державі відбувається очищення ментальності народу від наносних елементів та активне формування її політичної складової суверенницького типу. Важливою соціетальною формою національної політичної культури є соціально-політична онтологія – система категорій і понять, що відображають сутність, структуру та властивості соціально-політичної реальності. Вона розкриває властиве народу розуміння таких феноменів як політика, держава, нація, її суверенітет тощо.

Основний зміст національної політичної культури визначають цінності та ціннісні орієнтації. Їхній набір та ієрархія характеризують специфіку нації як суб'єкта політики, її політичну культуру. Національна політична культура охоплює базові, похідні та політизовані цінності. З точки зору діяльнісного та функціонального підходів засадничі цінності поділяються на цінності-об'єкти

(цінності-цілі), цінності-засоби та цінності-умови. Основними серед них є особа як член нації та громадянин національної держави, її свобода, добробут та безпека, сама нація, її суверенітет і незалежність, національна держава та політична система загалом, національна злагода, соборність країни тощо. Ідею поєднання в життєдіяльності нації загальнонаціональних, групових та особистісних цінностей виражає поняття «ціннісний трикутник національної політичної культури». Реальне співвідношення, способи поєднання і реалізації цих цінностей є різними у різних народів. Із політичними цінностями тісно пов'язані політичні ідеали, які визначають модель бажаного суспільного ладу.

Важлива роль у системі національної політичної культури належить міфам і стереотипам. Політичні міфи, які здебільшого є неправдивими або спотвореними образами дійсності, ілюзіями та утопією, формують віртуальну реальність, яка здатна впливати на зміст і стан національної самосвідомості. Водночас, міфи мають значний пізнавальний потенціал, формуючи знання, які не можуть бути осягнені раціонально. Різновидами національних політичних міфів є міфи про владу, її національний характер і стан; про ідеальну державу; особливості нації, її регіонів; про характер соціально-класових, міжетнічних і міждержавних відносин; про історичне призначення, місію народів тощо. Серйозним викликом для національної міфології є процес глобалізації та породжені ним міфи про перевагу наднаціональних цінностей, світ без кордонів, світове громадянство тощо.

Основою формування політичних та інших стереотипів є процес категоризації дійсності. В стереотипах представлені спрощені, стандартизовані, емоційно забарвлені стійкі образи суспільно-політичних явищ та процесів. Для ідентифікації національних політичних стереотипів необхідно з'ясувати їхню відповідність національним інтересам. За цим критерієм стереотипи поділяються на власне національні, антинаціональні (імперські, колоніальні) та наднаціональні – інтернаціональні та космополітичні. Національні стереотипи глибші за змістом і більш стійкі, ніж групові та регіональні, що є важливим чинником соборності нації. Національні стереотипи, особливо політичні, суттєво різняться за змістом в

ієрархізованих і рівноправних суспільствах. Супроводжуючи національно-демократичний транзит, нові політичні стереотипи виконують функцію очищення національного політичного простору від старих шаблонів мислення та адаптації народу до нових умов життєдіяльності.

Політичні принципи і норми як правила поведінки та взаємовідносин політичних суб'єктів формуються на основі національних цінностей та ідеалів. Забезпечення адекватного співвідношення між політичними нормами та цінностями є актуальною проблемою становлення культурного простору молодих націй та держав. Система норм, що регулюють політичне життя нації, охоплює власне політичні норми, норми права й моральні норми; норми-звичаї та корпоративні регулятори. До складу національної політичної культури входять лише ті норми, що пройшли випробування часом, добровільно й свідомо використовуються, забезпечуючи стабільне функціонування і розвиток національної держави. Зміцнення нормативної підсистеми політичної культури вимагає правового закріплення (перш за все, в Основному законі країни) та органічного поєднання з моральними нормами людської цивілізації. Моральні норми мають домінувати над політичними, наскільки це не суперечить сутності й соціальному призначенню політики. Насамперед це стосується повсюдної реалізації категоричного імперативу І. Канта, згідно з яким суспільні норми, в т. ч. політичні, мають бути однаково справедливим для всіх членів спільноти, а нація не може бути засобом досягнення егоїстичних інтересів окремих осіб чи груп. Стабільна нормативно-правова система («гра за правилами, а не гра правилами») створює необхідні умови для культуротворчої діяльності політичних сил на основі їхньої творчої ініціативи та природного відбору кращих зразків національної самоорганізації.

Культура політичної поведінки – це найбільш стійкі й типові моделі взаємодії членів нації, суспільних груп, нації загалом з політичною системою, іншими націями та міжнародними структурами. У певні періоди націям властиве політичне відчуження («дрімотний стан»), але здебільшого вони проявляють різні

типи політичної поведінки: конформістський чи нонконформістський, колаборативний, революційно-творчий чи агресивно-руйнівний. Ці та інші типи поведінки закріплюються в політичних традиціях і моделях поведінки.

До важливих засобів саморегулювання суспільних відносин належать національні традиції, звичаї, обряди, ритуали й інші механізми відтворення історичного досвіду. Національні політичні традиції ґрунтуються на важливих, знакових історичних подіях, що суттєво вплинули на подальший розвиток народу, його долю. Ці події та відповідні політичні традиції відображають співвідношення соціальних і політичних сил в країні; вони базуються на потребах та інтересах основного суб'єкта історичної творчості і його соціальних спадкоємців. Головне місце в політичних традиціях нації займають ті, що стосуються державотворення, консолідації нації, її суверенізації, розширення прав і свобод широкого народного загалу, реалізації ідеалів і цілей спільноти. Традиції не спрацьовують автоматично; до них звертаються політичні актори в умовах суспільних трансформацій. Кожній нації доводиться не лише підтримувати набуті традиції й осучаснювати їх, а й свідомо відмовлятися від тих, що втратили актуальність. Для нації важливо мати виважену ідеологію та політику традиціоналізму.

Усталені політичні інститути потрібно розглядати не лише як соціетальні форми національної політичної культури, а й як її вищий структурно-функціональний рівень. Незважаючи на те, що поняття «політичний інститут» та «політична культура» мають власний зміст і статус у системі політологічних категорій, вони мають низку спільних елементів та ознак (є результатом кристалізації політичного досвіду; мають спільні базові елементи – політичні ідеї, міфи, стереотипи, звичаї, традиції, норми, принципи, моделі поведінки тощо; детермінують та впорядковують політичні явища та процеси; спрацьовують спонтанно, підсвідомо, компенсуючи неспроможність людських спільнот всебічно раціоналізувати свою життєдіяльність).

Сказане дає підстави використовувати для дослідження національної політичної культури інституційний та неінституційний підходи: обстеження політичної сфери нації на предмет наявності в ній формальних та неформальних інститутів; осмислення цінностей, стереотипів, моделей поведінки тощо, що є в їхній основі; з'ясування механізмів та умов ефективного функціонування політичних інститутів, виконання ними культурних функцій; формування інституційних матриць. Важливо, щоби політичні інститути-норми та інститути-організації (інституції) мали відповідний етнонаціональний характер і зміст. Це вимагає органічного поєднання власне політичних інститутів та інститутів етнічності: національні символи, традиції тощо.

Особливу роль у системі національної політичної культури відіграє національна ідентичність, національні символи, а також національна ідея. Головною умовою віднесення політичної культури до національного типу є самоідентифікація її творців і носіїв з певною нацією. Для формування національної ідентичності важливим є становлення основних атрибутів нації – національної культури, національної держави, її мови, політичної системи загалом, національного ринку тощо, або ж має сформуватися їхній ідеальний образ на основі осмислення досвіду інших народів. З іншого боку, щоб здійснити критичну рефлексію національного буття, народ повинен мати належний рівень загальної та політичної культури, життєвий досвід.

Взаємозв'язок національної ідентичності та культури проявляється в тому, що: 1) національна культура, особливо її політична складова, є основою формування та функціонування національної ідентичності; 2) з іншого боку, національна ідентичність є важливим компонентом національної політичної культури, оскільки орієнтації на націю та її атрибути – важливі складові політичної культури; 3) національна ідентичність поєднує етнічну й громадянську ідентичності.

В сукупності соціетальних форм національної політичної культури важливу роль виконує національна символіка, яка відображає складні комплекси

політичних ідей та емоцій, що доступні широкому народному загалу. Процес символізації – важлива складова націєгенези та державотворення. Національні символи, що формуються, мають відповідати ментальності та національному характеру народу й органічно вписуватися в систему його культури. Серед національних символів політичного характеру основними є ті, що репрезентують націю і національну державу, засвідчують її суверенний/не суверенний статус, символізують творців нації, національних героїв, історичні події, національно-визвольну боротьбу, цінності нації, національну мрію та національну ідею. Широке трактування політичних символів охоплює практично всі прояви культури, які можуть розглядатися як знаки, що акумулюють важливу інформацію про політичний досвід народу.

Особливе місце і роль у національній політичній культурі належить національній ідеї. Цю доволі широку за змістом політологічну категорію з теоретико-методологічної та політико-практичної точок зору доцільно диференціювати на поняття «ідея нації», «ідея національної держави» та «національна ідея». «Ідея нації» виражає думку про необхідність набуття народом статусу нації та орієнтацію на реалізацію її певної моделі – етнічної, політичної чи етнополітичної. «Ідея національної держави» – це намір нації або спільноти, яка прагне стати нею, збудувати власну державу, яка забезпечить суверенне існування народу. «Національна ідея» виражає життєво важливу мету розвитку нації, набуття нею стану, який забезпечить щасливе життя її членам та виконання історичної місії.

Ідея нації та національна ідея в їхній органічній єдності є концептуалізуючим ядром національної культури. Їхнє формування та реалізація, з одного боку, зумовлюють трансформацію змісту всіх культурних форм нації. З іншого, – ідея нації та національна ідея відображаються в соціально-політичній онтології, системі національних цінностей та ідеалів, принципах і формах політичного життя, традиціях, міфах, стереотипах мислення і поведінки, символах, національній свідомості та ідеології, чинниках

національної ідентичності тощо та матеріалізуються в національних політичних інститутах і програмах їхньої діяльності. З'ясування впливу національної ідеї на зміст і функціонування соціетальних форм національної політичної культури є важливим завданням і способом дослідження політико-культурної сфери нації.

Ефективним способом проникнення в сутність політичної культури є її типологічна ідентифікація. Можливі два підходи до типологізації національної політичної культури. Перший підхід полягає у використанні універсальних засад класифікації політичної культури. Її основними критеріями є характер політичного режиму, ідеологічна основа політичної культури, ступінь її гомогенності, етап цивілізаційного розвитку народу тощо.

Другий підхід акцентує увагу на специфіці нації як суб'єкта, носія та користувача політичної культури. Для обґрунтування специфічних критеріїв типології національних політичних культур необхідно з'ясувати сутність і природу національного феномена та національної політичної культури і розробити базову модель такого типу культурних систем. Вона (модель) охоплюватиме політико-культурні елементи, яким властива універсальність, тобто які притаманні кожній зрілій національній спільноті. Водночас, універсалії національної політичної культури в кожній спільноті проявлятимуться своєрідно – в національній формі.

З точки зору специфіки нації як етнополітичної спільноти та суб'єкта політики, особливостей структури та функціонування її політичної культури визначено такі критерії типології національної політичної культури: тип національної спільноти (політична культура етнічної, політичної чи змішаної (етнополітичної) нації); відповідність національним потребам та інтересам (адекватна національним потребам, протонаціональна, квазінаціональна, антинаціональна (ворожа) політична культура); стан і політичний статус нації (політична культура суверенної, усталеної нації; поневоленої нації; нації, що відроджується або трансформується; культура національно-визвольної

боротьби тощо); співвідношення загальнонаціональних, групових і особистісних цінностей (індивідуалістична, групоцентрична, націєцентрична політична культура); тип національної самосвідомості та національної ідентичності (національна політична культура з нігілістичною, адекватною (нормальною), гіпернаціональною ідентичністю); різновид ідеології, яка домінує в суспільстві та її поєднання з національною свідомістю (національно-демократична, національно-радикальна (націоналістична), націонал-комуністична тощо); відповідність етнічній структурі нації (політична культура моноетнічної нації, переважно моноетнічної нації, нації з двома домінуючими етносами тощо); тип етнополітичних відносин, що домінують у національному організмі (культура національного домінування (шовіністична, імперська), культура етнотолерантного чи етноконфліктного характеру); за цивілізаційною належністю нації.

Модель структури національної політичної культури охоплює офіційно задекларовану (ідеальну) політичну культуру, реально діючу культуру правлячого режиму, субкультури та контркультури, цінності та інші елементи яких, розташовані концентрично на чотирьох ціннісних полях.

Сучасна українська політична культура має посткомуністичний, посттоталітарний та постколоніальний характер, однак дедалі більше набуває якостей національного характеру. Проте вона залишається авторитарною, етатиською, фрагментарною і нецілісною. Хоч загалом їй властива прихильність до західноєвропейських політичних цінностей, помітну роль у її змісті відіграють також риси ментальності і культури, які властиві східним народам – установка на харизматичного лідера, підданство, авторитаризм, патерналізм, правовий нігілізм тощо.

ВИСНОВКИ

У дисертації вирішено актуальну наукову проблему, що полягає в концептуалізації теоретико-методологічних засад дослідження національної політичної культури. Результати проведеного дослідження дали змогу сформулювати такі висновки концептуального, методологічного та науково-практичного спрямування:

1. Культура в її різноманітних сенсах та проявах, починаючи з античних часів, розглядалася у світовій політичній думці як важливий детермінуючий чинник змісту та спрямування політичного життя народів і держав. У добу Нового часу до осмислення чинників політичного життя активно долучається ідея нації та національні цінності, тому на рубежі XVIII–XIX ст. культурна детермінація політичного життя набула націєцентричного характеру й змісту, який проявляється і на сучасному етапі розвитку людства. Потреба в з'ясуванні особливостей політичного життя націй післявоєнної Європи та світу спонукали до використання і осмислення не лише поняття «політична культура», а й «політична культура нації» («political culture of a nation»). Однак домінування в США та Західній Європі політичної теорії нації та зосередження уваги на дослідженні культурних основ політичних режимів з опорою на біхевіористський метод не сприяли з'ясуванню сутнісних рис національної політичної культури, суб'єктом і носієм якої є національний організм як цілісна органічна система.

2. Зважаючи на обмежений евристичний потенціал індивідуалістичного підходу, засадничим методологічним принципом дослідження національної політичної культури обґрунтовано соціетальну методологію, яка дає можливість осмислити культуру на системно-цілісному рівні національного буття. Реалізація соціетальної парадигми передбачає використання соціокультурного, холістичного, системного, структурно-функціонального та синергетичного підходів. Соціетальна методологія набуває ефективності в поєднанні з міждисциплінарним підходом, зокрема при використанні дослідницького інструментарію культурології, політології та етнополітології

(націології), що дає змогу максимально врахувати особливості національної політичної культури як об'єкта дослідження. В політико-культурних дослідженнях соціетальний підхід має поєднуватися з індивідуалістичним, який дозволяє осмислити процес формування та функціонування соціетальних культурних форм на особистісному рівні.

3. Розроблено концептуальні основи національної політичної культури та з'ясовано їхній евристичний потенціал. Національну політичну культуру визначено як сукупність історично сформованих на основі національної ментальності, національної ідентичності та національних потреб культурних форм соціетального характеру – архетипів політичної ментальності, політичних знань і уявлень, національних цінностей та ідеалів, національних міфів, символів, стереотипів мислення і поведінки, норм і принципів політичної діяльності, моделей поведінки, традиційних політичних інститутів та національної ідеї, в яких зосереджена життєво важлива інформація про політичний досвід народу. Вони детермінують спосіб політичного мислення та поведінки окремих членів нації та всієї спільноти, забезпечують ефективне функціонування політичної системи, її відтворення на засадах наступності, спрямовують націю на реалізацію життєво важливих цілей, ідеалів та національної ідеї. Основні змістові елементи категорії «національна політична культура» мають значний евристичний потенціал. Поняття «національна політична культура» вужче за змістом, ніж «політична культура нації», оскільки друге позначає сукупну політичну культуру всіх суспільних сил, серед яких можуть бути нелояльні до національних інтересів особи і групи. Етнополітична культура нації охоплює ідеї, установки, моделі поведінки, символи, що визначають характер і зміст етнополітичних відносин нації. Вона розглядається як важлива складова національної політичної культури.

4. Поєднуючи соціокультурний, системний, структурно-функціональний та синергетичний методи, сформовано модель національної політичної культури як цілісної системи, до якої, крім функціональних елементів культури

(традиційний погляд на політико-культурну систему), входять нація, як суб'єкт і носій політичної культури, об'єкти політико-культурної детермінації (нація, її суспільні групи, інститути, суспільно-політичні стани й процеси) та інфраструктура національної політичної культури. Таким чином, національна політична культура – це самодостатня, саморегульована відкрита неврівноважена і нелінійна соціокультурна система. Ефективним способом дослідження національної політичної культури є аналіз процесів, які відбуваються в її межах. З цією метою розроблено функціональну, орієнтаційну та комунікативну моделі національної політичної культури, а також модель її динаміки з т. з. синергетичного підходу.

5. Політико-культурна суб'єктність нації базується на політичній суб'єктності нації. Відповідне поняття характеризує спроможність нації, її еліти, широких народних мас формувати й утверджувати нові політичні цінності, переосмислювати наявні культурні форми, творчо запозичати політичний досвід інших країн. Доведено, що дослідження нації як суб'єкта політичної культури може відбуватися на основі використання холістичного та соціоструктурного підходів. Перший характеризує культуротворчість нації з точки зору її цілісності, інтегрованості. Дослідницька увага концентрується на вияві та аналізі колективних, соціетальних форм культури, їхній ролі в забезпеченні соборності нації. Основою колективної свідомості та поведінки нації є спільність інтересів її членів, суверенність народу та спільна мета. Соціоструктурний підхід полягає в дослідженні культуротворчої ролі внутрішньонаціональних політичних акторів: еліти, інших суспільних груп, а також політичних інститутів, перш за все, національного парламенту та правлячої політичної партії. Загальнонаціональна політична культура при такому підході постає як середньостатистична характеристика політико-культурних властивостей суспільних груп або динамічна рівновага, що характеризує баланс політичних субкультур.

6. Обґрунтовано поняття «імператив (імперативи) національної політичної культури», яке акумулює вимоги сучасної цивілізації та конкретних націй до змісту, структури та функціонування політичної культури. Термін «імператив (імперативи) національної політичної культури» є важливим елементом теорії та методології національної політичної культури. На основі осмислення та реалізації імперативів політичної культури національна спільнота, її провідна верства можуть свідомо і цілеспрямовано впливати на політико-культурний процес, реалізувати стратегію оновлення та підвищення ефективності політичної культури, відповідно до цілей національного розвитку. Імперативи вимагають представлення в культурних формах життєво важливих національних потреб та інтересів, врахування в політичному житті традицій народу, настанов його ментальності; визначають зміст та ієрархію національних цінностей, орієнтують політичних акторів на утвердження в політиці моральних засад, культивування демократичних цінностей тощо.

7. Встановлено, що поняття «об'єкт політичної культури» має подвійне значення: як політична реальність, що відображається в культурних формах нації, і як соціальний об'єкт, що зазнає детермінуючого впливу функціональних елементів культури. В другому випадку потрібно розрізняти безпосередніх та опосередкованих об'єктів впливу. До категорії опосередкованих об'єктів належать неінституційні та інституційні політичні суб'єкти, які володіють елементами політичної свідомості та навичками політичної діяльності. Через вплив на безпосередні об'єкти відбувається детермінація політичних процесів. Основними об'єктами функціонального впливу національної політичної культури є політична система суспільства, національна культура, нація загалом та її члени. Основними функціями національної політичної культури щодо політичної системи нації є розроблення засад суспільного ладу країни та формування основ політичної системи нації, реалізація ідеї національної держави, визначення основних принципів внутрішньої та зовнішньої політики держави, надання політичній системі національного змісту й характеру тощо.

8. Розроблено комунікативну модель національної політичної культури, яка, розкриваючи зміст основних етапів політико-культурного процесу, має вагомий пізнавальний потенціал. На основі комунікативного підходу розкрито соціальне призначення та структуру інфраструктури національної політичної культури, яка є комплексом взаємопов'язаних обслуговуючих засобів духовно-ідеологічного, морально-правового, матеріально-технічного, соціально-організаційного (інституційного) характеру, що забезпечують формування, функціонування та розвиток політичної культури нації.

Основними складовими інфраструктури національної політичної культури визначено інфраструктуру культуротворчої діяльності, систему засобів, каналів та умов трансляції культури в політичний простір нації, інфраструктуру сприяння адекватній оцінці елементів національної політичної культури політичними акторами, забезпечення політичної соціалізації населення, засоби захисту національної політичної культури від політико-культурної експансії ворожих сил та систему менеджменту політико-культурних процесів.

9. Розкрито сутнісні риси та особливості методологічної рефлексії соціетальних елементів національної політичної культури пізнавального, поведінкового та інституційного рівнів. Вказано, що до перших належать архетипи політичної ментальності та соціально-політична онтологія, національні цінності, ідеали, ідеї, міфи та стереотипи. Основний зміст політичної культури визначають цінності та ідеали. Введено поняття «ціннісний трикутник національної політичної культури», що відображає ідею поєднання в життєдіяльності нації загальнонаціональних, групових та особистісних цінностей. Їхнє реальне співвідношення, питома вага, способи поєднання і реалізації є різними в різних народів. З політичними цінностями тісно пов'язані політичні ідеали, що визначають модель бажаного суспільного стану, мету політичної діяльності. У системі національної політичної культури суттєву роль відіграють національні міфи і стереотипи, традиції та символи. Поруч із власне політичними нормами регулювання політичних відносин важливе значення мають правові та

моральні засади національного життя, які надають політиці й політичній культурі зрілого, цивілізованого характеру. Розкрито евристичний потенціал інституціонального та неінституціонального підходів до дослідження інституційного рівня національної політичної культури.

10. Необхідною умовою віднесення політичної культури до різновиду національної є ідентифікація її носіїв з нацією. Національна ідентичність поєднує етнічну та громадянську ідентичності; їхнє співвідношення і присутність у політичній культурі залежить від типу національної спільноти, який визначає зміст та особливості національної політичної культури. Обґрунтовано теоретико-методологічну та практичну доцільність розмежування понять «ідея нації» та «національна ідея». «Ідея нації» виражає думку про необхідність набуття народом статусу нації та реалізацію її певної моделі – етнічної, політичної чи змішаної (етнополітичної). «Національна ідея» виражає мету нації, досягнення якої забезпечує щасливе життя народу та виконання ним історичної місії. Ідея нації та національна ідея в їхній органічній єдності є концептуалізуючим ядром національної культури. Їхнє формування і реалізація обумовлюють трансформацію змісту усієї сукупності культурних форм нації. З іншого боку, ідея нації та національна ідея відображаються і актуалізують інші елементи національної політичної культури.

11. Розкрито пізнавальний потенціал конструювання соціетальних матриць національної політичної культури табличного типу, в яких по вертикалі розташовані основні соціетальні форми культури, а по горизонталі – об'єкти політико-культурного впливу: нація; національна держава; члени нації, громадянське суспільство, їхня політична участь; політичний режим; етнополітичні процеси; міжнародні відносини за участю нації. Матриця національної політичної культури дає змогу проводити порівняльний аналіз політичних культур різних націй або ж історичних зрізів культури однієї нації.

12. Обґрунтовано два підходи до типології національної політичної культури. Перший підхід полягає у використанні універсальних засад типології,

які можуть застосовуватися до культури будь-якого суб'єкта політики. До них належать: зв'язок із політичною владою, характер політичного режиму, ідеологічна спрямованість, ступінь гомогенності, приналежність до певного етапу історії тощо. Другий підхід акцентує увагу на специфіці нації як суб'єкта, носія та користувача політичної культури. Критеріями типології специфікації служать: тип національної спільноти, стан і політичний статус нації, відповідність політичної культури життєвим потребам нації, співвідношення загальнонаціональних, групових та особистісних цінностей, тип національної самосвідомості та ідентичності, різновид національної ідеології, домінуючий вид етнополітичних відносин, цивілізаційна належність нації тощо.

13. Основними типами національної політичної культури є політична культура етнічної, політичної та змішаної (етнополітичної) нації. Особливістю політичної культури етнічної нації є наявність у неї глибокого історичного коріння, давніх традицій; закріплення основних політичних орієнтацій у ментальних архетипах, що обумовлює їхнє функціонування на глибинній підсвідомій основі. За таких умов політична культура характеризується високим рівнем гомогенності, стабільності й наступності. В її функціонуванні важливу роль відіграють також політизовані елементи первинної етнічності – мова, давні традиції, релігія, історична пам'ять тощо.

Політичній культурі громадянської нації властиві ознаки, значною мірою протилежні до вищеописаних. Вона характеризується вищим рівнем раціональності, є здебільшого гетерогенною, менш стійкою, адже позбавлена тривалого історичного підґрунтя. Спільне проживання етнічних груп у політичному союзі формує прошарок спільних (загальнонаціональних) цінностей та ідеалів, який, особливо у молодих націй, є відносно тонким. Більш помітну роль у політичній культурі громадянської нації відіграють етногрупові політичні культури, які конкурують між собою та із загальнонаціональними цінностями й орієнтаціями.

Етногромадянські нації поєднують у різному співвідношенні риси етнічної та громадянської націй та їхніх політичних культур.

14. Охарактеризовано формування національної політичної культури в Україні. Його специфіка полягає в тому, що одночасно відбуваються два процеси: відродження та динамічний розвиток політичної культури української етнічної нації та національних меншин, а також їхнє зближення на засадах конституційних цінностей, основними серед яких є державний суверенітет і незалежність України, народ як джерело влади, людина, її здоров'я, честь і гідність як найвища цінність держави, українська мова і національні символи як державні, повага до прав національних меншин тощо. Важливою умовою формування модерної української політичної культури є свідомо опора основних політичних суб'єктів на імперативи національної політичної культури, цілеспрямована трансляція в політичний простір національних культурних цінностей та розбудова інфраструктури української національної політичної культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аваков А. Императив культуры [Электронный ресурс] / А. Аваков. Режим доступа : [http : //www.pravda.com.ua/rus/articles/2007/10/22/44261150/](http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2007/10/22/44261150/)
2. Августин Блаженный. Исповедь/ Августин Блаженный // Філософія політики: Хрестоматія : У 4 т. Авт.-упоряд.: В. П. Андрущенко (кер.) та ін. – К. : Знання України, 2003. – Т. I. – С.116–120.
3. Аверьянов А. Н. Системное познание мира. Методологические проблемы / А. Н. Аверьянов. – М. : Политиздат, 1985. – 263 с.
4. Агарков О. А. Соціальна інфраструктура як один із напрямків реалізації соціально-державного маркетингу / О. А. Агарков // Грані [наук.-теорет. громад.-політ. альманах]. – 2010. – № 2. – С. 124–128.
5. Ажаева В. С. Политическая культура Канады / В. С. Ажаева // Политическая культура : теория и национальные модели / [К. С. Гаджиев, Д. В. Гудименко, Г. В. Каменская и др.] – М. : Интерпракс, 1994. – С. 255–262.
6. Аксенов Г. П. Времявластие. О Валериане Муравьеве и его философии / Г. П. Аксенов // Вопросы философии. – 1992. – № 1. – С. 91–95.
7. Александрова Е. Я. Апология культуры : опыт рефлексии становления научной дисциплины / Е. Я. Александрова, И. М. Быховская // Общественные науки и современность. – 1977. – № 3. – С. 133–145.
8. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд, С. Верба // Политические исследования. – 1992. – № 4. – С. 122–133.
9. Альтер П. Нація : проблема визначення // Націоналізм : антологія / П. Альтер ; [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 580–592.
10. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон / Пер. з англ. В. Морозова. Друге перероб. вид. – К. : Критика, 2001. – 271 с.
11. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні / В. Б. Антонович. – К. : Дніпро, 1991. – 238 с.

12. Антонюк О.В. Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади: мон. / О. В. Антонюк. – К. : Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 1999. – 284 с.
13. Арістотель. Політика / Арістотель / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. – К. : Основи, 2003. – 239 с.
14. Архіпов В. І. Трансформація терміна «національний характер» в поняття «політична культура» (на прикладі західних психолого-політичних течій) / В. І. Архіпов, Г. О. Мірошніченко // Уряду України, Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Політична культура і політичні партії України. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників / [кер. автор. кол. А. І. Комарова, О. М. Рудакевич]. – К., 2007. – Т. 6. – 147–149.
15. Астаф'єв А. Українська ідея: між традиціоналізмом і лібералізмом [Електронний ресурс] / А. Астаф'єв. – Режим доступу : http://www.varianty.org.ua/National_Astafiev.htm
16. Ахиезер А. С. Россия : критика исторического опыта. (Социокультурна динамика России). Т. 1. От прошлого к будущему / А. С. Ахиезер. – Новосибирск : Сибирский хронотоп, 1998. – 804 с.
17. Ахиезер А. С. Специфика российской политической культуры и предмета политологии (Историко-культурное исследование) / А. С. Ахиезер // Pro et contra. Журнал российской внутренней и внешней политики. – 2002. – Т. 2. – № 3. – С. 51–76.
18. Ачкасов В. А. «Мобилизованная этничность»: Этническое измерение политической культуры современной России / В. А. Ачкасов, С. А. Бабаев. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. филос. общества, 2000. – 144 с.
19. Баронин А. С. Этническая психология / А. С. Баронин. – К. : Тандем, 2000. – 264 с.
20. Бабкіна О. В. Політико-правова культура демократичного типу: проблеми формування / О. В. Бабкіна // // Політичні науки та методика

викладання соціально-політичних дисциплін : Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – 2010. – № 5. – С. 5–10.

21. Баталов Э. Политическая культура России сквозь призму civic culture / Э. Баталов // Pro et contra. Журнал российской внутренней и внешней политики. – 2002. – Т. 2. – № 3. – С. 7–22.

22. Баталов Э. Советская политическая культура (к исследованию распадающейся парадигмы) / Э. Баталов // Общественные науки и современность. – 1994. – № 6. – С. 32–41 ; 1995. – № 3. – С. 60–70.

23. Баталов Э. Я. Политическая культура современного американского общества / Э. Я. Баталов ; [отв. ред. Ю. А. Замошкин]. – М. : Наука, 1990. – 256 с.

24. Бауэр О. Национальный вопрос и социал-демократия / О. Бауэр // Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. ; пер. с англ. и нем. Л. Е. Переяславецковой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского. – М. : Праксис, 2002. – С. 52–120.

25. Бебик В. М. Політична культура сучасної молоді / В. М. Бебик, М. Ф. Головатий, В. А. Ребкало. – К. : Вид-во «А. Л. Д.», 1996. – 112 с.

26. Бебик В. Політична культура українського етносу / В. Бебик // Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / Відп. ред. Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. – С. 264–266.

27. Бевз Т. Політична і етнополітична культура як об'єкт досліджень / Т. Бевз // Наукові записки / Курасівські читання-2005. – К. : ІІІЕПД, 2006. – Вип. 30. – Кн. 1. – С. 77–87.

28. Бевзенко Л. Духовний вимір у процесах соціальної самоорганізації / Л. Бевзенко // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 7–8. – С. 91–106.

29. Безнісько В. С. Феномен політичного міфу в соціальному просторі сучасності : автореф. дис. на здобуття навч. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. С. Безнісько. – Одеса, 2006. – 18 с.

30. Белецкий М. И. Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины / М. И. Белецкий, А. К. Толпыго // Политические исследования. – 1998. – № 4. – С. 74–89;
31. Белобородов Д. В. Ситуация раскола культурного пространства России в современных социально-исторических условиях [Электронный ресурс] / Д. В. Белобородов. – Режим доступа : http://www.nasledie.ru/kultura/4_4_4/article/php?art=15
32. Белов Г. А. Развитие политических отношений в условиях перестройки / Г. А. Белов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1989. – 160 с.
33. Бжезинський З. «Україна має показати своєму молодшому братові – Росії – приклад політичної культури» [Електронний ресурс] / З. Бжезинський. – Режим доступу : // <http://www.pravda.com.ua/news/2007/11/14/66832.htm>
34. Бирюков Н. И. Российская политическая культура: когнитивный поход / Н. И. Бирюков // Политическая наука. Исследования политической культуры: Современное состояние : сб. науч. тр. – М. : ИНИОН РАН, 2006. – № 3. – С. 47–74.
35. Бирюков С. И. Демократия и соборность: Представительная власть в традиционной российской и советской политической культуре / С. И. Бирюков, В. М. Сергеев // Общественные науки и современность. – 1995. – № 6. – С. 53–68.
36. Бирюков С. И. Между деализмом и соборностью. (Проблемы и механизмы социальной интеграции в современном обществе) / С. И. Бирюков, В. М. Сергеев // Общественные науки и современность. – 1998. – № 4. – С. 61–74.
37. Бойко О. Д. Політичне маніпулювання : навч. посіб. / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2010. – 432 с.
38. Бойко С. М. Дослідження української національної самосвідомості: аксіологічний підхід [Електронний ресурс] / С. М. Бойко. – Режим доступу : http://www.filisof.com.ua/Jornel/M_46/Boyko.htm

39. Болсуновський К. Родовий знак Рюриковичів, великих князів Київських. Геральдичне дослідження, призначене для прочитання на XIV археологічному з'їзді в м. Чернігові (1904 р.) / К. Болсуновський ; [підг. до друку О. Кучерука] // Бібліотека журналу «Пам'ятки України». Кн. 1. Національна символіка ; 2-е вид. – К., 1991. – С. 27–31.

40. Бондаренко О. В. Українська економічна ментальність : соціально-філософський аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». – К., 2007. – 32 с.

41. Борисова О. В. Политическая социализация этнических групп в постколониальном пространстве / О. В. Борисова // Общественные науки и современность. – 1998. – № 1. – С. 70–80.

42. Братасюк М. Г. Культура і національне відчуження / М. Г. Братасюк. – Київ–Тернопіль, 1994. – 124 с.

43. Братко О. Тридент, його зміст та іпостасі / О. Братко // Бібліотека журналу «Пам'ятки України». Кн. 1. Національна символіка ; [2-е вид.]. – К., 1991. – С. 37–43.

44. Брехаря С. Сучасні теоретичні підходи до вивчення політичної ментальності / С. Брехаря // Політичний менеджмент. – 2006. – № 1. – С. 109–117.

45. Бурдяк В. І. Політична культура країн Європи в контексті інтегративних процесів : монографія / В. І. Бурдяк, Н. Ю. Ротар. – Чернівці : Рута, 2004. – 328 с.

46. Бурдые П. Социальное пространство и генезис классов [Електронний ресурс] / П. Бурдые. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/aver/02.php

47. Варзар І. М. Політична етнологія: пропедевт. курс: авт. підруч. / І. М. Варзар. – 2-е вид., переробл. та допов. – К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. – 357 с.

48. Варзар І. М. Політична етнологія як наука : моногр. / І. М. Варзар. – К. : Школяр, 1994. – 224 с.
49. Варзар І. М. Тріадний принцип структуризації та функціональної ієрархізації соціальної та політичної систем транзитного суспільства / І. М. Варзар // Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі За ред. В. П. Беха. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2006. – С. 16–21.
50. Варзар І. Співвідношення толеранції та віоленції у координатах методу тріадної кореляції цінностей та орієнтацій соціально-політичного розвитку / І. Варзар // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності : Зб. наук. праць (Матеріали III Міжнародної науково-теоретичної конференції від 19–20 травня 2011 р.). – Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2011. – С. 29–41.
51. Василевська Т. Е. Особистісні виміри етики державного службовця : моногр. / Т. Е. Василевська. – К. : НАДУ, 2008. – 271с.
52. Вебер М. Основные социологические понятия [Електронний ресурс] / М. Вебер. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sjciolog/Weber/osn_soc.php
53. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер / Пер с немец. Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
54. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен ; [пер. с англ. и вступ. ст. С. Г. Сорокиной]. – М. : Прогресс, 1984. – 371 с.
55. Вернадский В. И. Проблема времени в современной науке / И. В. Вернадский // Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера ; [предисл. Р. К. Баландина]. – М. : Айрис-пресс, 2004. – 576 с.
56. Вико Д. Основания Новой науки об общей природе наций / Д. Вико. – М.-К. : Refl-book-Иса, 1994. – 656 с.
57. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Е. Вільсон ; [пер. з англ. Г. Гончаренко та О. Грицяка]. – К. : Вид-во «К. І. С.», 2004. – 552 с.
58. Вітман К. М. Етнонаціональна політика постсоціалістичних країн: моделі, особливості, проблеми : моногр. / К. М. Вітман. – К. : Логос, 2007. – 336 с.

59. Видрін Д. Україна на порозі ХХІ століття: політичний аспект / Д. Видрін, Д. Табачник. – К. : Либідь, 1995. – 296 с. (Укр. та англ. мовами).
60. Вилков В. Ю. Западная нациология XX столетия: концептуальные портреты / В. Ю. Вилков. – К. : Вид. Карпенко В. М., 2008. – 424 с.
61. Витковски А. Пятилетка без плана. Украина: 1991–1996. Формирование национального государства, экономика, элиты / А. Витковски. – К. : Сфера, 1998. – 240 с.
62. Высоцкая Н. И. Политическая культура и политическая практика в современной Африке (на примере политических реформ конца 80-х – начала 90-х годов) / Н. И. Высоцкая. – М. : Ин-т Африки РАН, 1996. – 48 с.
63. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 662 с.
64. Вунд В. Проблемы психологии народов / В. Вунд // Преступная толпа. – М. : Ин-т психологии РАН; Изд-во «КСП+», 1998. – С. 195–308.
65. Вятр С. Політична культура в Середній Європі. Чи існує політична культурна ідентичність у переході від Сходу до Заходу / [Електронний ресурс] / С. Вятр. – Режим доступу : [http : // www.ji.lviv.ua/n9texts/wiatr.htm](http://www.ji.lviv.ua/n9texts/wiatr.htm)
66. Габелюк Л. В. Місце політичної культури в інформаційному просторі / Л. В. Габелюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – 2008. – № 89–90. – С. 43–47.
67. Гаджиев К. С. Американская нация: национальное самосознание и культура / К. С. Гаджиев. – М. : Наука, 1990. – 240 с.
68. Гаєк Ф. А. Індивідуалізм істинний і хибний / Ф. А. Гаєк // Консерватизм. Консервативна традиція політичного мислення від Едмунда Берка до Маргарет Тетчер : антологія [2-ге вид. (перероб. і допов.)] ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Видав. дім «Простір», «Смолоскип», 2008. – С. 309–331.
69. Гаєк Ф. А. Контрреволюція науки [Електронний ресурс] / Ф. А. Гаєк. – Режим доступу : <http://www.libertarium.ru/libertarium/contrrev>

70. Ганичев В. Русская политическая традиция / В. Ганичев // Константы русской политической культуры ; [сост. Н. В. Гараджа]. – М. : Европа, 2007. – С. 71–73.
71. Гантінгтон С. П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / С. П. Гантінгтон ; [пер. з англ. Н. Климчук]. – Львів : Кальварія, 2006. – 474 с.
72. Гатальська С. М. Філософія культури : підруч. [для студ. вищ. навч. закладів] / С. М. Гатальська. – К. : Либідь, 2005. – С. 326 с.
73. Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм / Е. Гелнер ; [пер. з англ.]. – К. : Таксон, 2003. – 300 с.
74. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества / И. Г. Гердер. – М. : Наука, 1977. – 703 с.
75. Гердер Й. Г. Мова і національна індивідуальність / Й. Г. Гердер // Націоналізм : антологія ; [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 37–45.
76. Гельман В. Я. Институциональное строительство и неформальные институты в современном российском обществе / В. Я. Гельман // Политические исследования. – 2003. – № 4. – С. 6–25.
77. Геополітичні орієнтації населення і безпека України: за даними соціологів / [упоряд. М. О. Шульга]. – К. : ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2009. – 80 с.
78. Гиртц К. «Насыщенное описание»: в поисках интерпретативной теории культуры / К. Гиртц // Антология культуры. Т. 1. Интерпретации культуры. – СПб. : Университет. книга, 1997. – С. 171–203.
79. Глебова И. И. Политическая культура России. Образы прошлого и современность / И. И. Глебова. – М. : Наука, 2006. – 332 с.
80. Глебова И. И. Травматическое прошлое и национальная политическая культура / И. И. Глебова // Политическая наука. Исследования политической культуры : современное состояние : сб. науч. тр. – М. : ИНИОН РАН, 2006. – № 3. – С. 114–139.

81. Головатий М. Ф. Політична міфологія : навч. посіб. / М. Ф. Головатий. – К. : МАУП, 2006. – 142 с.
82. Головаха Є. І. Народ як суб'єкт політичного процесу та специфічні риси його політичної культури в сучасній Україні / Є. І. Головаха // Уряду України, Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Політична культура і політичні партії України. Аналітичні розробки і пропозиції наукових та практичних працівників / кер. авт. кол. А. І. Комарова, О. М. Рудакевич. – К. : НДІ «Проблеми людини», 1997. – Т. 6. – С. 30–35.
83. Головаха Є. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007 роки / Є. Головаха, А. Горбачик. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – 133 с.
84. Головаха Є. Українське суспільство 1992–2008: соціологічний моніторинг / Є. Головаха, Н. Паніна. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – 85 с.
85. Головаха Е. И. Постсоветская аномия : особенности выхода из состояния аномической деморализованности в России и на Украине / Е. И. Головаха, Н. В. Панина // Общественные науки и современность. – 2008. – № 6. – С. 5–10.
86. Головин Н. А. Теоретико-методологические основы исследования политической социализации / Н. А. Головин. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2004. – 288 с.
87. Гончарова Т. В. Универсальные ценности и цивилизационная специфика Латинской Америки. В 2-х кн. / Т. В. Гончарова, А. К. Стеценко, Я. Г. Шемякин. – М. : Ин-т Латинской Америки РАН, 1995. – Кн. 1.– 145 с. ; Кн. 2. – 168 с.
88. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / В. П. Горбатенко. – К. : Академія, 1999. – 240 с.
89. Горбатенко В. Ціннісні аспекти реформування політичної системи України / В. Горбатенко // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 10–12.

90. Грабовська І. Національний міф як складова українського національного буття / І. Грабовська // Грабовська І. Філософія українського буття : моногр. / І. Грабовська, Т. Ємець, О. Мостяєв. – К. : Укр. Видав. Спілка, 2006. – С. 239–289.
91. Грабовська І. М. Філософія українського буття : моногр. / І. М. Грабовська, Т. М. Ємець, О. І. Мостяєв. – К. : Укр. Видав. Спілка, 2006. – 295 с.
92. Григорев В. Вітчизняна політична культура в контексті теоретичного пошуку / В. Григорев // Нова політика. – 1998. – № 5. – С. 37–39.
93. Грызлов Б. В. Политическая культура и проблема эффективности демократии в посткоммунистических странах / Б. В. Грызлов // Философские науки. – 2006. – № 11. – С. 5–17.
94. Гринів О. Українська націологія: ХІХ – початок ХХ століття. Історичні нариси / О. Гринів. – Львів : Світ, 2005. – 288 с.
95. Гринів О. Українська націологія: від другої світової війни до відродження держави. Історичні нариси / О. Гринів. – Львів : Світ, 2004. – 592 с.
96. Гриценко О. М. Мас-медіа в процесах демократичних трансформацій українського суспільства (політико-культурологічний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / О. М. Гриценко. – К., 2003. – 31 с.
97. Громько Г. Л. Общая теория статистики / Г. Л. Громько. – М. : ИНФРА-М, 2005. – 392 с.
98. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський ; [репринт. відтвор. вид. 1913 р.]. – Київ–Львів, 1990. – 524 с.
99. Губерський Л. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко. – 3-є вид. – К. : Знання України, 2007. – 580 с.
100. Губерский С. А. Формирование политической культуры личности в условиях обновления социализма : автореф. дис. на соискание науч. степени

канд. филос. наук : спец. 09.00.02 «Теория научного коммунизма» / С. А. Губерский. – К., 1990. – 20 с.

101. Гудименко Д. В. Политическая культура России: преемственность эпох / Д. В. Гудименко // Политические исследования. – 1994. – № 2. – С. 156–164.

102. Гудименко Д. В. Политическая культура Германии / Д. В. Гудименко // Политическая культура: теория и национальные модели / [К. С. Гаджиев, Д. В. Гудименко, Г. В. Каменская и др.] – М. : Интерпракс, 1994. – С. 104–139.

103. Гумилев Л. Этногенез и биосфера Земли / Л. Гумилев. – М. : ООО «Изд-во АТС», 2003. – 548 с.

104. Данн О. Нации и национализм в Германии, 1740–1990 / О. Данн ; Пер. с нем. И. П. Стребловой. – СПб. : Наука, 2003. – 469 с.

105. Даймонд Л. Консолідація демократії і політична культура / Л. Даймонд // Демократія : антологія / [упоряд. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 882–942.

106. Дашутін Г. Політичний ідеал: світовий досвід і сучасна Україна / Г. Дашутін. – К. : Академ-Прес, 2006. – 304 с.

107. Декларація про державний суверенітет України // Вісник Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.

108. Декларація прав національностей України // Вісник Верховної Ради України. – 1991. – № 25. – Ст. 799.

109. Денисенко В. Дискурс свободи: утопія та реальність вибору / В. Денисенко, В. Климончук, Ю. Привалов. – Львів : Астролябія, 2007. – 212 с.

110. Дегтярев А. А. Основы политической теории : учеб. пособ. / А. А. Дегтярев. – М. : Высшая школа, 1998. – 239 с.

111. Демчук П. О. Російська політична культура. Філософсько-політологічний трактат / П. О. Демчук, В. А. Мандрагеля. – К. : Молодь, 2009. – 312 с.

112. Дем'яненко В. Ментальні характеристики політичної свідомості українців / В. Дем'яненко // Людина і політика. – 2002. – № 1. – С. 93–100.

113. Денисюк С. Г. Імідж політичного лідера в контексті розвитку української політичної культури: особливості формування та механізми реалізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / С. Г. Денисюк. – К., 2006. – 18 с.
114. Джесунов А. И. Политическая культура: концептуальные аспекты / А. И. Джесунов // Социально-политические науки. – 1994. – № 11–12. – С. 75–84.
115. Дзюба І. М. Чи усвідомлюємо ми національну культуру як цілісність? // Культура і життя. – 1988. – 24 січня.
116. Дзюба І. Україна перед Сфінксом майбутнього / І. Дзюба. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2001. – 35 с.
117. Дилигинский Г. Г. Социально-политическая психология : учеб. пособ. ; [изд. 2-е, испр. и доп.] / Г. Г. Дилигинский. – М. : Новая школа, 1996. – 352 с.
118. Дмитренко М. А. Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції / М. А. Дмитренко. – К. : Знання України, 2008. – 544 с.
119. Дмитренко М. А. Формування політичної культури особистості в умовах трансформації суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / М. А. Дмитренко.– К., 2005. – 20 с.
120. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики : моногр. – Львів : Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 490 с.
121. Добіжа В. В. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / В. В. Добіжа. – К., 2008. – 20 с.
122. Добржанська О. Л. Політична ідентичність українського суспільства в умовах європейської інтеграції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / О. Л. Добржанська. – К., 2008. – 18 с.

123. Дойч К. Народи, нації та комунікація / К. Дойч // Націоналізм: антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 546–566.

124. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психологічного повсякдення) / О. Донченко, Ю. Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.

125. Донченко О. Соціетальна психіка / О. Донченко. – К. : Наук. думка, 1994. – 208 с.

126. Драгоманов М. Вибрані праці: [у 3 т., 4 кн.] / Редкол.: В. П. Андрущенко (голова) та ін. – К.: Знання України, 2006. – Т. I, кн. 2 : Історія. Публіцистика, Політологія / Упорядкув. та прим. В. Ф. Погребенника. – 2007. – 272 с.

127. Дробижева Л. Возможность совместимости гражданской и этнической идентичности: пример российских республик / Л. Дробижева // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформаций / [под ред. Л. Дробижевой, Е. Головахи]. – К. : Ин-т социологии НАН Украины; Ин-т социологии РАН, 2007. – С. 115–128.

128. Дука А. В. Политическая культура – поиски оснований / А. В. Дука // Антропология власти. Хрестоматия по политической антропологии : в 2-х тт. / [сост. и отв. ред. В. В. Бочаров]. – Т. 1. Власть в антропологическом дискурсе. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. – С. 103–115.

129. Духовне життя українського суспільства: теоретико-методологічні та онтологічні проблеми розвитку (кол. моногр. у 3-х кн.) [М. Михальченко, В. Скотний, А. Бичко та ін.] / за ред. М. Михальченка, В. Скотного. – Київ–Дрогобич : Інформ.-ред. відділ ДДПУ ім. І. Франка, 2009. – Кн. 1. – 244 с. ; Кн. 2. – 320 с. ; Кн. 3. – 174 с.

130. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм ; [пер. с фр.]. – М. : Канон, 1995. – 352 с.

131. Жабінець Н. В. Політичні цінності та їх втілення у процесі демократизації українського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. Наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / Н. В. Жабінець. – К., 2006. – 19 с.
132. Жити разом: поєднання різноманіття і свободи в Європі ХХІ століття : Доповідь Групи видатних осіб Ради Європи. – Львів : Літопис, 2011. – 112 с.
133. Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період / О. С. Забужко. – К. : Наук. думка, 1992. – 118 с.
134. Завалишин А. Ю. Методология исследования коллективных общностей / А. Ю. Завалишин // Вестник Московского университета. Сер. 18 : Социология и политология. – 2008. – № 2. – С. 71–83.
135. Завершинский К. Ф. Когнитивные основания политической культуры: опыт методологической рефлексии / К. Ф. Завершинский // Политические исследования. – 2002. – № 3. – С. 19–30.
136. Загорский А. В. Политическая культура современной Японии / А. В. Загорский // Политическая культура: теория и национальные модели / [К. С. Гаджиев, Д. В. Гудименко, Г. В. Каменская и др.] – М. : Интерпракс, 1994. – С. 274–290.
137. Загрійчук І. Д. Нація та її політична культура / І. Д. Загрійчук // Віче. – № 24. – С. 7–8.
138. Загрійчук І. Д. На межі національних культур / І. Д. Загрійчук. – Харків : УкрДАЗТ, 2006. – 260 с.
139. Закон України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» // Офіційний вісник України. – 2010. – № 55.
140. Закон України «Про національні меншини в Україні» // Вісник Верховної Ради України. – 1992. – № 36.
141. Зевина О. Г. Об особенностях политической культуры современной России / О. Г. Зевина, Б. И. Макаренко // Политические исследования. – 2010. – № 3. – С. 114–131.

142. Зеленько Г. І. Політична «матриця» громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України / Г. І. Зеленько. – К. : Знання України, 2007. – 336 с.
143. Злобіна О. Традиціоналізм та інновація в українському вимірі / О. Злобіна, В. Тихонович // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 69–81.
144. Зоткін А. Ставлення населення України і Польщі до інститутів влади та владної еліти / А. Зоткін // Політичний менеджмент. – 2004. – № 3. – С. 123–133.
145. Зубро Т. Інтерпретаційний підхід в концепціях політичної культури / Т. Зубро // Політичний менеджмент. – 2007. – С. 100–104.
146. Евтодьева М. Г. Политико-культурный и институциональный подходы к политическим изменениям (воспроизводство институтов и политико-культурных ориентаций) / М. Г. Евтодьева // Вестник Московского университета. Сер. 12 : «Политические науки». – 2006. – № 3. – С. 107–115
147. Елизарова О. Образы государства и нации в политической культуре современной России / О. Елизарова // Pro et Contra. – 2000. – Т. 7. – № 3. – С. 93–109.
148. Ерасов Б. С. Социальная культурология : пособ. для студ. вузов / Б. С. Ерасов. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект-Пресс, 1997. – С. 205–206.
149. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / Відп. ред. Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. – 800 с.
150. Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 431 с.
151. Ефременко Д. В. Реферативный обзор статьи: Джонсон Дж. Концептуальные проблемы как препятствия прогрессу политической науки. Четыре десятилетия исследований политической культуры / Д. В. Ефименко // Политическая наука: Исследования политической культуры : Современное состояние : сб. науч. тр. – М. : ИНИОН РАН, 2006 – № 3. – С. 207–211.

152. Экономическая культура населения Украины / [под ред. В. М. Вороны, Е. И. Суименко]. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2008. – 316 с.
153. Иванов М. С. Політична освіта як засіб формування політичної освіти і фактор політичного процесу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / М. С. Иванов. – К., 2005. – 31 с.
154. Ильин В. Н. Термодинамика и социология: физические основы социальных процессов и явлений / В. Н. Ильин. – М. : КомКнига, 2005. – С. 77.
155. Ільницька У. Політичні стереотипи та стереотипізація мислення: роль та значення у системі іміджевих комунікацій / У. Ільницька // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Львів, 2007. – Вип. 19. – С. 96–100.
156. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющееся общество / Р. Инглхарт // Политические исследования. – 1997. – № 4. – С. 6–23.
157. Истон Д. Категории системного анализа политики / Д. Истон // Філософія політики : хрестоматія : [у 4-х тт.] / авт.-упоряд. : В. П. Андрущенко (кер.) [та ін.]. – К. : Знання України, 2003. – Т. III. – С. 196–207.
158. Історія світової культури: навч. посіб. / Керівник авт. колективу Л. Т. Левчук. – 3-тє вид. перероб. і доп. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 400 с.
159. Каган М. С. Философия культуры : моногр. / М. С. Каган. – СПб. : Петрополис, 1996. – 416 с.
160. Каган М. С. Философская теория ценности / М. С. Каган. – СПб. : Петрополис, 1997. – 205 с.
161. Казанцев А. А. О когнитивно-неоинституциональном подходе к изучению международных отношений [Электронный ресурс] / А. А. Казанцев. – Режим доступа : [http : // www.politstudies.ru/N2004fulltext/2003/1/7.htm](http://www.politstudies.ru/N2004fulltext/2003/1/7.htm)

162. Калина Н. Ф. Политическая ментальность: структура или ризома? / Н. Ф. Калина // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – К., 1999. – С. 42–49.
163. Калина Н.Ф. Лики ментальности и поле политики / Н. Ф. Калина, Э. В. Черный, А. Д. Шоркин. – К. : Агропромиздат Украины, 1999. – 332 с.
164. Каліщук Р. Б. Топологія політичного простору [Електронний ресурс] / Р. Б. Каліщук . – Режим доступу : http://www.filosof.com.ua/Jornel/m_58/Kalishchuk.htm
165. Каменка Ю. Політичний націоналізм: еволюція ідеї // Націоналізм : антологія / Ю. Каменка ; [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К., 2000. – С. 216–234.
166. Каменская В. Г. Политическая культура США / В. Г. Каменская // Политическая культура: теория и национальные модели / [К. С. Гаджиев, Д. В. Гудименко, Г. В. Каменская и др.] – М. : Интерпракс, 1994. – С. 229–254.
167. Кандель П. Е. Национализм и проблема модернизации в посттоталитарном мире / П. Е. Кандель // Политические исследования. – 1994. – № 6. – С. 4–15.
168. Кант И. Основы метафизики нравственности / И. Кант // Кант И. Сочинения : в 6-и тт. / И. Кант ; [под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана]. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4. – Ч. 1. – С. 219–310.
169. Кармазіна М. Президентство: український варіант / М. Кармазіна. – К., 2007. – 365 с.
170. Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ – початок ХХ століття) / М. С. Кармазіна. – К. : ІПЕНД НАН України, 1998. – 350 с.
171. Кармин А. С. Культурология / А. С. Кармин, Е. С. Новикова. – СПб. : Питер, 2006. – 464 с.
172. Кармін А. С. Основы культурологии. Морфология культуры / А. С. Кармин. – СПб. : Лань, 1997. – 512 с.

173. Карнаух А. Л, Становлення політичної культури молоді в умовах демократизації сучасного українського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія». – К., 2006. – 19 с.

174. Карнаух А. Проблеми становлення сучасної політичної культури в Україні [Електронний ресурс] / А. Карнаух. – Режим доступу : <http://www.personal.in.ua/article.php?ida=573>

175. Карпова Н. В. Особенности формирования политической культуры в условиях российских трансформаций / Н. В. Карпова // Вестник Московского университета. Сер. 18 : Социология и политология. – 2007. – № 4. – С. 57–71.

176. Картунов О. В. Вступ до етнополітології : наук.-навч. посіб. / О. В. Картунов. – К. : Ін-т економіки, управління та госп. права, 1999. – 300 с.

177. Картунов О. Етнополітологія як наука і навчальна дисципліна / О. Картунов, О. Маруховська // Політологічні читання. – 1994. – № 3. – С. 72–114.

178. Кассирер Э. Техника современных политических мифов / Э. Кассирер // Политология : хрестоматия / сост. проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – С. 576–586.

179. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму : моногр. / Касьянов Г. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.

180. Катаєва М. С. Політична соціалізація школярів в умовах трансформації українського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / М. С. Катаєва. – К., 1999. – 18 с.

181. Кафанья А. К. Формальный анализ определений понятия «культура» / А. К. Кафанья // Антология исследования культуры. – Т. 1. Интерпретация культуры. – СПб., 1997. – С. 91–114.

182. Кафарський В. Українська політична чи етнополітична нація? / В. Кафарський // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4. – С. 44–54.

183. Келле В. Ж. Культура и свобода. Культура как предметное бытие свободы [Электронный ресурс] / В. Ж. Келле. – Режим доступа : [http // iph.ras.ru/page4945287.htm](http://iph.ras.ru/page4945287.htm)
184. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин / В. Кимлічка ; [пер. з англ. Р. Ткачук ; гол. ред. і автор передм. Дж. Перлін ; наук. ред. І. Лизогуб]. – Харків : Центр освіт. ініціатив, 2001. – 176 с.
185. Кирдина С. Г. Институционные матрицы и развитие России / С. Г. Кирдина. – М. : ТЕИС, 2000. – 213 с.
186. Климанська Л. Д. Соціально-комунікативні технології в політиці: таємниці політичної кухні / Л. Д. Климанська. – Львів : Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2007. – 332 с.
187. Клименко О. А. Трансформація політичної культури перехідних суспільств : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку». – К., 1999. – 20 с.
188. Киричук О. В. Ментальність: сутність, функції, генеза / О. В. Киричук // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особисті : тези доповідей та матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. : у 4-х ч. – Київ–Луцьк, 1994. – Ч. 1. – С. 7–11.
189. Кіссе А. І. Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. Політологічний аналіз : моногр. / А. І. Кіссе. – К. : Логос, 2006. – 380 с.
190. Ковалевський В. Мировая политическая культура и Украина: состояние, диалектика и перспективы / В. Ковалевский // Історичні та політологічні дослідження. – Донецьк : Вид. Донец. нац. ун-ту. – 2001. – № 3. – С. 107–110.
191. Когатько Д. Г. Российская идентичность: культурно-цивилизационная специфика и процессы трансформации / Д. Г. Когатько, В. Х. Тхаканов. – СПб. : Алетейя, 2010. – 136 с.
192. Козак Х. Вплив політичних стереотипів на вибір президента країни / Х. Козак, З. Лещинин, О. Луцина // Політична психологія : [наук. зб.]. – Львів : Видав. центр Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2003. – С. 49–57.

193. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : моногр. / М. А. Козловець. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 558 с.
194. Козловець М. Рецензія на моногр. : Рудакевич О. М. Національна політична культура : Теорія, методологія, український досвід (Тернопіль, 2010) / М. Козловець // Мандрівець. – 2011. – № 5. – С. 89–91.
195. Козьма В. Трансформація політичних інститутів в умовах демократизації [Електронний ресурс] / В. Козьма. – Режим доступу : [http // www.viche.info/journal/810/](http://www.viche.info/journal/810/)
196. Козьма В. В. Формування політичних цінностей та орієнтацій середнього класу як чинник демократизації сучасного українського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / В. В. Козьма. – К., 2008. – 20 с.
197. Кокорська О. І. Політична культура : теоретико-методологічні проблеми / О. І. Кокорська, В. Ф. Кокорський // Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2004. – С. 7–15.
198. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні / А. Колодій. – Львів : Червона калина, 2002. – 276 с.
199. Колодій А. Національний вимір суспільного буття. – Львів : Астролябія, 2008. – 368 с.
200. Колодій А. Нація як суб'єкт політики / А. Колодій. – Львів : Кальварія, 1997. – 55 с.
201. Кон Г. Західний і східний націоналізм / Г. Кон // Націоналізм. Антологія / Упор. О Проценко, В. Лісовий. – К. Смолоскип, 2000. – С. 629–633.
202. Кононенко П. Національна ідея, нація, націоналізм : моногр. / П. Кононенко. – К. : МАУП ; Міленіум, 2006. – 358 с.
203. Консерватизм. Консервативна традиція політичного мислення від Едмунда Берка до Маргарет Тетчер : антологія ; 2-ге вид. (перероб. і допов.) /

[упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Видав. дім «Простір» ; «Смолоскип», 2008. – 787 с.

204. Константы русской политической культуры : сб. / [сост. Н. В. Гараджа]. – М. : Изд-во «Европа», 2007. – 96 с.

205. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 2011.

206. Конфуцій. Про небо і долю / Конфуцій // Філософія політики : Хрестоматія : У 4 т. Авт.-упоряд. : В. П. Андрущенко (кер.) та ін. – К. : Знання України, 2003. – Т. I. – С. 27–29.

207. Концептуальні засади визначення національної ідеї: Доповідна записка ІІІЕНД НАН України, підготовлена за дорученням Кабінету Міністрів України, 2004 р. // Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення / І. Ф. Курас. – К. : Генеза, 2004. – С. 632– 647.

208. Колотило В. В. Роль ідеології в процесі соціальних змін : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. В. Колотило. – К., 2006. – 17 с.

209. Корж С. А. Фрагментарна політична культура як вияв перехідного періоду розвитку українського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / С. А. Корж. – К., 2009. – 20 с.

210. Корнієвський О. А. Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні / О. А. Корнієвський, В. М. Якушик. – К.: Київське братство, 1997. – 130 с.

211. Корнієнко В. О. Еволюція політичного ідеалу (від плюралізму до синтезуючої єдності) / В. О. Корнієнко. – Вінниця : Універсум, 1999. – 430 с.

212. Корнієнко В. О. Політичний ідеал: проблеми еволюції та втілення в умовах сучасного суспільного розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / В. О. Корнієнко. – К., 2002. – 36 с.

213. Корнієнко В. О. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні : моногр. / В. О. Корнієнко, В. В. Добіжа. – Вінниця : ВНТУ, 2009. – 160 с.
214. Короткий Оксфордський політичний словник / [за ред. І. Макліна й А. Максимілана ; пер. з англ.]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 790 с.
215. Костенко В. Яка культура, таке й життя. Новий погляд на тему національної ідеї / В. Костенко // Віче. – 2007. – № 5–6. – С. 62–63.
216. Костенко Л. Гуманітарна аура нації або дефект головного дзеркала / Л. Костенко. – К. : Видав. дім «КМ Академія», 1999. – 32 с.
217. Костомаров Н. И. Две русские народности / Н. И. Костомаров ; (обработ. текста и ред. А. П. Ковалевой ; авт. предисл. В. А. Дорошенко). – Киев–Харьков : Майдан, 1991. – 72 с.
218. Костомаров М. І. Закон Божий (Книга буття українського народу) / М. І. Костомаров. – К. : Либідь, 1991. – 40 с.
219. Котигоренко В. До питання про концептуальні засади етнонаціональної політики України / В. Котигоренко // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4. – С. 20–43.
220. Котигоренко О. В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт / О. В. Котигоренко. – К. : Світогляд, 2004. – 722 с.
221. Кравченко И. И. Политические и другие социальные ценности / И. И. Кравченко // Вопросы философии. – 2005. – № 2. – С. 3–17.
222. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко ; [пер. з англ.]. – К. : Основи, 1997. – 423 с.
223. Кресіна І. Сигнальна спадковість (традиція) / І. Кресіна, В. Панібудьласка // Мала енциклопедія етнодержавознавства / [редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін.]. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 137.
224. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітичний аналіз) : моногр. / І. Кресіна. – К. : Вища шк., 1998. – 392 с.

225. Кресіна І. О. Українська національна свідомість у контексті сучасних політичних процесів : автореф. дис. на здобуття наук ступеня д-ра політ. наук : спец. 23.00.05. «Етнополітологія та етнодержавознавство» – К., 1999. – 36 с.

226. Кривда Н. Ю. Українська діаспора: досвід культуротворення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук : спец. 09.00.12. «Українознавство (філософські науки)» / Н. Ю. Кривда. – К., 2009. – 37 с.

227. Круглашов А. М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Вид. друге / А. М. Круглашов. Чернівці : Прут, 2001. – 488 с.

228. Круглашов А. М. Політичні ідеї Михайла Драгоманова / А. М. Круглашов. – Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук. Спец. 23.00.01 «теорія та історія політичної науки. – К., 2002. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://librar.jrg.ua.section_load.php?s=history2id=1336&start=9

229. Кузьо Т. Пострадянські перетворення в Україні: теоретико-порівняльний аспект / Т. Кузьо // Українське суспільство на шляху перетворень : західна інтерпретація / [за ред. В. Ісаїва]. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004. – С. 45–70.

230. Кулик В. Український націоналізм у незалежній Україні / В. Кулик. – К. : Центр досліджень національної безпеки при НаУКМА, 1999. – 64 с.

231. Культура и развитие человека. (Очерк философско-методологических проблем) / [В. П. Иванов, В. П. Козловский, Е. К. Быстрицкий и др.] ; отв. ред. В. П. Иванов. – К., 1989. – 332 с.

232. Культурне відродження в Україні: історія і сучасність / [кер. авт. кол. А. І. Комарова ; за ред. Т. О. Сілаєвої]. – Львів : Астериск. – 221 с.

233. Кульчицький О. Світовідчуження українця / О. Кульчицький // Українська душа. – К. : МП «Фенікс», 1992. – С. 48–65.

234. Кураєва А.С. Співвідношення політичної ментальності та політичної культури / А. С. Кураєва // Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2004. – С. 127–139.

235. Курас І. Ф. Етнополітика: історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років / І. Ф. Курас. – К. : ІПіЕНД, 1999. – 656 с.
236. Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення / І. Ф. Курас. – К. : Генеза, – 2004. – 736 с.
237. Кухта Б. Нариси з історії європейської політичної думки / Б. Кухта. Вид. третє, виправл. і доповн. – Львів: Центр політичних досліджень, 2008. – 558 с.
238. Куценко О. До соціетальної інтеграції чи до розвитку «паралельних суспільств»? (Порівняльне дослідження міжетнічної взаємодії) / О. Куценко // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 1. – С. 140–165.
239. Кучма Л. Україна – не Росія / Л. Кучма. – М. : Время, 2003. – 560 с.
240. Лангевіше Д. Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі / Д. Лангевіше ; [пер. з нім. О. Логвиненко, Д. Лангевіше]. – К. : Вид-во «К.І.С.», 2008. – 240 с.
241. Лапин Н. И. От социокультурного – к антропосоциетальному подходу [Електронний ресурс] / Н. И. Лапин. – Режим доступу : <http://lib.socio.msu.ru/I/library?e=d10&a=d&c=sor&cl=CL1&d=HASHda9426d24ec8afd05703c8.5.1.15>
242. Лапин Н. И. Пути России: социокультурные трансформации / Н. И. Лапин. – М.: ИФ РАН, 2000. – 194 с.
243. Лапин Н. И. Социокультурный подход и социетально-функциональные структуры / Н. И. Лапин // Социологические исследования. – 2000. – № 7. – С. 3–12.
244. Латова Н. Этнометрические подходы к сравнительному анализу хозяйственно-культурных ценностей / Н. Латова, Ю. Латов // Вопросы экономики. – 2006. – № 5. – С. 60–102.
245. Латфулин Г. Р. Политическая организация: Учеб. пособ. / Г. Р. Латфулин, Н. В. Новичков. – СПб. : Питер, 2007– 656 с..

246. Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон ; [пер. с франц.]. – Челябинск : Социум, 2010. – 379 с.
247. Лебедева Н. М. Ценности культуры и развитие общества / Н. М. Лебедева, А. Н. Татарко. – М. : Изд-во ГУ-ВШЭ, 2006.
248. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / Ю. Левенець. – К. : Стилос, 2001. – 585 с.
249. Левяш И. Я. Культурология: курс лекцій / И. Я. Левяш. – Мн. : НТООО «ТетраСистемс». – 1998. – 544 с.
250. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах. Сравнительное исследование / А. Лейпхарт. – М. : Аспект-Прес, 1997. – 287 с.
251. Леонова А. О. Державна етнокультурна політика в Україні на сучасному етапі: механізми формування і реалізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук : спец. 23.00.05 «Етнополітологія та етностатистика» / А. О. Леонова. – К, 2005. – 36 с.
252. Леонтьева В. Н. Культуротворческий процесс: основания и начала / В. Н. Леонтьева. – Харьков : Консул, 2003. – 216 с.
253. Лесечко М. Д. Основы системного підходу: теорія, методологія, практика : навч. посіб. / М. Д. Лесечко. – Львів : ЛІДУ УАДУ, 2000. – 300 с.
254. Лесков Л. В. Синергетика культуры / Л. В. Лесков // Вестник Московского университета. Сер. 7 : Философия. – 2004. – № 4. – С. 35–57.
255. Липинський В. Повне зібрання творів, архівів, студій. Т. 6. Кн. 1. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський ; [ред. Я. Пеленський]. – Київ–Філадельфія : Ін-т Східноєвроп. досліджень НАН України ; Східноєвроп. дослід. ін.-т ім. В. К. Липинського, 1995. – 470 с.
256. Лисовский Ю. П. Политическая культура Италии / Ю. П. Лисовский, В. П. Любин // Политическая культура : теория и национальные модели / [К. С.

Гаджиев, Д. В. Гудименко, Г. В. Каменская и др.] – М. : Интерпракс, 1994. – С. 163–185.

257. Лисяк-Рудницький І. Україна в еволюції радянської системи / І. Лисяк-Рудницький. Історичні есе : в 2-х тт. – Т. 2. – К., 1994. – С. 293–304.

258. Литвин В. Політична культура українського суспільства: традиції і сучасність [Електронний ресурс] / В. Литвин. – Режим доступу : <http://cn.com.ua/№206/politics/view/view.html>

259. Лісовий В. С. Культура – ідеологія – політика / В. С. Лісовий. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – 352 с.

260. Лісовий В. С. Поняття політичної культури. Політична культура українців / В. С. Лісовий // Феномен української культури: методологічні засади осмислення / [відп. ред. К. В. Шинкарук, Є. Бистрицький]. – К. : Фенікс, 1996. – С. 239–269.

261. Лихачев Д. С. Рождение нового через хаос / Д. С. Лихачев // Полярность в культуре. – СПб., 1996. – 9–11.

262. Логвинчук В. В. Толерантність як ціннісна детермінанта політичної культури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / В. В. Логвинчук. – К., 2007. – 20 с.

263. Лукин А. В. Мифы о российской политической культуре и российская история / А. В. Лукин, П. В. Лукин // Политические исследования. – 2009. – № 1. – С. 56–70 ; 2009. – № 2. – С. 147–162.

264. Лукин А. В. Невежество против несправедливости: политическая культура российских «демократов» (1985–1991) / А. В. Лукин. – М. : Науч. книга, 2005. – 502 с.

265. Лютер М. О светской власти. В какой мере ей следует повиноваться / М. Лютер // Філософія політики : Хрестоматія : У 4 т. Авт.-упоряд. : В. П. Андрущенко (кер.) та ін. – К. : Знання України, 2003. – Т. I. – С. 269–276.

266. Лютий Т. Культура масова і популярна: теорії і практики / Т. Лютий, О. Ярош. – К. : Агентство «Україна», 2007. – 124 с.

267. Майборода О. Нації етнічні і політичні : оманливе розрізнення / О. Майборода // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5. – С. 15–22.
268. Майборода О. Політична суверенність влади у взаємовідношеннях з суспільством / О. Майборода // Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін : науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – 2010. – № 4. – С. 14–21.
269. Майборода О. «Політичне русинство». Закарпатська версія периферійного націоналізму / О. Майборода. – К. : Центр досліджень нац. безпеки при НаУКМА, 1999. – 26 с.
270. Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991–1998 рр.) / О. Майборода. – К. : Центр досліджень нац. безпеки при НаУКМА, 1999. – 28 с.
271. Майнеке Ф. Загальний погляд на націю, національну державу і космополітизм / Ф. Майнеке // Націоналізм. Антологія / Упор. О Проценко, В. Лісовий. – К. Смолоскип, 2000. – С. 503–514.
272. Макаренко Е. Специфіка поняття «політична культура суспільства» / Е. Макаренко, О. Коваль // Нова політика. – 1997. – № 6. – С. 8–12.
273. Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли. – М. : Планета, 1990. – 84 с.
274. Макиавелли Н. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия / Н. Макиавелли / Избр. соч. – М. : Мысль, 1982. – 639 с.
275. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; [редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін.]. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – 942 с.
276. Малинова О. Ю. Исследования политической культуры / О. Ю. Малинова. – М. : МГИЭТ (ТУ), 2002. – 278 с.
277. Малинова О. Ю. «Политическая культура» в российском и англо-американском научном дискурсе / О. Ю. Малинова // Политическая наука. Исследования политической культуры: Современное состояние : сб. науч. тр. – М. : ИНИОН РАН, 2006. – №3. – С. 7–30.

278. Малиновский Б. Научная теория культуры / Б. Малиновский ; [пер. с англ. И. В. Утехина ; сост. и вступ. ст. А. К. Байбурина ; 2-е изд., испр.]. – М. : ОГИ, 2005. – 184 с.

279. Матусевич В. Політична культура : теоретико-методологічні проблеми дослідження / В. Матусевич // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 4–5. – С. 5–20.

280. Медвідь Ф. Українська національна ідея як детермінанта державотворчих процесів / Ф. Медвідь // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1. – С. 35–43.

281. Мейер Г. Германия – одно государство, две политические культуры / Г. Мейер // Вестник Московского университета. Сер. 12 : Социально-политические исследования. – 1994. – № 4. – С. 66–79.

282. Мельник В. О. Політична культура як чинник формування громадянського суспільства в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / В. О. Мельник. – К., 2008. – 20 с.

283. Мельник І. А. Міжнаціональні відносини: радянський експеримент та історичні реалії / І. А. Мельник. – К. : Либідь, 2006. – 468 с.

284. Мигул І. Політичні ідеології : порівняльний аналіз / І. Мигул. – К. : Фонд «Українська перспектива», 1997. – 52 с.

285. Михальченко М. Від демократії до авторитаризму. Аналіз президентства Віктора Ющенка / М. Михальченко // Політичний менеджмент. – 2010. – № 1. – С. 3–18.

286. Михальченко М. І. Постколоніальний синдром на пострадянському просторі: порівняльний аналіз / М. І. Михальченко // Світогляд. – 2010. – № 5. – С. 50–53.

287. Михальченко М. Політика регульованих суспільних перетворень – результат реалізації теорії сучасних модернізацій / М. Михальченко // Наука. Влада. Політика / [редкол. : М. І. Михальченко (голова) та ін.]. – К. : Знання України, 2008. – С. 5–40.

288. Михальченко М. І. Політична система сучасної України: що ми модернізуємо / М. І. Михальченко // Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Зб. наук. праць Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – К. Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – Вип 4. – С. 9–14.

289. Михальченко М. Україна як нова історична реальність: Запасний гравець Європи / М. Михальченко. – Дрогобич : ВФ «Відродження», 2004. – 488 с.

290. Михальченко М. Українська мрія та національна ідея: генеза, взаємодія / М. Михальченко // Політичний менеджмент. – 2009. – № 6. – С. 3–13.

291. Михальченко М. Українська національна ідея як стрижень духовного і політичного життя української політичної нації / М. Михальченко // Духовне життя українського суспільства: теоретико-методологічні та онтологічні проблеми розвитку : (кол. моногр. у 3-х кн.) [М. Михальченко, В. Скотний, А. Бичко та ін.] / за ред. М. Михальченка, В. Скотного. – Київ–Дрогобич : Інформ.-ред. відділ ДДПУ ім. І. Франка, 2009. Кн. 1. – С. 12–47.

292. Михальченко М. Цивілізаційна чи ціннісна розколотість України / М. Михальченко, Ю. Шайгородський // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6. – С. 18–28.

293. Мнацаканян М. О. Нации и национализм. Социология и психология национальной жизни : учеб. пособ. для вузов / М. О. Мнацаканян. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 367 с.

294. Мойсеенко А. О. Политическая культура в посткоммунистической Европе: установки в новых демократиях (Political culture in post-Communist Europe: Attitudes in new democracies // Ed. By Pollack et al. – Ashgate: Aldershot, 2003. – 246 p.) (реферат. огляд) / А. О. Мойсеенко // Политическая наука: Исследования политической культуры: Современное состояние : сб. науч. тр. – М. : ИНИОН РАН, 2006. – № 3. – С. 199–206.

295. Молчанов М. Політична культура України: радянська чи пострадянська / М. Молчанов // Сучасність. – 1995. – № 10. – С. 59–69.

296. Монтескье Ш. О духе законов / Ш. Монтескье // Монтескье Ш. Избранные произведения. – М. : Госкомиздат, 1995. – С. 159–733.
297. Морозова О. Д. Особливості формування політичної культури молоді в умовах глобалізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / О. Д. Морозова. – К., 2006. – 19 с.
298. Мо-Цзи. Критика родовой знаті та конфуціанства / Мо-Цзи // Філософія політики : Хрестоматія: У 4 т. Авт.-упоряд. : В. П. Андрущенко (кер.) та ін. – К. : Знання України, 2003. – Т. I. – С. 30–33.
299. Мукеджи Ч. Новый взгляд на популярную культуру / Ч. Мукеджи, М. Шадсон. Массовая культура и массовое искусство. «За» и «против». – М. : Гуманитарий, 2003. – 312 с.
300. Нагорна Л. П. Національний ідеал і майбутнє України у дзеркалі регіональних ЗМІ / Л. П. Нагорна // Регіональні версії української національної ідеї : спільне і відмінне : зб. статей. – К. : Світогляд, 2005. – С. 150–180.
301. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії / Л. П. Нагорна. – К. : Стилос, 1998. – 278 с.
302. Нагорна Л. Політична культура і культура політики: етичні аспекти / Л. Нагорна // Політичний менеджмент. – 2009. – № 6. – С. 14–24.
303. Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики / Л. Нагорна. – К. : Світогляд, 2005. – 315 с.
304. Нагорний В. Сутнісні проблеми політичної культури України / В. Нагорний // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 83–94.
305. Нагорняк Т. Л. Соціокультурний чинник політичної трансформації України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Т. Л. Нагорняк. – Донецьк, 2000. – 20 с.
306. Налчаджян А. А. Этнопсихология / А. А. Налчаджян ; [2-е изд.]. – СПб. : Питер, 2004. – 381 с.

307. Нариси української популярної культури / [за ред. О. Гриценка]. – К. : УЦКД, 1999. – 352 с.
308. Національна ідея і соціальні трансформації в Україні / [М. В. Попович, А. М. Єрмоленко, В. Б. Фадєєв та ін.] – К. : Укр. Центр духов. культури, 2005. – 328 с.
309. Національна культура в сучасній Україні / [гол. ред. колегії І. Ф. Курас]. – К. : Асоціація «Україно», 1995. – 336 с.
310. Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / [под ред. Л. Дробижевой, Е. Головахи]. – Ин-т социологии НАН Украины, Ин-т социологии РАН, 2007. – 280 с.
311. Націоналізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2000. – 869 с.
312. Нестеренко Г. О. Політична нація як соціальна система / Г. О. Нестеренко // Практична філософія. – 2006. – № 2. – С. 125–130.
313. Новакова О. Авторитарна і демократична моделі політичної модернізації / О. Новакова // Політичний менеджмент. – 2006. – Спец. вип. – С. 82–90.
314. Новиков А. В. Национальный экономический менталитет в контексте российских реформ: историко-экономический очерк / А. В. Новиков. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. – 201 с.
315. Норт Д. К. Институты и экономический рост: историческое введение / Д. К. Норт // THESIS. – 1993. – Т. 1. – Вып. 2. – С. 69–91.
316. Ньюстром Дж. Организационное поведение / Дж. Ньюстром, К. Дэвис. Пер. с англ. ; под ред. Ю. Н. Каптуревского. – СПб. : Изд-во «Питер», 2000. – 448 с.
317. Обушний М. І. Етнос і нація : проблеми ідентичності / М. І. Обушний. – К. : Укр. Центр духовної культури, 1998. – 204 с.
318. Обушний М. І. Політологія : довідник / М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач ; [за ред. М. І. Обушного]. – К. : Вид-во «Довіра», 2004. – 599 с.

319. Ожеван М. А. Українська національна ідея та культурополітика наздоганяючої модернізації / М. А. Ожеван. – 2000. – № 18. – С. 51–87.
320. Онищенко І. Етно- та націогенез (етнополітологічний аналіз) : моногр. / І. Онищенко. – К. : Четверта хвиля, 1997. – 240 с.
321. Общественные отношения. Вопросы общей теории / [под. ред. П. А. Рачкова]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 199 с.
322. Олійник О. В. Політико-правові аспекти формування інформаційного суспільства суверенної та незалежної держави [Електронний ресурс] / О. В. Олійник, О. В. Соснін, Л. Є. Шиманський. – Режим доступу : www.niss.gov.ua/book/Sosnin_2hnt
323. Орлов И. Б. Политическая культура России XX века : учеб. пособ. / И. Б. Орлов. – М. : Аспект Пресс, 2008. – 223 с.
324. Орлов Б. С. Политическая культура России и Германии (сравнительный анализ) / Б. С. Орлов // Россия и современный мир. – М., 1997. – С. 71–96.
325. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори / Х. Ортега-і-Гасет ; [пер. з іспан. В. Бургградта, В. Сахна, О. Товстенко]. – К. : Основи, 1994. – 420 с.
326. Основи демократії : підруч. [для студ. ВНЗ] / [за заг. ред. А. Колодій ; 3-є вид., оновл. і доповн.]. – Львів : Астролябія, 2009. – 832 с.
327. Основи етнодержавознавства : підруч. / [Ю. Римаренко, О. Антонюк, І. Варзар та ін. ; за ред. Ю. Римаренка]. – К. : Либідь, 1997. – 656 с.
328. Основи політичної науки : курс лекцій / [за ред. Б. Кухти]. Ч. 3 : Політична свідомість і культура / Б. Кухта, Л. Климанська, А. Романюк та ін. – Львів : Кальварія, 1998. – 556 с.
329. Основы политологии (наука о политике) : учеб. для вузов / [под ред. А. Боднара]. – К. : Инновац. политолог. центр и др., 1991. – 144 с.
330. Остапенко М. А. Політична культура сучасної студентської молоді (на прикладі вузів м. Києва) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / М. А. Остапенко. – К., 2000. – 19 с.

331. Остапенко М. А. Політична культура суспільства : навч. посіб. / М. А. Остапенко. – К. : МАУП, 2008. – 96 с.
332. Остров П. Б. Политическая культура КНР / П. Б. Остров, О. Л. Остроухов // Политическая культура: теория и национальные модели / [К. С. Гаджиев, Д. В. Гудименко, Г. В. Каменская и др.] – М. : Интерпракс, 1994. – С. 291–312.
333. Пазенок В. С. Національна гідність як цінність культури / В. С. Пазенок // Національна культура в сучасній Україні. (Голова ред. колегії І. Ф. Ку-рас). – К. : Асоціація «Україно», 1995. – С. 16–34.
334. Панібудьласка В. Соборність / В. Панібудьласка / Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К. : Генеза ; Довіра, 1996. – С. 601.
335. Панченко Ж. О. Геополітичне позиціонування України в процесах євроінтеграції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / Ж. О. Панченко. – К., 2006. – 19 с.
336. Парламентські вибори в Україні 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.uk.wikipedia.org/Парламентські_вибори_в-Україні_2007
337. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; [пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева ; под ред. М. С. Ковалевой] / Т. Парсонс. – М. : Аспект Пресс. 1998. – 279 с.
338. Пасічник В. Національна ідея в контексті україно-російських відносин: Монографія / В. Пасічник. – Львів : СПОЛОМ, 2007. – 182 с.
339. Пастернак О. Пояснення тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого / О. Пастернак / [вступ. слово та ред. Б. З. Якимовича]; худож. оформл. О. В. Ковалю. – К. : Веселка, 1991. – 47 с.
340. Пастухов В. Б. Украинская революция и русская контрреволюция / В. Б. Пастухов // Политические исследования. – 2010. – № 5. – С. 7–16.
341. Пеньков В. Ф. Политический процесс и политическая культура. К вопросу о методологии и практике политологического исследования в современной России. – М. : Изд. дом «NOTA BENE» ; Тамбов : Изд-во типографии «Пролетарский свиточ», 2000. – 166 с.

342. Перотті А. Виступ на захист полікультурності / А. Перотті. – Львів : Кальварія, 2001. – 128 с.
343. Пивоваров Ю. С. Политическая культура. Методологический очерк / Ю. С. Пивоваров. – М. : ИНИОН, 1996. – 80 с.
344. Пивоваров Ю. С. Политическая культура пореформенной России : моногр. / Ю. С. Пивоваров. – М. : ИНИОН РАН, 1994. – 217 с.
345. Пивоваров Ю. С. Теория власти : от идеи к воплощению / Ю. С. Пивоваров // Независимая газета. – 2005. – 2 окт.
346. Пивоваров Ю. С. Русская политическая культура и political culture (Общество, власть, Ленин) / Ю. С. Пивоваров // Pro et Contra. Журнал российской внутренней и внешней политики. – 2002. – Т. 7. – № 3. – С. 23–50.
347. Пироженко В. Євроатлантичні цінності й місіонерство США: конфлікт ідеалів та національних інтересів / В. Пироженко // Політичний менеджмент. – 2007. – С. 123–136.
348. Півнева Л. Політична і популярна культура як предмет політологічного аналізу / Л. Півнева // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6. – С. 74–81.
349. Пірен М. Основи етнопсихології : підруч. / М. Пірен. – К., 1996. – 412 с.
350. Платон. Держава / Платон. – Філософія політики: Хрестоматія: У 4 т. Авт.-упоряд.: В. П. Андрущенко (кер.) та ін. – К. : Знання України, 2003. – Т. I. – С. 37–51.
351. Плахотнюк І. М. Національний менталітет як об'єкт етнополітичного аналізу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.05 «Етнополітологія та етнодержавознавство» / І. М. Плахотнюк. – К., 2002. – 16 с.
352. Подаєнко Ю. Формування космополітичних орієнтацій європейської молоді : основні тенденції та перспективи для України / Ю. Подаєнко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Київ–Миколаїв : Вид-во Укр. центру політ. менеджменту, 2009. – Вип. 16. – С. 417–424.
353. Подмазко Є. Концептуальні основи політичної культури як наукової теорії / Є. Подмазко // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 108–114.

354. Подольська Є. А. Культурологія : навч. посіб. / Є. А. Подольська, В. Д. Лихвар, К. А. Іванова. – К. : Центр навч. літ-ри, 2003. – 288 с.
355. Погоріла Н. Б. Регіональні поділи в Україні : на прикладі політичної культури / Н. Б. Погоріла // Політична культура : теорія, проблеми, перспективи. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2004. – С. 63–81.
356. Политическая культура в условиях демократии : опыт Германии и России. – М., 1999. – 238 с.
357. Політична культура : теорія, проблеми, перспективи. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2004. – 224 с.
358. Політична культура демократичного суспільства: стан і перспективи в Україні : Матеріали Всеукр. Наук.-практ. конф., 26–27 лют. 1998 р. – К.: Гносис, 1998. – 262 с.
359. Политическая культура населения Украины (результаты социологических исследований) / [отв. ред. Ю. Н. Пахомов, Е. И. Головаха]. – К. : Наук. думка, 1993. – 135 с.
360. Політична культура посткомуністичної України: проблеми дослідження та національно-демократичної трансформації : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 20–21 грудня 1996 р.) // Уряду України, Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Політична культура і політичні партії України. Аналітичні розробки і пропозиції наукових та практичних працівників / [кер. авт. кол. А. І. Комарова, О. М. Рудакевич]. – К. : НДІ «Проблеми людини», 1997.– Т. 6. – С.136–496.
361. Политическая культура: теория и методика формирования [Чередниченко А. П., Ангелов Г. П., Терещенко Г. И.] / под общ. ред. А. П. Чередниченко, Г. В. Ангелова, Л. Л. Блохиной. – Киев – Одесса : Одесский технологический институт пищевой промышленности им. М. В. Ломоносова, 1993. – 189 с.
362. Политическая культура: теория и национальные модели / [К. С. Гаджиев, Д. В. Гудименко, Г. В. Каменская и др.] – М. : Интерпракс, 1994. – 352 с.

363. Політична культура сучасного українського суспільства (політичні цінності та орієнтації головних суб'єктів історичного процесу) : моногр. / [О. М. Рудакевич, Є. І. Головаха, В. Є. Хмелько та ін.] // Уряду України, Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Політична культура і політичні партії України. Аналітичні розробки і пропозиції наукових та практичних працівників / [кер. авт. кол. А. І. Комарова, О. М. Рудакевич]. – К. : НДІ «Проблеми людини», 1997. – Т. 6. – С. 14–135.

364. Политическая психология, культура и коммуникация / [редкол. : Е. Б. Шестопап (отв. ред.) и др.]. – М. : РАПН ; РОССПЭН, 2008. – 320 с.

365. Політологічний енциклопедичний словник / [упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – 2-е вид. доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.

366. Політологія : підруч. / [за заг. ред. О. І. Семківа]. – 2-ге вид., зі змінами. – Львів : Світ, 1994. – 592 с.

367. Політологія. Кн. перша: Політика і суспільство. Кн. друга. Держава і політика / А. Колодій, Л. Климанська, Я. Космина, В. Харченко ; [2-е вид., перероб. та доп.]. – К. : Ельга, Ніка-Центр, 2003. – 664 с.

368. Політологія. Навчально-методичний комплекс : підруч. [за ред. Ф. М. Кирилюка] – К. : Центр навч. літ-ри, 2004. – 734 с.

369. Політологія : підруч. / [за заг. ред. Ю. І. Кулагіна та В. І. Полуріза]. – К. : Альтерпрес, 2002. – С. 408–409;

370. Поліщук І. О. Еволюція культури політичних виборів в Україні: моногр. / І. О. Поліщук. – Харків : ХНУ ім. Н. В. Каразіна, 2008. – 352 с.

371. Поліщук І. Концепція політичної культури: структурний аспект [Електронний ресурс] / І. Поліщук. – Режим доступу : <http://personal.in.ua/article.php?ida=22>

372. Поліщук І. О. Ментальність українців: політичний аспект / І. О. Поліщук // Людина і політика. – 2002. – № 1. – С. 86–92.

373. Пономарьов А. Українська етнографія : курс лекцій / А. Пономарьов. – К. : Либідь, 1994. – 296 с.
374. Попов В. А. Потестарные отношения и политические процессы (К проблеме становления политической организации постпервобытного общества) В. А. Попов // Антропология власти. Хрестоматия по политической антропологии : в 2-х т. / [сост. и отв. ред. В. В. Бочаров]. Т. 2. Политическая культура и политические процессы. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. – С. 52–53.
375. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К. : «АртЕк», 1998. – 728 с.
376. Проскуріна О. О. Політична культура інформаційного суспільства / О. О. Проскуріна. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛДУ імені Тараса Шевченка», 2008. – 352 с.
377. Проскуріна О. О. Формування політичної культури українського суспільства: проблеми та перспективи розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / О. О. Проскуріна. – К., 2001. – 20 с.
378. Порякова Т. К. Концепція демократичної політичної культури та основні тенденції її втілення в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / Т. К. Порякова. – К., 2004. – 19 с.
379. Потульницький В. А. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці) / В. А. Потульницький. – К.: Либідь, 1992. – 232 с.
380. Потульницький В. Нариси з української політології (1819–1991) : навч. посіб. / В. Потульницький. – К. : Либідь, 1994. – 191 с.
381. Почебут Л. Г. Взаимопонимание культур. Методология и методы этнической и крос-культурной психологии. Психология межэтнической

толерантності : учеб. пособ. / Л. Г. Почебут. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. – 281 с.

382. Почепцов Г. Г. Информационные войны / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук, К. : Ваклер, 2001. – 576 с.

383. Пригожин И. Р. Преоткрытие времени / И. Р. Пригожин // Вопросы философии. – 1989. – № 8. – С. 3–19.

384. Проскуріна О. О. Політична культура інформаційного суспільства / О. О. Проскуріна. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛДУ імені Тараса Шевченка, 2008. – 352 с.

385. Проскуріна О. О. Сучасна політична культура України в умовах глобалізації інформаційного суспільства автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктор політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / О. О. Проскуріна. – К., 2009. – 40 с.

386. Пугачев В. П. Введение в политологию. Изд. 2-е / В. П. Пугачев, А. И. Соловьев. – М. : Аспект Пресс, 1995. – 325 с.

387. Путилов С. В. Идея нации и национальная идея: различие и взаимосвязи / С. В. Путилов // Вестник Московского университета. Сер. 12 : Политические науки. – 2007. – № 4. – С. 63–67.

388. Радченко О. В. Трансформація політичної культури як фактор прискорення європейської інтеграції України [Електронний ресурс] / О. В. Радченко. – Режим доступу : soipro.narod.ru/documents/kof_zhuk/radchenko.doc

389. Ребет Л. Теорія нації / Л. Ребет / Репринт. відтвор. за вид. 1955 р. – Львів : Творчо-видав. підпр-во «Всеукраїнський політичний журнал «Державність», 1997. – 193 с.

390. Ребкало В. А. Етнонаціональні процеси в сучасній Україні. Досвід, проблеми, перспективи / В. А. Ребкало, М. І. Обушний, О. М. Майборода. – К. : Вид-во УАДУ, 1996. – 116 с.

391. Ребкало В. А. Политическая культура личности: теоретико-методологические основания исследования и формирования : автореф. дис. на

соискание ученой степени д-ра филос. наук : спец. 09.00.02. «Теория научного коммунизма» / В. А. Ребкало. – М., 1991. – 46 с.

392. Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне : зб. статей. – К. : Світогляд, 2005. – 186 с.

393. Резник Ю. М. Культура как предмет изучения [Электронный ресурс] / Ю. М. Резник. – Режим доступа : http://reznik-um.ru/lko/jur_3_1_01_1.htm

394. Резник Ю. М. Введение в социальную теорию. Ч. 1. Социальная эпистемология / Ю. М. Резник. – М. : Ин-т востоковедения РАН, 1999. – 327 с.

395. Панібудьласка В. Соборність / В. Панібудьласка / Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К. : Генеза ; Довіра, 1996. – С. 601.

396. Резолюція третього конгресу політологів України // Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін : науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – 2010. – № 4. – С. 2–4.

397. Ренан Е. Що таке нація? / Е. Ренан // Націоналізм. Антологія / Упор. О Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 107–120.

398. Риженко Є. С. Інтегративна ідеологія як чинник консолідації українського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / Є. С. Риженко. – К., 2008. – 20 с.

399. Римаренко Ю. І. Національний розвій України: проблеми і перспективи / Ю. І. Римаренко. – К. : Юрінком, 1995. – 272 с.

400. Римаренко Ю. І. Етнодержавознавство. Теоретико-методологічні засади : підруч. / Ю. І. Римаренко, Л. Є. Шкляр, С. Ю. Римаренко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 264 с.

401. Розин В. М. Введение в культурологию / В. М. Розин. – М. : Междунар. пед. акад., 1994. – 104 с.

402. Розов Н. С. Императив изменения национального менталитета / Н. С. Розов // Политические исследования. – 2010. – № 4. – С. 7–19.

403. Розумний М. М. Ідея і нація в інформаційну епоху / М. М. Розумний. – Харків : Майдан, 2006. – 340 с.

404. Розумний М. М. Суспільні ідеї як чинник формування політичної нації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / М. М. Розумний. – К., 2007. – 31 с.
405. Розумний М. Українська ідея на тлі цивілізацій / М. Розумний. – К. : Либідь, 2001. – 288 с.
406. Розумний М. Український персоналізм як фактор політичної культури / М. Розумний // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 91–99.
407. Романюк А. Новий інституціоналізм та поняття інституту в політичній науці [Електронний ресурс] / А. Романюк. – Режим доступу : <http://www.politilog.at/ua/publ/1-1-0-12>
408. Романюк А.С. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи / А. С. Романюк – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 391 с.
409. Роскошний А. П. Суб'єкт і об'єкт політики // Політологічний енциклопедичний словник / [упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка] ; вид. 2-ге, доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 640–641.
410. Россия регионов: трансформация политических режимов / [под. общ. ред. В. Гельмана, С. Рыженкова, М. Мри]. – М. : Весь мир, 2000. – С. 24.
411. Ротар Н. Ю. Участь громадян України в політичних процесах трансформаційного періоду / Н. Ю. Ротар. – Чернівці: Рута, 2007. – 472 с.
412. Рудакевич М. І. Професійна етика державних службовців : теорія і практика формування в умовах демократизації державного управління : моногр. / М. І. Рудакевич. – Тернопіль : Астон, 2007. – 398 с.
413. Рудакевич О. До питання про джерела політичної культури України / О. Рудакевич, І. Дмитрів // Культурне відродження в Україні: історія і сучасність / [кер. авт. кол. А. І. Комарова ; за ред. Т. О. Сілаєвої]. – Львів, Тернопіль : Астериск, 1993. – С. 80–86.

414. Рудакевич О. М. Руйнація та шляхи відродження політичної культури українського народу / О. М. Рудакевич // Політол. вісн. – К., 1994. – Вип. II. – С. 110–119.

415. Рудакевич О. Ментальність і політична культура української нації / О. Рудакевич // Розбудова держави. – 1995. – № 10. – С. 26–30.

416. Рудакевич О. М. Роль Запорозької Січі у формуванні української політичної культури / О. М. Рудакевич // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості : матеріали міжнар. наук. конф. – Київ–Запоріжжя : Ін-т історії НАН України ; Наук.-дослід. ін-т козацтва, 1997. – С. 56–65.

417. Рудакевич О. Політико-культурна українізація як суспільний феномен та наукове поняття / О. Рудакевич // Розбудова держави. – 1996. – № 11 (Спец. вип.). – С. 60–62.

418. Рудакевич О. Суверенітет української нації – головна політична проблема посткомуністичної України / О. Рудакевич // Розбудова держави. – 1996. – № 5. – С. 9–16.

419. Рудакевич О. М. Морально-політичний зміст української національної ідеї / О. М. Рудакевич // Уряду України, Президенту, законодавчій, виконавчій владі : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Людина і духовність». Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників / [кер. автор. кол. А. І. Комарова]. – К. : НДІ «Проблеми людини», 1996. – Т. 4. – С. 163–165.

420. Рудакевич О. Феномен політичної культури / О. Рудакевич // Віче. – 1997. – № 10. – С. 90–104.

421. Рудакевич О. М. Теоретико-методологічні засади дослідження та трансформації політичної культури посткомуністичного суспільства [Доповідь] / О. М. Рудакевич // Політична культура посткомуністичної України: проблеми дослідження та національно-демократичної трансформації : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 20–21 грудня 1996 р., м. Тернопіль // Уряду України,

Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Політична культура і політичні партії України. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників / [кер. автор. кол. А. І. Комарова, О. М. Рудакевич]. – К., 2007. – Т. 6. – 137–142.

422. Рудакевич О. Єдність національної та модерністської ідей у трансформації українського суспільства / О. Рудакевич // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. – 1997. – № 1. – С. 108–117.

423. Рудакевич О. М. Політичне відродження українського народу (Шляхи формування новітньої української політичної культури) / О. М. Рудакевич, М. С. Готор. – Київ–Тернопіль : Поліграфіст, 1998. – 54 с.

424. Рудакевич О. М. Політико-культурна модернізація – важливий напрям цивілізаційного поступу України / О. М. Рудакевич // На шляху до суспільної злагоди / [упоряд. Ю. Ж. Шайгородський]. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2001. – С. 85–89.

425. Рудакевич О. М. Вплив національної політичної культури на етичну поведінку державних службовців / О. М. Рудакевич // Шляхи вдосконалення етики державних службовців : матеріали наук.-практ. конф., м. Київ, 30 листопада 2002 р. – К., 2002. – С. 72–78.

426. Рудакевич О. М. Питання етнонаціонального розвитку України в програмних заявах суб'єктів парламентських виборів 2006 року / О. М. Рудакевич // Історичні, філософські та політико-правові аспекти розвитку українського парламентаризму, виборчих кампаній : матеріали наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 16 березня 2006 р.). – Київ–Тернопіль–Львів, 2006. – С. 37–43.

427. Рудакевич О. М. Політичні чинники гуманізації державної податкової служби / О. М. Рудакевич // Професійна етика працівника державної податкової служби як складова етики державного службовця України : матеріали наук.-практ. конф., 16 березня 2006 р., м. Ірпінь. – Ірпінь : Нац. акад. ДПС України, 2006. – С. 261–265.

428. Рудакевич О. М. Теоретико-методологічні засади дослідження національної політичної культури / О. М. Рудакевич // Проблеми інтеграції науково-освітнього, інтелектуального потенціалу в державотворчому процесі : зб. наук. праць. – Тернопіль–Бахчисарай, 2006. – С. 446–450.

429. Рудакевич О. М. Політологія. Лекції, семінари, самостійна робота : навч. посіб. / О. М. Рудакевич – Тернопіль : Астон, 2006. – 303 с.

430. Рудакевич О. М. Етнічний принцип самоорганізації людства / О. М. Рудакевич // Нова парадигма: [журнал наукових праць] / [гол. ред. В. П. Бех]. – Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова ; Творче об'єдн. «Нова парадигма». – Вип. 79. – К., 2008. – С. 92–101.

431. Рудакевич О. М. Національний принцип самоорганізації соціуму / О. М. Рудакевич // Нова парадигма : [журнал наукових праць] / [гол. ред. В. П. Бех]. – Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; Творче об'єдн. «Нова парадигма». – Вип. 76. – К., 2008. – С. 62–72.

432. Рудакевич О. Знакові постаті вітчизняної історії в ідеологічних рамках сьогодення / О. Рудакевич // Бористен. – 2008. – № 7. – С. 16–18.

433. Рудакевич О. Взаємодія економіки, політики і культури в націотворчому процесі / О. Рудакевич // Мандрівець. – 2008. – № 4. – С. 63–67.

434. Рудакевич О. М. Етнічність та етнічна самоорганізація / О. М. Рудакевич // Этничность и власть : региональные, национальные и глобальные проекты : материалы VII междунар. семинара, 15–17 мая 2008 г., г. Ялта / [под ред. Т. А. Сенюшкиной]. – Севастополь : ЭКОСИ-Геофизика, 2008. – С. 145–147.

435. Рудакевич О. М. Толерантність як риса української культури та сучасні політичні процеси / О. М. Рудакевич // Сучасна україністика : наукові парадигми мови, історії, філософії : матеріали міжнар. наук. конф., 16–18 квітня 2008 р. / [за заг. ред. О. С. Черемської, О. М. Кузя]. Част. VI. – Харків : Вид-во ХНЕУ, 2008. – С. 285–290.

436. Рудакевич О. М. Економічні чинники формування нації та її культури / О. М. Рудакевич // Культура и экономика : междунар. науч.-практ. конф., 20–21 марта 2008 г. – Донецк : ДонНУЭТ, 2008. – С. 350–354.

437. Рудакевич О. М. Загальноєвропейські етичні й політичні цінності та перспективи їх реалізації в Україні / О. М. Рудакевич, М. І. Рудакевич // Правові та соціополітичні аспекти взаємовідносин ЄС–Україна. Зб. наук. праць : матеріали 6-ї міжнар. наук. конф., 23–24 жовтня 2008 р., м. Донецьк / укл. М. П. Примуш. – Донецьк : ДонНУ, 2008. – С. 281–290.

438. Рудакевич О. М. Формування соціетальної культури в Україні : стан і перспектива / О. М. Рудакевич // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : політологія, соціологія, філософія. Вип. 10. – Ужгород, 2008. – С. 198–202.

439. Рудакевич О. М. Соціетальний підхід до дослідження національної політичної культури / О. М. Рудакевич // Нова парадигма: [журнал наук. праць] / гол. ред. В. П. Бех ; Нац. пед ун-т ім. М. П. Драгоманова; Творче об'єдн. «Нова парадигма». – Вип. 86. – К., 2009. – С. 146–157.

440. Рудакевич О. М. Національний принцип: етнополітична концепція нації : моногр. / О. М. Рудакевич. – Тернопіль : Вид-во ТНЕУ «Економічна думка», 2009. – 292 с.

441. Рудакевич О. Єдність релігійних та політичних ідей у месіанських міфах націй і держав / О. Рудакевич // Религия и гражданское общество: Новые национальные границы и парадоксы глобализации культурного пространства. Материалы VIII междунар. семинара 20–22 ноября 2008 г., г. Ялта / под ред. Т. А. Сенюшкиной. – Севастополь : НПЦ ЕКОСІ–Гідрофізика, 2009. – С. 129–131.

442. Рудакевич О. М. Національні політичні стереотипи (теоретико-методологічні засади дослідження) / О. М. Рудакевич // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : політологія, соціологія, філософія. Вип. 11. – Ужгород, 2009. – С. 193–197.

443. Рудакевич О. М. Теоретико-методологічні засади дослідження інституційного рівня політичної культури / О. М. Рудакевич // Грані [наук.-теор. громад.-політ. альманах]. – 2009. – № 2. – С.110–115.

444. Рудакевич О. М. Особливості інституційних компонентів сучасної української політичної культури / О. М. Рудакевич // Грані [наук.-теор. громад.-політ. альманах]. – 2009. – № 3. – С. 131–136.

445. Рудакевич О. М. Взаємозв'язок культури та політичної організації в суспільствах доіндустріальної доби / О. М. Рудакевич // Історико-політичні проблеми сучасного світу. – Чернівці, 2009. – № 19/20. – С. 126–131.

446. Рудакевич О. М. Міфологія в системі національної політичної культури / О. М. Рудакевич // Нова парадигма : [журнал наук. праць] / [гол. ред. В. П. Бех]. – Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова ; Творче об'єдн. «Нова парадигма». – Вип. 83. – К., 2009. – С. 70–78.

447. Рудакевич О. М. Політико-правова стабільність як необхідна умова спонтанного соціокультурного процесу / О. М. Рудакевич // Вивчення і впровадження іноземного досвіду вдосконалення діяльності органів влади : матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф. за міжнар. участю, 24 листопада 2009 р. Ч. 1. – Полтава : ПНТУ, 2009. – С. 106–108.

448. Рудакевич О. Національні політичні стереотипи (теоретико-методологічні засади дослідження) / О. Рудакевич // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія, соціологія, філософія. – 2009. – Вип. 11. – С. 193–197.

449. Рудакевич О. Особливості генези національної культури: етнополітичні концепції та український досвід / О. Рудакевич // Вісник Львівського університету. Серія : Філософські науки. – 2009. – Вип. 12 – С. 186–194.

450. Рудакевич О. М. Простір національної політичної культури як об'єкт дослідження / О. М. Рудакевич // Політологічний вісник : зб. наук. праць. – К. : ІНТАС, 2010. – Вип. 45. – С. 297–288.

451. Рудакевич О. М. Час як категорія аналізу національної політичної культури / О. М. Рудакевич // Політологічний вісник : зб. наук. праць. – К. : ІНТАС, 2010. – Вип. 46. – С. 293–300.

452. Рудакевич О. М. Традиції як базовий елемент національної політичної культури / О. М. Рудакевич // Політологічний вісник : зб. наук. праць. – К. : ІНТАС, 2010. – Вип. 49. – С. 291–299.

453. Рудакевич О. М. Комунікативна модель національної політичної культури / О. М. Рудакевич // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія. Соціологія. Філософія. – 2010. – Вип. 14. – С. 49–53.

454. Рудакевич О. М. Концептуальні погляди Г. Алмонда на політичну культуру нації / О. М. Рудакевич // Нова парадигма : [журнал наук. праць] / [гол. ред. В. П. Бех]. – Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова ; Творче об'єдн. «Нова парадигма». – Вип. 96. – К., 2010. – С. 116–125.

455. Рудакевич О. М. Нація як суб'єкт політичної культури / О. М. Рудакевич // Політологічний вісник : зб. наук. праць. – К. : ІНТАС, 2010. – Вип. 48. – С. 247–255.

456. Рудакевич О. М. Взаємозв'язок національної ідентичності і культури в націєтворчому процесі / О. М. Рудакевич // Грані [наук.-теорет. громад.-політ. альманах]. – 2010. – № 2. – С. 155–159.

457. Рудакевич О. Етнополітичні орієнтації сучасних українських партій / О. Рудакевич // Українська національна ідея : реалії та перспективи розвитку. – Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2010. – Вип. 22. – С. 149–155.

458. Рудакевич О. Інфраструктура національної політичної культури / О. Рудакевич // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. – 2010. – № 4. – С. 110-115.

459. Рудакевич О. М. Співвідношення понять «національна політична культура» та «етнополітична культура нації» / О. М. Рудакевич // Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін : науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – 2010. – № 5. – С. 78–83.

460. Рудакевич О. Імперативи національної політичної культури / О. Рудакевич // Політичний менеджмент. – 2010. – № 5. – С. 128–136.
461. Рудакевич О. М. Ціннісний трикутник національної політичної культури / О. М. Рудакевич // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 5 (49). – С. 220–231.
462. Рудакевич О. М. Національна політична культура: теорія, методологія, український досвід : моногр. / О. М. Рудакевич. – Тернопіль : Вид-во ТНЕУ «Економічна думка», 2010. – 456 с.
463. Рудакевич О. Функції національної політичної культури: теоретико-методологічний аспект / О. Рудакевич // Сучасна українська політика. – К.: Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2011. – Вип. 22. – С. 117–127.
464. Рудакевич О. М. Українська національна політична культура: стан і проблеми дослідження / О. М. Рудакевич // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2011. – № 949. – С. 229–234.
465. Рудакевич О. Матриця національної політичної культури: соціетальний підхід / О. Рудакевич // Політичний менеджмент. – 2011. – № 5. – С. 25–34.
466. Рудакевич О. М. Засади типології національної політичної культури / О. Рудакевич // Політичний менеджмент. – 2011. – № 6. – С. 137–144.
467. Руссо Ж.-Ж. Суспільна угода, демократія і представництво // Демократія : антологія ; [упоряд. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 237–247.
468. Савельев В. Л. Несостоятельность буржуазных концепций политической культуры социализма / В. Л. Савельев, М. Х. Фарукшин. – К. : Политиздат Украины, 1986. – 156 с.
469. Садовский В. Н. Система / В. Н. Садовский // Философский энциклопедический словарь. – М., 1989. – С. 584–585.
470. Садохин А. П. Межкультурная коммуникация : учеб. пособ. /А. П. Садохин. – М. : Альфа-М, ИНФРА-М, 2006. – 288 с.

471. Салмин А. М. Современная политика под знаком Аристотеля / А. М. Салмин // Политические исследования. – 1992. – № 5. – С. 123–132.
472. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / П. М. Сас. – К. : Либідь, 1998. – 296 с.
473. Свідзінський А. Синергетична концепція культури / А. Свідзінський. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. – 696 с.
474. Северинюк В. Політична поведінка: проблеми теорії та методології : моногр. / В. Северинюк. – Київ; Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2009. – 432 с.
475. Сергеева А. В. Русские : стереотипы поведения, традиции, ментальность / А. В. Сергеева ; [4-е изд., испр.]. – М. : Флинта ; Наука, 2006. – 320 с.
476. Сетон-Вотсон Г. Старі й нові нації / Г. Сетон-Вотсон // Націоналізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К., 2000. – С. 515–519.
477. Скиба В. Вступ до політології. Екскурс в історію правничо-політичної думки / В. Скиба, В. Горбатенко, В. Туренко ; [за заг. ред. В. Й. Скиби]. – К. : Основи, 1998. – 718 с.
478. Скирбек С. Неадекватная культура. Современная идеология и человек / С. Скирбек ; [пер. с англ. В. А. Петруничевой]. – М. : Изд-во «МИК», 2003. – 272 с.
479. Скобельський Ю. Культурні чинники соціальності [Електронний ресурс] / Ю. Скобельський. – Режим доступу : <http://westukr.itgo.com/Skobelskiy.htm>
480. Скороходов В. А. Политическая культура Франции / В. А. Скороходов // Политическая культура : теория и национальные модели / [К. С. Гаджиев, Д. В. Гудименко, Г. В. Каменская и др.]. – М. : Интерпракс, 1994. – С. 140–162.
481. Скотна Н. Що таке «розколота цивілізація»? / Н. Скотна // Духовне життя українського суспільства: теоретико-методологічні та онтологічні проблеми розвитку (кол. моногр. у 3-х кн.) [М. Михальченко, В. Скотний, А. Бичко та ін.] / [за ред. М. Михальченка, В. Скотного]. Кн. 1. – Київ–Дрогобич : Інформ.-ред. відділ ДДПУ ім. І. Франка, 2009. – С. 158–206.

482. Скуратівський В. А. Етносоціальна культура як саморегульована система / В. А. Скуратівський. – К., 1993. – 200 с.
483. Скуратівський В. Етнополітична культура / В. Скуратівський // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; [редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін.]. – К. : Довіра; Генеза, 1996. – С. 491.
484. Скуратівський В. А. Соціальні системи та соціологічні методи дослідження : навч. посіб. / В. А. Скуратівський, М. Ф. Шевченко – К. : Вид-во УАДУ, 1998. – 188 с.
485. Сліпець П. П. Політичні цінності : теорія і методологія пізнання та реалізації: моногр. / П. П. Сліпець. – К. : Знання України, 2009. – 251 с.
486. Смола Л. Є. Детермінанти політичного процесу сучасності: теоретико-методологічний аналіз в інформаційно-психологічному вимірі : монографія / Л. Є. Смола. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 448 с.
487. Сміт Е. Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка / Е. Д. Сміт. – К. : Темпора, 2009. – 312 с.
488. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Е. Сміт ; [пер. з англ. М. Климука і Т. Цимбала]. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 320 с.
489. Сміт Е. Д. Націоналізм. Теорія, ідеологія, історія / Е. Д. Сміт ; [пер. з англ. Р. Фещенко]. – К. : Вид-во «К. І. С.», 2004. – 168 с.
490. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Е. Д. Сміт ; [з англ. пер. П. Таращук]. – К. : Основи, 1994. – 223 с.
491. Сморгунув Л. В. Сравнительная политология теория и методология измерения демократии / Л. В. Сморгунув. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. – 374 с.
492. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. – М. : Смысл, 1998. – 389 с.

493. Соловій Г. Постколоніальний дискурс української політики / Г. Соловій // Український науковий журнал «Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації». – 2010. – № 2. – С. 64–71.
494. Соловев А. И. Византийский стиль: культура власти российской элиты / А. И. Соловьев // Дружба народов. – 2000. – №. 7.– С. 151–163.
495. Соловьев А. И. Культура власти на политическом перекрестке эпох / А. И. Соловев // Власть. – 1998. – № 2. – С. 15–23.
496. Соловьев А. И. Политическая культура: к проблеме идентификации национальных моделей / А. И. Соловьев // Принципы и практика политических исследований. – М. : РОССПЭН, 2002. – С. 126–144.
497. Соловьев А. И. Политическая культура: проблемное поле метатеории / А. И. Соловьев // Вестник Московского университета. Сер. 12 : Политические науки. – 1995. – № 3. – С. 3–14.
498. Сорокин П. Человек, цивилизация, общество / П. Сорокин ; [общ. ред. А. Ю. Самогонова]. – М. : Политиздат, 1992. – 434 с.
499. Сравнительная политология сегодня : мировой обзор : учеб. пособ. / [Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон]. – М. : Аспект-Прес, 2002. – 535 с.
500. Старовойт І. С. Західноєвропейська та українські ментальності: збіг та своєрідності. Філософсько-історичний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / І. С. Старовойт. – К., 1997. – 40 с.
501. Старовойт І. С. Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальностей. Філософсько-історичний аналіз / І. С. Старовойт. – Київ–Тернопіль : Діалог, 1997. – 256 с.
502. Старосольський В. Теорія нації / В. Старосольський ; [передм. І. Кресіної]. – Нью-Йорк : Наук. т-во ім. Т. Шевченка; К. : Вища школа, 1998. – 153 с.
503. Старостина Е. В. Политическая культура Испании: соотношение традиционных и новых элементов / Е. В. Старостина // Политическая культура :

теория и национальные модели / [К. С. Гаджиев, Д. В. Гудименко, Г. В. Каменская и др.]. – М. : Интерпракс, 1994. – С. 186–210.

504. Стегний О. Опыт сравнительного анализа национально-групповой идентификации украинцев и русских в Украине / О. Стегний // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформаций / [под ред. Л. Дробижевой, Е. Головахи]. – К. : Ин-т социологии НАН Украины ; Ин-т социологии РАН, 2007. – С. 128–142.

505. Стегний В. Н. Политология. 2-е изд. [перераб. и доп.] / В. Н. Стегний. – СПб. : Питер, 2004. – 144 с.

506. Степаненко В. Етнос – демос – поліс: етнополітичні проблеми соціальної трансформації в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 102–120.

507. Стражний А. Украинский менталитет / А. Стражний. – К. : Изд-во Подолина, 2008. – 384 с.

508. Сурков В. Русская политическая культура. Взгляд из утопии / В. Сурков // Электронный ресурс. – режим доступа : <http://otimk.ru/files/surkov.doc>

509. Сучасний словник іншомовних слів / [укл. О. І. Скопенко, Т. В. Цимбалюк]. – К. : Довіра, 2006. – 789 с.

510. Такер Р. С. Политическая культура и лидерство в Советской России. От Ленина до Гобачева / Р. С. Такер // США : экономика, политика, идеология. – 1990. – № 1. – С. 76–85.

511. Тараненко О. Українізація / О. Тараненко // Етнонаціональний розвиток України : терміни, визначення, персоналії. – К., 1993. – С. 605–607.

512. Теория культуры : учеб. пособ. / [под ред. С. Н. Иконниковой, В. П. Большакова]. – СПб. : Питер, 2008. – 592 с.

513. Теория политики : учеб. пособ. / [под ред. Б. А. Исаева]. – СПб. : Питер, 2008. – 464 с.

514. Терешкун О. Ф. Політична суб'єктність української нації: генеза, стан, тенденції розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.01 «Історія та теорія політичної науки» / О. Ф. Терешкун. – Львів, 2005. – 21 с.
515. Тишков В. А. Этничность, национализм и государство в посткоммунистическом обществе / В. А. Тишков // Вопросы социологии. – 1993. – № 1/2. – С. 3–38.
516. Ткаченко В. Україна: проблеми національної ідентичності / В. Ткаченко // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 19–37.
517. Токвіль А. де. Про демократію в Америці. У двох томах / А. де Токвіль ; [пер. з фр. Г. Філіпчука та М. Москаленка ; передм. А. Жардена]. – К. : Видав. дім «Всесвіт» , 1999. – 590 с.
518. Толкачова Н. Є. Звичаєве право : навч. посіб. / В. А. Толкачова. – К. : Видав.-полігр. центр «Київський університет», 2006. – 367 с.
519. Тощенко Ж. Т. Особенности современно охлократии / Ж. Т. Тощенко // Политические исследования. – 2010. – № 2. – С. 166–177.
520. Тощенко Ж. Т. Социальная инфраструктура: сущность и пути развития : учеб. / Ж. Т. Тощенко. – М. : Юнити-Дана, 2003. – 206 с.
521. Трухан М. Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі / М. Трухан. – Львів : ВП «Троян», 1992. – 256 с.
522. Тульчинская Т. В. Идея нации в политической культуре (исторический опыт Франции) / Т. В. Тульчинская // Вестник Московского университета. Сер. 12 : Политические науки. – 1996. – № 4. – С. 48–63.
523. Украинское общество в европейском пространстве / [под ред. Е. Головахи, С. Макеева]. – К. : Ин-т социологии НАН Украины; Харьков : Нац. ун-т им. В. Н. Каразина, 2007. – 274 с.
524. Українська душа / [відп. ред. В. Храмова]. – К. : Фенікс, 1992. – 128 с.

525. Українська культура в європейському контексті [Ю. П. Богуцький, В. П. Андрущенко, Ж. О. Безвершук, Л. М. Новохатько] / [за ред. Ю. П. Богуцького]. – К. : Знання, 2007. – 679 с.

526. Українська політична культура: перспективи змін [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/Monitor/Monitor14/04.htm>

527. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / [В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк та ін.] / [за ред. В. С. Крисаченка]. – К. : НІСД, 2006. – 632 с.

528. Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / за ред. В. Ісаїва ; [пер. з англ. А. Іщенко]. – К. : Видав. дім «КМ Академія», 2004. – 362 с.

529. Українське суспільство 1992–2010: соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. – 636 с.

530. Украинское общество в европейском пространстве / Под ред. Е. Головахи, С. Макеева. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, Харьковский национальный ун-т В. Н. Каразина, 2007. – 274 с.

531. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Політична культура і політичні партії України. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників / [кер. авт. кол. А. І. Комарова, О. М. Рудакевич]. – К. : НДІ «Проблеми людини», 2007. – Том 6. – 597 с.

532. Ухвала Всеукраїнської науково-практичної конференції «Політична культура посткомуністичної України: проблеми дослідження та національно-демократичної трансформації» (Тернопіль, 20–21 грудня 1996 року) // Уряду України, Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Політична культура і політичні партії України. Аналітичні розробки і пропозиції наукових та практичних працівників / [кер. авт. кол. А. І. Комарова, О. М. Рудакевич]. – К. : НДІ «Проблеми людини», 1997. – Т. 6. – С. 596–597.

533. У якому світлі побачимо правду? // Літературна Україна. – 1991. – 14 лют.

534. Фадеев Д. А. Демократизация и политическая культура (опыт послевоенной Германии) / Д. А. Фадеев // Вестник Московского университета. Сер. 12 : Социально-политические исследования. – 1993. – № 2. – С. 63–73.
535. Фартушний А. Українська національна ідея як підстава державотворення / А. Фартушний. – Львів : Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2000. – 307 с.
536. Федуняк С. Г. Цивілізаційна консолідація в сфері безпеки / С. Г. Федуняк // Політика і час. – 2003. – № 6. – С. 77–80.
537. Феномен української культури: методологічні засади осмислення / [відп. ред. В. Шинкарук, Є. Бистрицький]. – К. : Фенікс, 1996 – 477 с.
538. Фенько А. Б. Архетипы российской политической культуры / А. Б. Фенько // Гражданская культура в современной России : сб. науч. работ грантодержателей МОНФ / [отв. ред. Е. Б. Шестопап]. – М., 1999. – С. 100–120.
539. Фільц О. До вивчення проблеми ментальності населення Галичини / О. Фільц, О. Невелюк // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1994. – № 1. – С. 231–235.
540. Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.
541. Фісун О. Неопатримоніалізм проти демократії в Україні / О. Фісун // Віче. – 2008. – № 17. – С. 4–7.
542. Фіхте Й. Г. Що таке народ у вищому розумінні слова і що таке любов до батьківщини / Й. Г. Фіхте // Націоналізм. Антологія / Упор. О Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 46–55.
543. Формізано Р. П. Понятие политической культуры / Р. П. Формізано // Pro et Contra. Журнал российской внутренней и внешней политики. – 2002. – Т. 7. – № 3. – С. 111–146.
544. Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України (Львів–Брюховичі, 27 серпня 1993 р.). – Львів : Наук. Т-во ім. Т. Шевченка ; Львів. держ. ун-т ім. І. Франка, 1995. – 127 с.

545. Франко І Познамежами можливого / І. Франко // Націоналізм. Антологія / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 163–171.
546. Франк С. Л. Етика нігілізму / С. Л. Франк // Вехи. Из глубины. – М. : Просвещение, 1991. – 171–203.
547. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «Я» / З. Фрейд. – М. : Азбука, 2008. – 292 с.
548. Фрейд З. Будущее одной иллюзии / З. Фрейд // Фрейд. З. Психодинамические этюды. – Минск : Попурри, 2003. – С. 370–422.
549. Фурман А. Психокультура української ментальності : наук. вид. / А. Фурман. – Тернопіль : Екон. думка, 2002. – 132с.
550. Хаббард Л. Р. Дианетика / Л. Р. Хаббард. – М. : Воскресенье, 1993. – 566 с.
551. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность / [пер. с нем. А. В. Михайлова, В. И. Кононова]. – М. : Наука, 1989. – 423 с.
552. Хайек Ф. А. Контрреволюция науки [Электронный ресурс] / Ф. А. Хайек. – Режим доступа : // <http://www.libertarium.ru/libertarium/contrev>
553. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Ф. Хайек. – М. : Новости, 1992. – 304 с.
554. Хамітов Н. Національна міфологія / Н. Хамітов // Мала енциклопедія етнодержавознавства / [відп. ред., кер. авт. кол. Ю. І. Римаренко]. – К. : Генеза; Довіра, 1996. – С.100–101.
555. Хантингтон С. Кто мы? : Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон ; [пер. с англ. А. Башкирова]. – М. : ООО «Издательство АТС» ; ООО «Транзиткнига», 2004. – 635 с.
556. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.

557. Хелмке Г. Неформальные институты и сравнительная политика [Електронний ресурс] / Г. Хелмке, С. Левитски. – Режим доступу : <http://www.nrnby.org/pub/0712/14.ahtral>

558. Химка І.-П. Український національний рух у Галичині ХІХ ст. в світлі нових теоретичних праць про націоналізм і національні рухи / І.-П. Химка // Формування української нації: історія та інтерпретації : матеріали круглого столу істориків України (Львів, Брюховичі, 27 серпня 1993 р.). – Львів, 1995. – С. 68–77.

559. Хилько М. М. Політична культура населення України: аналіз ступеня консенсусу, інтегрованості, міжнаціонального злагоди / М. М. Хилько // Вісник Харківського університету. – 2006. – № 737. – С. 233–240.

560. Хилько М. Політична культура населення України: аналіз розвитку громадянських якостей / М. Хилько // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 115–126.

561. Ходаковський М. Д. Суспільство в контексті культури (етнополітологічний аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.05. «Етнополітологія та етнодержавознавство» / М. Д. Ходаковський. – К., 1998. – 17 с.

562. Хоруженко К. М. Культурология. Энциклопедический словарь / К. М. Хоруженко. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cjuntries.ru/library/theory/sobcult.htm>

563. Хохлов И. И. Наднациональность в политике Европейского Союза / И. И. Хохлов. – М. : Междунар. отношения, 2007. – 160 с.

564. Хюбнер К. Нация : от забвения к возрождению / К. Хюбнер / Перевод с нем А. Ю. Антоновского. – К. : Канон+, 2001. – 400 с.

565. Цимбалістий Б. Тавро бездержавности. Політична культура українців / Б. Цимбалістий. – К. : Вид. Всесвіт. Координац. Ради та Респ. Асоц. українознавців, 1994. – 61 с.

566. Цицерон М. Т. Про державу / М. Т. Цицерон. // Філософія політики: Хрестоматія: У 4 т. Авт.-упоряд.: В. П. Андрущенко (кер.) та ін.. – К.: Знання України, 2003. – Т. I. – 364 с. – С. 59–65.

567. Чадаев А. В поисках языка / А. Чадаев // Константы русской политической культуры : сб. / [сост. Н. В. Гараджа]. – М. : Изд-во «Европа», 2007. – С. 3–7.

568. Человек и его символы / [под ред. К. Г. Юнга]. – СПб. : «Б. С. К.» – 1996. – 454 с.

569. Черниш Н. Динаміка ідентичностей мешканців Львова і Донецька: компаративний аналіз (1994–2004 рр.) / Н. Черниш, О. Маланчук // Україна Модерна. Спеціал. вип. Львів–Донецьк : соціальні ідентичності в сучасній Україні / [за ред. Я. Грицака, А. Портнова, В. Сусака]. – Київ–Львів : Критика, 2007. – С. 61–136.

570. Чернявская Ю. В. Культура явная и скрытая / Ю. В. Чернявская // Человек. – 2005. – № 4. – С. 5–12.

571. Шайгородський Ю. Міфологія як засіб моделювання політичної реальності / Ю. Шайгородський // Віче. – 2009. – № 15. – С. 35–36.

572. Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу / Ю. Ж. Шайгородський. – К. : Знання України, 2009. – 400 с.

573. Шайгородський Ю. Ж. Політика : взаємодія реальності і міфу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук : спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / Ю. Ж. Шайгородський. – К., 2009. – 34 с.

574. Шайгородський Ю. Ціннісна складова сучасної міфології / Ю. Шайгородський // Політичний менеджмент. – 2008. – Спец. вип. – С. 126–135.

575. Шаповаленко М. В. Символіка політична / М. В. Шаповаленко // Політологічний енциклопедичний словник / [упоряд. В. П. Горбатенко]. – К. : Генеза, 2004. – С. 605–606.

576. Шатилов А. Постсоветские подходы к изучению политической культуры / А. Шатилов // Pro et Contra. Журнал российской внутренней и внешней политики. – 2002. – Т. 7. – № 3. – С. 183–194.

577. Швейцер А. Культура и этика / А. Швейцер ; [пер. с нем. Н. А. Захарченко и Г. В. Колшанского ; общ. ред. проф. В. А. Карпушина]. – М. : Прогресс, 1973. – 342 с.

578. Шерман О. М. Політичний стереотип: місце у політичному процесі та технології формування засобами масової інформації : моногр. / О. М. Шерман. – Львів : Сполом, 2008. – 227 с.

579. Шилов В. Н. Политические ценности: специфика и функции // Социально-гуманитарное знание. – 2003. – № 6. – С. 118–123.

580. Шириянц А. А. Политическая культура: смысл и методологическое значение категории [Электронный ресурс] / А. А. Шириянц. – Режим доступа : <http://yandex.ru/yandsearch?p=1aText=%DO%BA%DO%BB%DO%>

581. Шкляр Л. Етнополітика: структурні елементи та механізми реалізації / Л. Шкляр // Генеза : Історія. Політологія. – 1997. – № 1. – С. 225–233.

582. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) : підруч. – К. : Либідь, 2002. – С. 492–493;

583. Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації / Д. Шнаппер ; [пер. з фр. Р. В. Мардера]. – Харків : Фоліо, 2007 – 223 с.

584. Шпорлюк Р. Національне відродження в контексті історичного досвіду / Р. Шпорлюк // Етнонаціональний розвиток України: терміни, визначення, персоналії. – К., 1993. – С. 13–23.

585. Шудря К. П. Національна культура як філософська проблема / К. П. Шудря // Національна культура в сучасній Україні / [голова ред. колегії І. Ф. Курас]. – К. : Асоціація «Україно», 1995. – С. 7–16.

586. Шурко О. Б. Взаємозв'язок політичної діяльності та політичної культури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.03. «Політична культура та ідеологія» / О. Б. Шурко. – Львів, 1996. – 27 с.

587. Щегорцев В. А. Политическая культура: модели и реальность / В. А. Щегорцев. – М. : ИНИОН СССР ; Ин-т молодежи, 1990. – 172 с.
588. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство та політична культура: теоретичний та прикладний аспекти : моногр. / Г. П. Щедрова. – Луганськ : Вид-во «Еталон-2», 2009. – 308 с.
589. Щербак М. Соціально-класові характеристики політичної культури в Україні: досвід застосування соціологічного тесту «Типи політичної культури» / М. Щербак // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 153–160.
590. Юнг К. Г. Душа и земля / К. Г. Юнг // К. Г. Юнг. Проблемы души нашего времени. – М. : Прогресс; Универс, 1993.
591. Юнг К. Психология бессознательного / К. Юнг. – М. : Канон, 1994. – 316 с.
592. Ягодка А. Г. Соціальна інфраструктура і політика : навч. посіб. / А. Г. Ягодка. – К. : КНЕУ, 2002. – 232 с.
593. Якушик В. Українська революція 2004–2005 років. Спроба теоретичного аналізу / В. Якушик // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2. – С. 19–36.
594. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / В. Янів ; [2-ге вид., перероб. і доп.]. – К. : Знання, 2006. – 341 с.
595. Ясинська В. С. Особливості трансформації політичної культури в умовах становлення демократичного політичного режиму : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / В. С. Ясинська. – К., 2004. – 20 с.
596. Ясперс К. Куда движется ФРГ? Факты. Опасности. Шансы / К. Ясперс ; Пер. с нем. – М. : Междунар. отнош., 1969. – 224 с.
597. Abramowitz A. I. The United States: Political Culture under Stress / A. I. Abramowitz // The Civic Culture revisited / Eds. Gabriel A. Almond, Sidney Verba. – Newbury Park : Sage Publications, 1980. – P. 177–211.
598. Adorno T. The Authoritarian Personality / T. Adorno, E. Franke-Brenswic, D. Levinson, R. Sanford. – New York : Harper and Row, 1950. – 990 p.

599. Almond G. A. Comparative Political Systems / G. A. Almond // Journal of Politics. – 1956. – Vol. 18. – No. 3. – P. 379–398.
600. Almond G. A. The Civic Culture : Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G. A. Almond, S. Verba. – Princeton : Princeton University Press, 1963. – 375 p.
601. Almond G. A. The Civic Culture Revisited : An Analytical Study / G. A. Almond, S. Verba. – Boston : Little, Brown and Company, 1980. – 274 p.
602. Almond G. A. The Intellectual History of the Civic Culture Concept / G. A. Almond // The Civic Culture revisited / Eds. Gabriel A. Almond, Sidney Verba. – Newbury Park : Sage Publications, 1980. – P. 1–36.
603. Almond G. A. The Return to Political Culture / G. A. Almond // Political Culture and Democracy in Developing Countries. Next book edition / Ed. Larry Diamond. – London: Lynne Rienner Publishers, 1994. – P. ix–xii.
604. Austin L. Saints and Samurai : The Political Culture of the American and Japanese Elites / L. Austin. – London : Yale University Press, 1975. – 197 p.
605. Baily Th. The Mythmakers of American History / Th. Baily // Myth and American Experience. – New York : Glencoe Press, 1972. – P. 1–17.
606. Berg-Schlosser D. Politische Kultur. Eine neue Dimension politikwissenschaftlicher Analyse / D. Berg-Schlosser. – München : Vogel, 1972. – 217 s.
607. Berkhofer R. F. Clio and Culture Concept: Some Impressions of a Changing Relationship in American Historiography / R. F. Berkhofer // Social Science Quarterly 53 (2). – Blackwell Publishing, 1992. – P. 297–320.
608. Böhret C. Innenpolitik und politische Theorie / C. Böhret, W. Jann, E. Kronenwett. – Opladen : Westdeutscher Verlag, 1988. – 491 s.
609. Brint M. A. Genealogy of Political Culture / M. A. Brint. – Boulder, San Francisco, Oxford : Westview Press, 1991. – 147 p.
610. Comparative Politics Today: A Development Approach / Eds. G. A. Almond, G. B. Powell – Boston : Little, Brown & Co, 1966. – 348 p.

611. Comparative Politics Today : A World View / Eds. G. A. Almond, G. B. Powell – Boston : Little, Brown & Co, 1974. – 477 p.
612. Conradt D. P. Changing German Political Culture / D. P. Conradt // The Civic Culture Revisited / Eds. Gabriel A. Almond, Sidney Verba. – Newbury Park, CA : Sage Publications, 1980. – P. 212–273.
613. Craig A. L. Political Culture in Mexico: Continuities and Revisionist Interpretations / A. L. Craig, W.A. Cornelius // The Civic Culture Revisited / Eds. Gabriel A. Almond, Sidney Verba. – Newbury Park, CA : Sage Publications, 1980. – P. 325–393.
614. Crick B. In Defense of Politics / B. Crick. – Chicago : University of Chicago Press, 1993. – 273 p.
615. Daimond L. Developing Democracy: Toward Consolidation / L. Daimond. – Baltimore and London : Johns Hopkins University Press, 1999. – 362 p.
616. Deutsch K. Nationalism and Social Communication, An Inquiry into the Foundations of Nationality / K. Deutsch. – Cambridge, MIT Press, 1966. – 242 p.
617. Devine D. The Political Culture of the United States / D. Devine. – Boston : Little Brown, 1972. – 357 p.
618. Dittmer L. Political Culture and Political Symbolism: Toward a Theoretical Synthesis / L. Dittmer // World Politics. – 1977. – No. 29. – P. 522–583.
619. Elazar D. J. Cities of the Prairie: The Metropolitan Frontier and American Politics / D. J. Elazar. – Landham, MD: America UP, 1984. – 514 p.
620. Eckstein H. Culture as a Foundation Concept for the Social Sciences / H. Eckstein // Journal of Theoretical Politics. 1996. – Vol. 8. – No. 4. – P. 471–498.
621. Geertz C. The Interpretation of Cultures : Selected Essays / C. Geertz. – New York : Basic Books, 1973. – 470 p.
622. Greiffenhagen M. Ein schwieriges Vaterland : Zur politischen Kultur Deutschlands / M. Greiffenhagen, S. Greiffenhagen. – München : List, 1979. – 483 s.
623. Handbook of American Popular Culture / Ed. Thomas Inge. – Vol. 1–3. – New York : Greenwood Press, 1989. – Vol. 1. – 565 p.

624. Heunks F. Political Culture 1960-1990 / F. Heunks, F. Hikspoors // Ed. R. de Moor. Values in Western Societies. – Tilburg : Tilburg University Press, 1995. – P. 51–81.
625. Hofstede G. Culture's Consequences : International Differences in Work-Related Values / G. Hofstede. – Beverly Hills : Sage Publications, 1980. – 475 p.
626. Huntington S.P. Who are We? The Challengers to America's National Identity / S.P. Huntington. – New Delhi : Penguin Books, 2004. – XVIII, 428 p.
627. Inglehart R. Culture Shift in Advanced Industrial Society / R. Inglehart. – Princeton : Princeton University Press, 1990. – 484 p.
628. Johnson J. Conceptual Problems as Obstacles to Progress in Political Science. Four Decades of Political Culture Research / J. Johnson // Journal of Theoretical Politics, 2001. – Vol. 15. – No. 1. – P. 87–115.
629. Kavanagh D. Political Science and Political Behaviour / D. Kavanagh. – London : Allen & Unwind, 1983. – 540 p.
630. Kavanagh D. Political Culture / D. Kavanagh. – London : Macmillan, 1972. – 80 p.
631. Kavanagh D. Political Culture in Great Britain: The Decline of the Civic Culture / D. Kavanagh // The Civic Culture Revisited / Eds. Gabriel A. Almond, Sidney Verba. – Newbury Park : Sage Publications, 1980. – P. 124–176.
632. Lehnert D. Identitäts- und Konsensprobleme in einer fragmentierten Gesellschaft. Zur politischen Kultur in der Weimarer Republik / D. Lehnert, K. Megerle // Politische Kultur in Deutschland: Bilanz und Perspektiven der Forschung. – Opladen : Westdeutscher Verlag, 1987. – S. 80–97.
633. March J. G. The New Institutionalism: Organization Factors in Political Life / J. G. March, J. P. Olsen // American Political Science Review. – 1984. – Vol. 78. – P. 738–749.
634. Michelat G. Classe, religion et comportement politique / G. Michelat, M. Simon. – Paris : Presses de la Fondation nationale des sciences politiques et Éditions sociales, 1977. – 498 p.

635. Monroe K. The Theory of Rational Action : What is it? How Useful is it for Political Science? / K. Monroe // Political Science : Looking to the Future. – Vol. 1. The Theory and Practice of Political Science / Ed. Crotty B. – Evanston, Ill : Northwestern University Press, 1991. – P. 75–89.

636. Pateman C. The Civic Culture: A Philosophic Critique / C. Pateman // The Civic Culture Revisited / Eds. Gabriel A. Almond, Sidney Verba. – Newbury Park : Sage Publications, 1980. – P. 57–102.

637. Parsons T. Toward a General Theory of Action / T. Parsons, E.A. Shils. – Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1951. – 506 p.

638. Political Culture and Constitutionalism : A Comparative Approach / Eds. Daniel P. Franklin, Michael J. Baum. – Armonk, N.Y. : M. E. Sharpe, 1995. – 246 p.

639. Political Culture and Democracy in Developing Countries. Textbook Edition / Ed. Larry Diamond. – London : Lynne Rienner Publishers, 1994. – 263 p.

640. Political Culture and Political Development / Eds. L. Pay, S. Verba. – Princeton : Princeton University Press, 1965. – 574 p.

641. Political Culture in Post-Communist Europe: Attitudes in New Democracies /Ed. Pollack et al. – Aldershot : Ashgate, 2003. – 264 p.

642. Politische Kultur in Deutschland: Bilanz. Perspektiven d. Forschung / Hrsg. Von Berg-Schlösser D., Schissler I. – Opladen : Westdeutscher – Verl. – 1987. – 484 s.

643. Poul D. W. The Culture Limits of Revolutionary Politics : Change and Continuity in Socialist Czechoslovakia / D. W. Poul. – New York : Columbia University Press, 1979. – 361 p.

644. Pye L. W. Political Culture and Political Development / L. W. Pye // Political culture and Political Development / Eds. L. W. Pye, S. Verba. – Princeton : Princeton University Press, 1965. – P. 1–32.

645. Rosenau J. Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity / J. Rosenau. – Princeton, N. J : Princeton University Press, 1990. – Chapter 6. – P. 114–140.

646. Rosenbaum W. A. *Political Culture: Basic Concepts in Political Science* / W. A. Rosenbaum – New York : Praeger publ., 1975. – 182 p.
647. Sani G. *The Political Culture of Italy : Continuity and Change* / G. Sani // *The Civic Culture Revisited* / Eds. Gabriel A. Almond, Sidney Verba. – Newbury Park : Sage Publications, 1980. – P. 273–325.
648. Schwartz S. H. *Mapping and Interpreting Cultural Differences Around the World* / S. H. Schwartz // *Comparing Cultures Dimensions of Culture in a Comparative Perspective* / Eds. H. Vinten, J. Soeters, P. Ester. – Leiden, The Netherlands : Brill., 2004. – P. 43–73.
649. Scovajsa M. *Politická kultura: přístupy, kritiky, uplatnění ve zkoumání politiky* / M. Scovajsa. – Praha : Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum, 2006. – 207 p.
650. Seton-Watson H. *Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism* / H. Seton-Watson. – London : Methuen, 1977. – 563 p.
651. Sigmund P. E. *Christian Democracy, Liberation Theology and Political Culture in Latin America* / P. E. Sigmund // *Political Culture and Democracy in Developing Countries. Textbook Edition* / Ed. Larry Diamond. – London : Lynne Rienner Publishers, 1994. – P. 211–229.
652. Sisson R. *Culture and Democratization in India* / R. Sisson // *Political Culture and Democracy in Developing Countries. Textbook Edition* / Ed. Larry Diamond. – London : Lynne Rienner Publishers, 1994. – P. 29–59.
653. Sontheimer K. *Zeitenwende? Die Bundesrepublik Deutschland zwischen alter und alternative Politik* / K. Sontheimer. – Hamburg : Hoffmann und Campe, 1983. – 272 p.
654. Sorokin P.A. *Social and Cultural Dynamics* / P.A. Sorokin. – Vol. 1. – New York: Bedminster Press, 1962. – 745 p.
655. Street J. *Politics and Popular Culture* / J. Street. – Philadelphia : Temple University Press, 1997. – 212 p.

656. Tucker R. C. Culture, Political Culture and Communist Society / R. C. Tucker // *Political Science Quarterly*. – 1973. – Vol. 88. – No. 2. – P. 167–191.
657. *The Civic Culture Revisited* / Eds. Gabriel A. Almond, Sidney Verba. – Newbury Park : Sage Publications, 1980. – 421 p.
658. Tucker R. C. *Political Culture and Leadership in Russia: From Lenin to Gorbachov* / R. C. Tucker. – New York: Norton, 1987. – 214 p.
659. Verba S. *Culture, Calculation, and Being a Pretty Good Citizen: Alternative Interpretations of Civil Engagement* / S. Verba. – University of California at Irvine, 1998. – 28 p.
660. Verba S. *On Revisiting the Civic Culture: A Personal Postscript* / S. Verba // *The Civic Culture Revisited* / Eds. Gabriel A. Almond, Sidney Verba. – Newbury Park : Sage Publications, 1980. – P. 394–410.
661. Welsh S. *Political Culture, Post-Communism and Disciplinary Normalization: Towards a Theoretical Reconstruction* / S. Welsh // *Political Culture and Post-Communism* / Ed. S. Whitefield. – Oxford: Macmillan, 2005. – P. 105–124.
662. Wiatr J. J. *The Civic Culture from a Marxist-Sociological Perspective* / J. J. Wiatr // *The Civic Culture Revisited* / Eds. Gabriel A. Almond, Sidney Verba. – Newbury Park : Sage Publications, 1980. – P. 103–123.
663. Wilson R. W. *The Many Voices of Political Culture : Assessing Different Approaches* / R. W. Wilson // *World Politics*. – 2000. – Vol. 52. – № 2. – P. 246–273.
664. Whitefield S. *Culture, Experience and State Identity: A Survey-Based Analysis of Russians, 1995-2003* / S. Whitefield // *Political Culture and Post-Communism* / Ed. S. Whitefield. – Oxford : Macmillan, 2005. – P. 125–147.
665. Wroblewcka T. *Refleksje o kulturze politycznej nie tylko Polaków* / T. Wroblewcka // *Kultura polityczna Polaków : Praca zbiorowa pod redakcją B. Gjębiowskiego*. – Łomża: Wydawnicza «Stopka», 2004. – S. 57–80.